

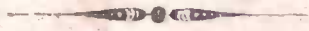
4

№ 5

ალექსანდრე ფრონელი.

დიდებულნი მესხეთი

თასონ კერესელიძის გამოცემა.

ფასი 45 კაპ.

ქ. გორი.
ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა „ქართლი“,
1914

ალექსანდრე ფრონელი.

დიღებული მესხეთი

იასონ კერესელიძის გამოცემა.

ქ. გო რ ი.

ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა „ქართლის“

1914

ორმა გარემოებამ გაგვაბედვინა ამ კრებულის და-
ბეჭვდა.

პირველი ისაა, რომ ქართულმა ყოველდღიურმა პრესამ სამართლიანად დიდი ყურადღება მიაპყრო მესხეთს, ესე იგი სამხრეთ საქართველოს. ამ მშვენიერ კუთხეს უპირობენ მოკვეთას, მოწყვეტას. ჯერ-ჯერობით დანამდილებით ვერ გაიგებს ადამიანი, ვინაა ამ ქირურგიულ აპერაციის მომხრე: მტერი, თუ მოკვეთე.

ასეა თუ ისე, სამხრეთი საქართველო, ანუ მესხეთი, მოწყვეტილი საქართველოს, მეფიდმეტე საუკუნის დასაწყისში, შემოერთებული კვლავ მეცხრამეტე საუკუნეს, საღდდისა საჭირ-ბოროტო საგნად შეიქმნა.

მეორე გარემოება ისაა, რომ გამაჰმადიანებული ქართველი თვის ისტორიულ „სახეს“ ჰპოულობს და საჯაროდ აცხადებს, რომ მიუხედავად რჯულისა მეც იგივე ქართველი ვარ, როგორცაა ღვიძლი ქართველი ქრისტიანიო.

ამ კრებულის გამოცემით, რომელშიაც გადმოვბეჭდეთ სამი წერილი: დიდებული მესხეთი, ნახული და გაგონილი და სამშობლო ქვეყანა, გვსურს ინტერესი გავუღვიძოთ საზოგადოებას მესხეთისადმი. იგი გაიგებს, რა ნატურის თვალს და ობოლ მარგალიტს დაჰკარგავს, თუ ვინიცობაა გაიმარჯვა მტერმა და დუშმანმა და ეშმაკეული განძრახვა აისრულა. ჩახვდება იმასაც, თუ რა ხიფათი მოელის იმ ეროვნულ გამოფხიზლება-გაღვიძებას,

რომლის ნიშანიც, ჩვენდა საბედნიეროდ, ასე თვალსაჩინო შეიქმნა.

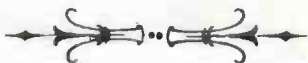
თუმცა გამაჰმადიანებული ქართველი პირს იბრუნებს სამშობლოსაკენ, მაგრამ პირადად ჩვენ მესხეთის დღევანდელი ვითარება ძველებურად გულს გვიწყლულებს. დიდი, ფრიად დიდი ეროვნულ-კულტურული მუშაობაა საჭირო, თუ გვინდა, რომ სამშობლო შოთა რუსთველისა ხელიდან არ წაგვივიდეს.

ერთად ერთი საბაბი და მიზეზი ამ კრებულის დაბეჭდვისა სწორედ ისაა, რომ მოაგონოს ქართველს— დროა ვიფიქროთ და ვიზრუნოთ სამშობლოს იმ კუთხეზე, რომელმაც გვაჩუქა კანონმდებელნი: ბეჟა და აღბულა, შეუდარებელი შოთა, ღვთისმეტყველნი: ექვთიმე დი გიორგი და ნეტარი მამა გრიგოლ ხანძთელი, ეს საკვირველი მნათობი ქართულ სინასი.

ავტორი.

1. მაისს 1914 წ.

ქ. ტფილისი.

დიდებული მესხეთი

Sic transit gloria mundi.¹⁾
ლატინური ანდაზა.

I

ვინ გაკადნიერდება და იტყვის, რომ მესხეთი ძველად დიდებული არ იყო? ისტორიაში ჩახედული ამას არ იტყვის, ხოლო უფიცი და რეგენი, ან განძრახ თვალზე აბმული ამას არ შეიწყნარებს და არა მკითხვე მოამბესავით ბევრს უკადრის შეჰკადრებს რუსთველის სამშობლოს, მაგრამ რეგენთა და ბრმათათვის არა ვსწერთ ამ წერილს. ჩვენ კარგად გვახსოვს სიბრძნე ანდაზისა: მგლის თავზე სახარების კითხვა ცუდა შრომააო.

ისტორია, გეოგრაფია, არქეოლოგია და საეკლესიო არქიტექტურა ცხადადა ჰყოფს მესხეთის დიდებას¹⁾. აწყურიდან მოყოლებული მესხეთის კალთა შავ ზღვასა

¹⁾ ისტორიულ მესხეთის ნაწილებია: ახალციხე, ჯავახეთი, აჭარა, ქობულეთი, შავშეთი, ერუშეთი, ლივანა, ჭანეთი. ანუ ლაზისტანი, ტაო, კლარჯეთი და კოლა. ცოტაოდენი ქართველობა საქრისტიანო სარწმუნოებისა შერჩა მხოლოდ ახალციხესა და ჯავახეთს. დანარჩენი ერი გამაჰმადიანებულია.

სცემდა, ფრთანი კი აზრუმსა, ტრაპიზონსა და იმერეთს. ზეკარიდან იმერეთს ისე დაინახავდა მესხი, თითქოს ეს ტურფა ბუნებიანი ქვეყანა ხელის გულზე აქვს გადაშლილიო.

ასე მოხაზული და მოფარგლული მესხეთი ისტორიულ ქართლ-კახეთის სივრცეს სქარბობდა. წარსულში ამ ლონიერ მანძილზე სიცოცხლე სდულდა და გადმოდიოდა. პოლიტიკური ცხოვრება იმ ზომამდე განვითარდა, რომ პირველად იურისპრუდენციამ მესხეთში იჩინათაჲ. ბექა და აღბუღას კანონები მესხეთის ნიადაგზე აღმოცენდა, გაბრწყინდა და მიეცა ერს სახმარად და სასარგებლოდ²⁾. საქართველოს ისტორიის მშვენიება, მზე და მთვარე ქართველის ერისა, მეფე თამარ, აქ, მესხეთის ნიადაგზე ხშირად ატარებდა დროსა, ვარძიის მონასტრის გამოქვაბულ კლდეთა შორის ბჰობდა სახელმწიფო კაცთან ერთად, ვინ იცის, ეგებ ისეთ დიდებულ საქმეზედაც, როგორიც იყო საქმე ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებისა და იქ საქართველოს ერთგულის კაცის გამეფებისა. აქ, მესხეთში, ღვთისმეტყველება ისე აყვავდა და გაძლიერდა, რომ თითქმის გაუთანასწორდა მაშინდელ დასავლეთ ევროპას, ანუ ბიზანტიის ღვთისმეტყველებას. მარტო ხახულისა და ფარხალის მონასტერთა ხსენებაც საკმარისია ამ აზრის შესაწყნარებლად. წმინდა ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელნი, ეს უდიდესი ღვთისმეტყველნი საშუალო საუკუნოთა, ამ ქვეყნის ღვიძლი შვილნი არიან. მაგრამ ყველა ეს მკრთალი ნა-

²⁾ ბექასა და აღბუღას კანონებამდე დაიწერა „ძეგლის-წერა“ და „ძეგლის-დება“. პირველი სასულიერო კანონმდებლობაა და მეორე მხოლოდ მთიულთათვისაა დადგენილი. მაშასადამე ორთავეს განსაკუთრებული ხასიათი ჰქონდა.

თელია იმ სავსე მთვარისა, რომელიც გამოსცა მესხეთმა პოეზიის სახით. ბედმა მესხეთს არგუნა წილად ერთი უდიდებულესთაგანი მსოფლიო პოეტთა შორის, შეუღარებელი და სხიოსანი, შოთა რუსთაველი, რომლის წყალობით ქართული პოეზია აყვავდა და გაიფურჩქნა ვით მაისის ვარდი, რომლის მეოხებით ქართული პოეზია გაბრწყინდა ვით ვარსკვლავი და რომლის პოეზიამ „დილის ნიავსავით“ დაჰბერა ქართულ ტლანქს და უგემურს შაირ-ლექსობას.

ერთი პურადი, მხნე, გულადი და დარბაისელი ჰყავდა მესხეთს. ვის არ გაუგონია მშვენიერი თქმულება ხალხისა: „პირველ თქმულია ძველთაგან სიღარბაისლე მესხისაო“.

დღეს მესხეთს ვეღარ იცნობთ, აჩრდილი და ნატამალია წარსულისა. ჩონჩხი რა არის, ჩონჩხისთვისაც კი ვერ შეგვიდარებია რუსთაველის, ბექასი და აღბუღას სამშობლო, ისე დაკნინდა ეს მშვენიერი და სიცოცხლით სავსე მხარე ძველის ერთიანის საქართველოსი. დღევანდელი მესხეთი ერთი რაღაც შემზარავი, თვალგაღუწვდენელი და უსამზღვრო სასაფლაოა. ქართველი მოგზაურად, ქართულის ისტორიის ცოდნით შეიარაღებული, სწორედ დასწვლდებოდა აუარებელ ნანგრევების ხილვით. დღევანდელ თითოეულ სოფელს სამი-ოთხი ნასოფლარის ადგილ-მამული უჭირავს. ნასოფლარს რუსები „посетили“-ს ეძახიან. ყურთა სმენა წაიღო სწორედ ამ „პოსეტოშმა“, რომელიც მხოლოდ, ძალა-უნებურად, სიკვდილსა და უბედურობას მოგაგონებს. მერე ნეტა თითო-ორილას ლამაზი სახელი მაინც არ ერქვას! მაგალითად: ვარდის-უბანი, თივთიკა, მეშურნეთი, ტბასწოლი და სხვა. აფსუსია ასეთი სოფლების გაქრობა და

დედა-მიწის პირიღგან აგვა-აწმენდა. ზოგ ნასოფლარის, ანუ ვერანას სახელი ისეა გადამახინჯებული, რომ დიდი მეცადინეობა დაგჭირდება, ვიდრე მიხვდები პირვანდელ სახელწოდებას. აი ორიოდე მაგალითი: ირმის-ქალა ასე მოუნათლავთ: „კრიჩალა“; საწერეთლო, „საცერეტ“; ბრალი, „ბრალა“; ყანის-უბანი, „კანუბალ“. ერთის სიტყვით, მოგზაური აქ თვალს წყალს ვერ დააღვეინებს. მწარე მოგონება გულსა ჰშხამავს და ცეცხლს უკიდებს.

ბორჯომის ხეობას გამოსცდები თუ არა, თვალწინ აგეყუდება ოდესმე ძლიერი აწყურის ციხე, რომელიც საუკუნოებით დარაჯობდა ვიწრო ხეობას. ციხის გვერდით, შიგ შუაგულ გამაჰმადიანებულ ქართულ სოფელში, კიდევა სდგას უზარ-მაზარი ტაძარი, ხოლო სახურავ გადახდილი და ალაგ-ალაგ კედლებ ჩამოქცეული. ახალციხეს რომ უახლოვდები, ასე შვიდი-რვა ვერსიღგან, ს. წნისიღგან, დაინახავ საფარის მონასტერს, სადაც კაი ხანია რუსის ბერები დაბინავდნენ, რადგან ქართველებმა მოვლავატრონობა ველარ შესძლეს სილატაკის გამო. მონასტრის ზღუდეთა შორის მოსჩანს ერთად-ერთი კედელი, თლილის ქვით ნაშენი, ათაბაგების სამთავრო საზაფხულო სრა-პალატისა. ვინ იცის, იქნება ამ ხავს-მოკიდებულ და დაბზარულ კედლის სიახლოვეს იწერებოდა ბექასა და აღბულას მიერ სამცხე-საათაბაქოს უკვდავი კანონები! ევროპაში დიდებულ კაცთა ფეხსაცმელსაც მოწიწებით ინახავენ მუზეუმებში, მტვერი რა არის, იმასაც არ აკარებენ, ჩვენ კი ჩვენი კანონმდებლების მიერ აგებული პალატი მინგრეულ-მონგრეული გვაქვს და, საუბედუროდ, ძალაც აღარ შეგვწევს პატრონობა გაუწიოთ. ბექასა და აღბულას სურათნიც ვერ შევინახეთ. ჯერ იყო და ახალციხის ბიჭბუჭებმა თვალები ამოსჩიჩქნეს და შემდეგ

უეცმა რუსის ბერებმა კირით შელესეს ვითომდა "ბლა-ლოლეპიის" გულისთვის.

საფარისა და ათაბაგთა პალატის ნანგრევთა ხილვით გულნატკენი მგზავრი დარდის გადაყრას ვერ მოასწრობს, რომ უფრო სამწუხარო, გულ-სატკენს და სამგლოვიარო სურათსა ჰნახავს. ესაა სოფელი **რუსთავი**. ერი ამბობს, რომ აქ დაიბადა შოთა რუსთაველი, ესაა მისი სამშობლო სოფელიო. გული ნაღვლით აგვესება, როდესაც წარმოიდგენ, რომ პარნასის ღმერთთა სწორის, გენიოსი პოეტის სამშობლო არე-მარე ასეთ, ვნით გამოუთქმელ, სიბინძურეს შეუპყრია. დღევანდელი რუსთავი ერთი უხვირო, ოთხ-ხუთ კომლიანი სოფელია, რომელსაც ამ-შევენებს მხოლოდ სასუქის უშველებელი ზვინები. რუსთავში ბინადრობენ ქურთნი, თუ თარაქამანი, ადამიანი ვერას გაიგებს მათსას. მიწური სახლები ამ ყოველ კულტურას მოკლებულ ველურ ტომისა სულ მთლად ასახიჩრებს სოფლის სურათს. ქალნი და კაცნიც სოფლის შესაფერისნი არიან. იმდენი ჭუჭყი დასდებიათ პირსა და სახეზე, რომ თითქოს დაწყვი-დაბადებიდგან იქვე ახლოს მოდუდუნე მტკვრის წყალი მათ არ მიჰკარებიათო: ასეთია მათი სამოსელიც, დასტამალად ქცეული. დღეს შოთა რუსთაველის მომხსენებელნი ეს ჭუჭყიანი და პირუბანელი თარაქამა, თუ ქურთინები არიან!.. უბედურნი! სიზმრადაც არ მოელანდებათ, თუ რა კაცის ნასახლარზე ბინადრობენ...

რუსთავი ტიტველა, ხრიოკ მთის კალთაზეა შეფენილი. წინ მშვენიერი პოხიერი ველია დაცემული. პატარაა, მაგრამ ლამაზი და ტურფა. ორი არ მეგულება ამისთანა მომცემი და ნაყოფიანი ველი მთელს ამ მხა-

რეს. მანსოვს, ერთხელ როგორღაც ქრისტიან მუსხე-
ლებს გამოველაპარაკე რუსთავის ველის შესახებ ³⁾).

— კაცო, რა ღმერთი გაგიწყრათ, ძილი რომ ღმერთს
გაუჩინია, განა მარტო ქართველებისთვის? რატომ თა-
ვისს დროზე თვალი არ გაახილეთ და ეს ნაღებივით
მსუქანი ველი არ დაიჭირეთ? რუსთავის ველზე არ გერ-
ჩინათ დასახლება, ვიდრე აქ, მთასა და კლდეზე! განა
რა ნახეთ სახარბიელო, რომ ცხვრის ფარასავით შეფე-
ნილობათ მწირსა და გატრუსულ გოხებსა და ხრიაკებ-
ზედ?

— ბატონო, ბარემ თვალი ჩვენც გვეჭირა რუსთა-
ვის ველზედ, მაგრამ ვინ გვადირსა! ჩვენი თავგადასავა-
ლი რომ იცოდეთ, მაგ საყვედურს აღარა ბრძანებთ. წი-
ნად, თათარი რომ გვეძალებოდა, თხუნელასავით სო-
როებში ვძვრებოდით, მხეზე გამოსვლა უბედურებას გვა-
ყენებდა. ცოლშვილს ისე გვტაცებდნენ, როგორც ქორი-
წიწილებსა. იმ უბედურ დროს ქრისტიან ქართველს
მხოლოდ კლდესა და ღრეში თუ შეეძლო სულის მობ-
რუნება, თორემ შარა გჯის პირას როგორ გაბედავდა
ბინა გაეჩინა. რუსობა რომ შემოვიდა და აშკარად ქრის-
ტიანობა დავიწყეთ, ვითხოვეთ რუსთავის ველი, მაგრამ
ჩინოვნიკებმა უარი გვითხრეს.

რუსთავის პატარა ველზე ერთად-ერთი პატარა გო-
რაკია, თითქოს განგებ აქ ვილასაც მიწა დაუყრიაო. სი-
მაღლით ორი-სამი საყენია, სიგანეც სულ ათიოდე სა-
ყენი ექმნება. სწორედ ზედ გამოჭრილი ბეკია ძეგლისა-

³⁾ თუმცა კარგა ხანია, რაც ს. მუსხში სკოლა არსებობს,
მაგრამ არც მუსხელებმა იციან, ვინ იყო რუსთაველი. რა მუსხი,
განა სხვა ქართველმა სოფელმა კი იცის, ვინც იყო შოთა!..

თვის. აქ რომ შოთა რუსთაველს ძეგლი, ან ობელისკი დაედგას, მშვენიერება იქნება. ბეკი მტკვარს ზედ თავზედ დასცქერის, იქვე შარა გზაა, შოსსე, გამვლელ-გამოვლელი თვალს ვერ აარიდებს ძეგლსა, ისიამოვნებს იმ ფიქრით, რომ შვილნი უმადურად არ მოჰქცევიან სახელოვანს მამას და იმასაც ხომ გაივლებს გულში, რომ გავერანებული მესხეთი ოდესმე ბედნიერი ყოფილაო.

ნუ თუ დღევანდელი ქართველი ისე დაკნინდა, ისე დაძაბუნდა, რომ მცირედი ფასის ძეგლიც ვერ მოუხერხებია შესანიშნავი პოეტისათვის? ერთმანერთის ძიძგნამ და ქორიკანობამ სული ამოგვართვა და განა დრო არ დადგა ერთსულად მოქმედებისათვის? იცოცხლეთ რომ დროა ზურგი შევაქციოთ ჩვენს დამლუპველს საეროვნოსენს, მაგრამ სადაა!..

ბოროტი დედი-ნაცვალივით ისტორიამ დიდად გვაწამა, მაგრამ რა უყოთ! ამბობენ, მშობელ დედას ყველაზე ძრიელ შვილებში მახინჯი და საზოგადოდ ქირსა, წვალემა და ტანჯვას გამოვლილი შვილი უყვარსო. ბრძენთა ნათქვამი მოვამბრუნოთ, ჩვენ დედად გადავიქცეთ და შევიყვაროთ ისტორია, როგორც მახინჯი შვილი. სიყვარული კიდევ როგორიც უნდა იყვეს, მსხვერპლს მოითხოვს. უამისოდ სიყვარულს სიყვარული არ ეთქმის.. მაშ შეესწიროთ ისტორიის სიყვარულს მცირედი მსხვერპლი და აუგოთ შოთას რუსთავის ლამაზ ველზე პატარა ობელისკი მაინც!

რუსთავიდან ჯავახეთის შარა-გზას რომ გაჰყვებით, ხერთვისს ახვალთ. ხერთვისიდან ასე 18—20 ვერსის მანძილზე ვარძიაა. ამ დიდებულ მონასტერს წარსულისა-ნასახიც აღარ ეტყობა. კლდეებში გამოქვაბულ მღვიმე-მალაროებს დღეს სამი, თუ ოთხი ქართველი ბერ-მონა-

ზონი შეჰხიზნია და შიმშილით იხოცებია. ესეც საკმარისია იმის სათქმელად, თუ რა შევიწროებაშია და რა გაკირვებაშია ვარძიის მონასტერი. ასე გაშინჯეთ მტკვარზე ხიდიც ვერ გაუდვიათ¹⁾), რომ მლოცველი და მომხილველი მონასტრისა უვნებლად წყალში გავიდეს, ნახოს ვარძია და ორიოდ გროში გაიღოს თვისის სიუხვიდგან მონასტრის სასარგებლოდ „სულის საოხად და მოსახსენებლად“.

ან კი ვინ უნდა მოვიდეს ვარძიას, როდესაც გარს ქართველი სალტასავით არ არტყია, ვინ უნდა ჩაჰბეროს მონასტრის გაყინულ კედლებს მხურვალე ლოცვასთან ერთად ცეცხლსავით, აღგზნებული სული, ვინ მოიტანს სანთელს-საკმელს და საწირავს, რომ გავერანებულ მონასტერში ძველებურად სიცოცხლე ადუღდეს? ორ-სამს დაჩაგრულ ქართველთა სოფელს გარდა მონასტერს გარს შემორტყმია: თათარი, გამაჰმადიანებული და გაფანატიკებული ქართველი, აზრუმელი სომეხი, ქურთი, თარაქამა, ბოშა, ეზიდი, ანუ ეშმაკის თაყვანისმცემელი და სხვა ათასი მილეთის ხალხი. ამბობენ, სამარიამოზოდ, შორიდან ბერძნები რომ არ მოდიოდნენ სალოცავად, მონასტერს კარები გამოეკეტებაო.

---

¹⁾ მახსოვს, ამ ათიოდე წლის წინად ტფილისის განავენებულმა ვაქარმა მიქელაძემ ხუთასი მანეთი უანდერძა ვარძიას ხიდის გასაკეთებლად. მაშინდელ ტფილისის ინტელიგენცია გაოცდა ამ შეწირულობით. ვგონებთ, ეს პირველი მაგალითი იყო, რომ ქართველმა ნაწილი თვისის ქონებისა საერთო, საზოგადო საქმეს შესწირა და არა თავისს ნათესავებს, რომელნიც, ჩვეულებრივ, ნანდერძევს ორ-სამ წელიწადს მტვრად აქცევენ ხოლმე. მაშინ გვეგონა, ახლა კი ღმერთმა მოგვხედა და სომხებისაგან ჭკუა ვისწავლეთო... ნეტა სადაა განსვენებულ მიქელაძის 500 მანათი?

გავკადნიერდებით და გიამბობთ ერთს შინაურს ამბავს. შარშან, შემოდგომის პირზე, რუსეთიდან ორი განათლებული მოგზაური: ჟუკოვსკი და მარკვეიჩი ეწვია მესხეთს. ბარათი მომიტანეს ტფილისიდან თ. დ. ზ. მელიქიშვილისა, რომელიც მწერდა, — ჟუკოვსკი ჩემი კარგი მეგობარია და გთხოვ არ დაიხარო და მესხეთი აჩვენეო. დიდ მწუხარებაში ჩამავლო ამ თხოვნამ. რა უნდა ვაჩვენო-მეთქი, ვფიქრობდი. რაც დარჩა მესხეთში, ან ჩვენი აღარაა, ან თუა ჩვენი, სულ მინგრეულ-მონკრეულია. ერი მაინც რომ დარჩენილიყო ჩვენი, კიდევ ჰო, მაგრამ, საუბედუროდ, ქართველობაც აღარაა. გზაში, რასაკვირველია, შეგვხვდებოდნენ ჩალმოსანნი მახმადიანნი, ან ბოხობ-ქუდიანი თარაქამები. ხომ ვერ ვეტყვადი ცნობის მოყვარე ტურისტებს, (მერე რა უღმერთონი არიან! ყველაფერს გაფაციცებით ადევნებენ თვალსა, ყველაფრის კვლევა-ძიებაში არიან, ყველაფრის გაგება და შეტყობა ჰსურთ ხოლმე!) — აი ესენი არიან თქვენი კარგი ნაცნობის, ტფილისის მარშლის, თავად მელიქიშვილის, თანამემამულენი-მეთქი!

ტურისტებმა მთხოვეს, ვარძიაში წაგვიყვანე, ბევრი რამ გაგვიგონია ამ შესანიშნავ გამოქვაბულ მონასტრისა და იმის ნახვა გვსურსო. გვიბრალა ღმერთმა და კოკის პირული წვიმა წამოვიდა, ორ დღეს აღარ გადაიღო. ვარძიას ვერ წავალთ, გადაქრით გამოვუცხადე დაღონებულ ტურისტებს, მტკვარზე. ხიდი არაა, წვიმისაგან მტკვარი აღიდებულია და ფონშიაც ვერ მოვახერხებთ გასვლას. დაკმაყოფილდნენ ამ პასუხით, საფარა მოიარეს და ტფილისს დაბრუნდნენ. რომ მიმეყვანა ვარძიაში, სწორედ სირცხვილით დავიწვოდი, — ისეთს სიღარიბესა, სილატაკესა და აოხრებასა ჰნახავდნენ მოგზაურ-

ნი. მე კი ამგვარად გადავჩი ეროვნულ მწვავე სირცხვილსა და თუ, მაინცა და მაინც, თავიდან ვერ ავიცილებთ ჩვენი სიბეჩავის და აოხრების გამოაშკარავებას, დეე სხვამ, ჩემზე ბედნიერმა, და, შეიძლება, ნაკლები ეროვნულის გრძნობით გამსკვალულმა ქართველმა იკისროს სამწუხარო მოვალეობა და უამბოს უცხო ტომის კაცს—თუ რანი ვიყავით გუშინ და რანილა ვართ ამ ეამად.

ჯერ-ჯერობით მესხეთის დანარჩენ ნანგრევებს თავი დავანებოთ და სხვა საგანზე ვიბაასოთ.

II

ვინც კი ღრმად ჩაუკვირდება ირაკლი მეორის ცხოვრებასა და მეფობას, უეჭველია, შეამჩნევს, რომ სახელოვანი მეფე დაადგა დაფლეთილ და დაწიწკნილ საქართველოს შეკრებასა და შეერთებას სწორედ იმ სახით, რა სახითაც მოქმედობდნენ რუსეთის დიდნი მთავარნი, ესრედ წოდებულნი „რუსეთის შემკრებელნი“. განსხვავება მხოლოდ ხერხსა და სახსარშია. დიდნი მთავარნი მოქმედობდნენ თავისის ძალ-ღონით, ნელ-ნელა, მაგრამ მდგრად მიდიოდნენ წინ და გზას არ უხვევდნენ. ირაკლის კი ჰსურდა სხვისი დახმარებით გაეკეთებინა ერთბაშად ისა, რაც საკუთარის ძალ-ღონით უნდა გაკეთებულყო ნელა-ნელა და აუჩქარებლივ.

ამგვარად პოლიტიკური იდეალი ირაკლისა საქართველოს შეკრება იყო. მისი მეფობა მალე ქართლ-კახეთის შეერთებით გაბრწყინდა, მაგრამ ქართლ-კახეთს ჯერ კიდევ ბევრი აკლდა. კახეთს მტერმა მოსწყვიტა კახი, საინგილო, ქართლს კიდევ მთელი მესხეთი. ვგები

ქართლ-კახეთს ეს ვარამი დროებით მოენელებინა და აეტანა, მაგრამ არა ხერხდებოდა, რადგან, საუბედუროდ, მტერი სწორედ ამ ორი კუთხიდან ასმევდა საქართველოს სამსალას და შხამსა. ამისათვის ირაკლის მუღმივი ფიქრი და საზრუნავი ამ, მტრისაგან გატაცულ, საქართველოს სამკვიდროს დაბრუნება შეიქმნა. სამწუხაროდ, ირაკლის პოლიტიკური იდეალი ლიხის ქედს ვერ გადასცდა და კორტოხზე გაჩერდა. მისი ფიქრი ვერ შესწვდა დავით აღმაშენებელის დროის გაერთიანებულ საქართველოს და როცა მარჯვე დრო მიეცა — იმერეთიც შემოეერთებინა და მთელი მაშინდელი საქართველო თვის სკიპტრას ქვეშ შეეკრიბა, ყოყმანი დაიწყო და უკან დაიხია. ამნაირად ირაკლის დარჩა მხოლოდ მცირედი პოლიტიკური იდეალი — გაერთიანება აღმოსავლეთის საქართველოსი და არა სრულიად საქართველოსი, რაც დღე და ღამ განუყრელ პოლიტიკურ ფიქრად და მისწრაფებად უნდა ყოფილიყო მაშინდელ საქართველოს გვირგვინოსნისათვის ⁵⁾.

რაკი ირაკლიმ ვერ მიაღწია თვისი ძალ-ღონით ვიწროდ შემოფარგლულ პოლიტიკურ იდეალის განხორციელებას, ჩრდილოეთის ბუმბერაზს დაუწყო ცქერა. რუსეთის დახმარებით ჰფიქრობდა ირაკლი განხორციელებინა თვისი ვიწრო, მაგრამ მაინც საქართველოს-თვის სახეირო იდეალი. ესაა უმთავრესი საგანი და დედა აზრი 1783 წელს დადებულის ტრაქტატისა, ესაა მიზეზი, რის გულისთვისაც ირაკლიმ ნებაყოფლობით ხელი

⁵⁾ Въ словахъ Ираклія, ამბობს ზურაბ-ავალიშვილი, ახალციხის დაბრუნების გამო, звучитъ надежда на исполненіе заветной національной идеи. იხ. Присоединеніе Грузіи... გვ. 123.

აილო მრავალ სამეფო უფლება-პრეროგატივაზე და ვას-
სალად გაუხდა რუსეთის თვითმპყრობელთ. პროტესსორ
ალექსანდრე ცაგარლის მიერ დაბეჭდილი რუსულ-ქარ-
თული დოკუმენტები მხესივით ნათელსა ჰფენს ამ მო-
საზრებას. ჯერ ისევ 30 დეკემბერს 1771 წელს ირაკლი
ატყობინებს იმპერატრიცა ეკატერინე მეორეს—თუ რა
პირობითა ჰსურს მიიღოს რუსეთის მფარველობა. აქ,
სხვათა შორის, აი რა სწერია: „კვალად ვედრებით მო-
ვახსენებ თქვენს ყოვლად მოწყალეებასა, რათა ამავე გა-
ზაფხულსა არ უტევონ დაუპყრობელად ქვეყანა ახალ-
ციხისა და უკეთუ შერიგება მოხდეს სულთანისა, მაშინ-
ნაც გარეთ არ დარჩეს ქვეყანა ახალციხისა, ვინაიდგან
საქართველოსა შინა არას და ქართული ენა აქვსთ და
მრავალნი ქრისტიანენი არიან იმათში და სხვანიც ახალ-
ნი გარდაქცეულნი არიან მაჰმადიანობაზედ“⁶⁾.

1772 წლის გაზაფხულზე ჰფიქრობდა ირაკლი ახალ-
ციხის დაპყრობას რუსების დახმარებით, მაგრამ იმედი
გაუტრუვდა. დამთხვეულ და ბოროტ გრაფ ტოტლებე-
ნის და უნიჰო გენერალ სუხოტინის წყალობით საქართ-
ველოში მყოფმა რუსის მხედრობამ ვერა გაარიგა-რა.
საქმე ისე წაიყვანა ამ ორმა გენერალმა, რომ რუსები
კი არ ეხმარებოდნენ ქართველებს ოსმალების გასადევ-
ნად, თვით რუსები საჭიროებდნენ ქართველების შეწვევა-
დახმარებას. ჯარი რომ სრულიად არ გაწყვეტილიყო,
მთავრობამ იგი ლინიაზედ დაიბარა. გაზაფხულის პირს
რუსის კორპუსი დაიძრა იმერეთიდგან და 1772 წ. აგ-
ვისტოს თვეს უკვე მოზღოკს მივიდა.

⁶⁾ იხ. Грамоты и другіе историческіе документы, от-
носящіеся до Грузин, т. II, выпускъ I, გვ. 83—84.

ერთხელ, ორჯელ, თუნდ სამჯერაც არაფერია იმედის გაცრუება იმისთანა კაცისათვის, რომელიც გატაცებულია რომელიმე დიადი საგნით. ასეთი ადამიანი, ფანატიკად გადაქცეული, ვერ მოისვენებს სიცოცხლის დასასრულამდე და სულ იმის ფიქრსა და ზრუნვაში იქნება, თუ როდის მიაღწევს საყვარელ აზრის განხორციელებას. ასე დაემართა ირაკლისაც, რომელსაც მესხეთის დაბრუნება, ანუ მისი ერთი ნაწილისა, სახელდობრ ახალციხისა, იდეა—ფიქრად გადაექცა.

სხვას ვერავის ანდო და „პირობანი“ ირაკლიმ გაუგზავნა იმპერატორის ბატონიშვილ ლევანის და კათალიკოზ ანტონის ხელითა⁷⁾. ეს საპატიო ელჩები დიდხანს გააჩერეს აქ, აშტრახანში, არც პეტერბურგში წასვლის ნებას აძლევდნენ და არც მიზეზს ეუბნებოდნენ, თუ რატომ არ უხსნიან პეტერბურგის გზას. უფრო დიდ გაკირვებაში იყო ირაკლი. შვილისა და ძმისაგან არაფერი ამბავი მოსდიოდა, არც არაფერს მთავრობა სწერდა ირაკლის კარზე მყოფ მინისტრ-პრეზიდენტს ი. ლ. ლვოვს. მეფეს მოთმინება გამოეღია და 16 მარტს 1773 წელს წერილი მისწერა გარეშე საქმეთა მინისტრს გრაფ ნ. ი. პანინს. წერილი ფრიად საინტერესო და საყურადღებოა. უმეტესმა მწუხარებამ გამაბედვინა თქვენი

⁷⁾ უდროოდ გარდაცვალებული ბატონიშვილი ლევანი მშვენება იყო ირაკლის ოჯახისა. დიდი იმედი ჰქონდა ირაკლის ლევანისა და მისმა უდროოდ გარდაცვალებამ მეტის-მეტად მოუკლა გული ათას კირსა და ვარამში მყოფს მეფესა. საქართველოს მზეცხლა დაუბნელდაო, ამბობდნენ მახლობელნი მეფისა ლევანის გარდაცვალების გამო. კათალიკოსი ანტონი I, ძმა ირაკლისა, შესანიშნავი ღვთისმეტყველი და ფილოსოფოსი იყო.

შეწყუხებაო, ბოდიშს იხდის ირაკლი პანინის წინაშე. ამოდენა ხანია ვახელ იმპერატორიკას ძმა, კათალიკოსი ანტონი და ძე ჩემი, ბატონიშვილი ლევან და „აქამომ-დესაც ვერ მივემთხვივე მოწყალების რეზოლუციასაო“. ამის გამო ევეღრება პანინს, დახმარება გაგვიწიე, რომ საქმე კეთილად დაგვირგვინდესო. ირაკლი იმასაც ატყობინებს პანინს, შვილისა და ძმის ამბავი არაფერი ვიცი, რადგან ასტრახანიდგან გამოგზავნილი ლევანისა და ანტონის მიერ კაცი დაეჭირათ ახალციხიდან დაღესტანს მიმავალ ჟქურდ ლეკებს».

საქმის დასაჩქარებლად ასეთ ამბავსაც ატყობინებს ირაკლი პანინს: „ვგონებო, არა უმეცნიერნი იქმნებით, ვითარ ჟამითი-ჟამათ გვემატებიან ბარბაროსთა თესლთაგანნი, ქრისტიანობის ნათესაობის მტერნი და მარადის გვაყვედრებენ უგუნურობითა თვისითა წარმართნი, მეზობელნი ჩვენნი, რომ დაგდებული ვიქმნებით, რომელ ანათებს ყოველსა ქვეყანასა, რუსეთის ტახტისაგან, და წარმოგზავნილნი ჩემგან ძმა და ძე ჩემი იმყოფება აქამომდე ასტრახანს და შეწყნარებულიცა არ იქმნებიანო— ეთბამად ხედვენ ვითომ ეგ იყოს მის ნიშანი«⁸⁾).

ეტყობა, მეზობელ მაჰმადიანთა ხანები ნიშნს უგებდნენ ირაკლის, რომ რუსეთმა ჯერ ჩაითრია საქართველო თვის პოლიტიკის სფერაში და რაკი-ლა უკან დახევა აგრე ადვილი აღარ იყო, საქმეს აჭიანურებდა და ელჩებს განზრახ ასტრახანში აჩერებდა. ასეთი მითქმამითქმა მეზობელ ხანებისა, რომელთაც აგრე რიგად არ ეპიტნავებოდათ რუსების გაბატონება საქართველოში, დიდად აშფოთებდა ირაკლის და სწორედ ამ მწყუხარები-

⁸⁾ Грамоты, т. II, в. I, гл. 89—90.

მა და შიშის გამოხატველია წერილის უკანასკნელი სიტყვები, დიპლომატიის პილპილით შეზავებული.

ბოლოს, როგორც იყო, ელჩებმა მიაღწიეს უმაღლეს კარსა«. 27 აპრილს 1773 წელს მიაღწევს პანინს შოხსენება, თუ რა პირობითა ჰსურს საქართველოს რუსეთის მფარველობა (покровительство). დედანში ამ სიტყვებითაა გამოხატული ირაკლის ოცნება-იდეალი მესხეთისა და საინგილოს დაბრუნებისა: «თუ კახეთის მამულები (ესე იგი საინგილო. ა. ფრ.), რომელიცა წართმეული აქვს, დაიპრობს, იმათგანაც თვითოს გლეხის სახლითგან ათოთხმეტი შაური სახელმწიფოდ მიერთმეოდეს ყოველს წელიწადს და კვალად ორასი ფუთი აბრეშუმი... დიდის უქვემოესის ვედრებით ითხოვს (ირაკლი), რომ არ დაშთეს ამის უფრო გრძლად დაუპყრობელად ქვეყანაი ახალციხისა, რომელიც ჩვენი ადგილი იყო, და თუ შერიგება იქნება, (ამ დროს რუსეთს ოსმალეთთან ომი ჰქონდა), მაშინაც თურქის სახელმწიფოდ არ დაშთეს, არამედ გამოერთვას, რადგან საქართველოს მიწა არის და მრავალნი ქრისტიანენი არიან მას შინა, და ყოველს წელიწადს მძლავრებით მაჰმადიანად მრავალს გარდააქცევენ».

ეს მუხლი «პირობისა» ნათლად გვიჩვენებს, რა სანატრელ საგნად გადაქცეოდა ირაკლის ახალციხის დაბრუნება.

ან კი ვინ დაუწუნებს ირაკლის ამ ოცნებას? რომელ ქართველს არ აუკენესდება გული ირაკლისავით დღესაც? ხუმრობა ხომ არ არის, ჰხედავდე, თუ როგორ «ყოველს წელიწადს მძლავრობით მაჰმადიანად მრავალს გარდააქცევენ» და შველა კი არ შეეძლოს? ჯერ მაგალითი არა ყოფილა, რომ ღვიძლის შვილის მოკვთა

ადგილი ასატანი ყოფილიყვეს რომელიმე დედისათვის. ირაკლის კი დედაზე მეტად უყვარდა თვისი პატარა საქართველო. ვისაც გამაჰმადიანებულ საქართველოში არ უცხოვრია, ის ვერ წარმოიდგენს იმ სევდასა და გულისკვნესას, რასაც ახლად, შუაგულ საქართველოდან მოსული ჰგროძობს მაჰმადიან ქართველის მაყურებელი. პანტა რა ხილია, მაგრამ მისი მოჭრაც და წახდენაც სევდასა ჰგვრის ბუნების მოყვარე კაცსა და აქ კი მთელი მესხეთი, საქართველოს საუკეთესო ნახევარი, მაჰმადიანობამ სამუდამოდ მოჰკვეთა და მოსწყვიტა სამშობლოს. სარწმუნოებასთან ერთად მაჰმადიანობამ სული და გულიც ისე შეუცავლა ქართველს, რომ დღევანდელ მაჰმადიან ქართველს ვძულვართ ჩვენ, მისი სისხლ-ხორცი და სულ იმის ნატვრაშია, როდის იქნება მოგვშორდეს, გაგვეცალოს და გადხვეწოს შორს, ოსმალეთს, სადაც მხოლოდ ცივ სამარესა ჰპოულობს, მაგრამ მაინც სამოთხედ მიაჩნია ერთმორწმუნე ოსმალეთი. ირაკლის დროს მრავლად მაჰმადიანდებოდნენ ქართველნი. სულ რაღაც ასმა წელიწადმა გაიარა მას შემდეგ. მაჰმადიანდებოდნენ მესხნი მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისშიაც. თითო-ოროლას შერჩათ ნიშანი ქართველობისა—ენა. ამასაც ჰკარგავენ ჩვენ თვალ-წინ. მოხუცებულებს თუ ახსოვთ რამე კიდევ ქართულისა, თორემ ყმაწვილ-კაცობამ სიტყვა აღარ იცის. მიუწოდებელი სიმძლავრე გამოიჩინა ჩვენზე უცხო რელიგიამ, ამ, მასხარად აგდებულმა თანამედროვე მწერალთაგან ისტორიულმა ფაქტორმა.

ჰუნგართა ცხოვრებაში იყო ერთი ხანა, როდესაც კაცის მკვლელს სიკვდილით არა სჯიდნენ, თუმცა ასეთი სასჯელი იყო დაწესებული, —საეროვნო ბრძოლაში ავაზაკიც გამოგვადგებოა, ამბობდნენ ჰუნგარნი, რიცხვით

კოტანი ვართ და ყოველი მარჯვენა, თუნდ შებღალუ-
ლი კაცის მკვლევლობით, ჩვენთვის საჭირო იქნება გან-
საცდელის დღესაო. თუ ჰუნგარნი ასე უფროთხილდებო-
დნენ ავაზაკსაც კი; ირაკლის როგორ აეტანა და მოეთ-
მინა მაშინდელ ქართლ-კახეთის ოდენა საქართველოს
გამაჰმადიანება და სამუდამოდ დაკარგვა მესხეთისა? ეს
ხომ კიდევ იმის მომასწავებელი იყო, რომ საქართველო
თავის დღეში პოლიტიკურად ვერ მოღიანებებოდა და
სხვის ხელში ბურთივით სათამაშო უნდა ყოფილიყო.
მშრალ და უგემურის ენათ დაწერილ დოკუმენტებიდგან
ნათლად იხატება მწვავე ფიქრი და აზრი ირაკლისა მეს-
ხეთის შესახებ. ეგ სულის ვითარებაა სწორედ მიზეზი, რომ
ირაკლი დაჟინებით თხოულობდა—შეეტანათ უსათუოდ
ტრაქტატში პირობა მესხეთის დაბრუნებისა.

ზურაბ ავალიშვილი საყვედურით ავსებს ირაკლისა
და რუსეთსაც, —დიდი პოლიტიკური შეცდომა ჩაიდი-
ნეს, რომ მოკავშირეთ ეს მუხლი ტრაქტატისა საქვეყ-
ნოდ გამოაცხადეს, რადგან ამის შემდეგ საყიზილბაშო
და საოსმალო აშკარად გადაეყიდა ირაკლისაო⁹⁾. მარ-
თალია, გამოცხადებით არ უნდა გამოეცხადებინათ მო-
კავშირეთ დასახელებული მუხლი ხელშეკრულობისა, მაგ-
რამ ჩაწერით კი უსათუოდ უნდა ჩაეწერათ მფარველო-
ბის პირობაში. უამისოდ რა ბედენა იყო ირაკლისთვის
1783 წლის ტრაქტატი? ტოტლებენის მოსვლამდე ირაკ-
ლი მშვიდობიანად სცხოვრობდა სპარსეთთან და ოსმა-

⁹⁾ იხ. ზ. ავალიშვილი. Присоединение Грузии к Рос-
сии. стр. 147. „Объявлять о таких замыслах предъ ли-
цомъ всего свѣта было грубой ошибкой со стороны зак-
лючавшихъ трактатъ“.

ლეთთან. აღა-მაჰმადის დროს სპარსეთი ცოტა მოცოცხლდა, ნაპერწკალსავით იფეთქა, მაგრამ ეს აფეთქება წუთიერი იყო. როგორც ბურბუშელასავით აპრიალდა, ისევე მალე ჩანელდებოდა. სუსტდებოდა აგრედვე ოსმალეთი. როგორც თავდაღმართზე დაგორებული ქვა, ისე მიდიოდა უკან-უკან ოსმალეთი მას შემდეგ, რაც რუსეთმა ომიანობა დაუწყო. მაშასადამე, ირაკლი ავად თუკარგად, ორთავე მეზობელ მაჰმადიანთა სახელმწიფოს თავისი ძალღონით გაუძლეებდა და თუ მაინცა და მაინც რუსეთს ხელშეკრულობით შეეკრა, მხოლოდ იმისთვის, რომ მტრისგან მოწყვეტილის საქართველოს მამულდედული დაებრუნებინა.

„უმთავრესი აზრი 1783 ტრაქტატისა ისაა, — ამბობს ზ. ავალიშვილი, რომ საქართველოს მოეპოვებინა საშუალება და საღსარი სპარსეთის მოსალოდნელ შემოსევის წინააღმდეგ, შემოსევისა, რომელიც უსათუოდ მოხდებოდა, რაკი სპარსეთი სულს მოითქვამდა და იშოვიდა იმისთანა ბატონსა და მბრძანებელს, ვისაც ძალა შესწვდებოდა აღედგინა სიძლიერე ირანისა და განევრცლებინა სფერა წარსულის გავლენისა“. ეს აზრი პატივცემულ ავტორისა არ ეწინააღმდეგება ჩვენ მიერ ზემოდ აღნიშნულ მოსაზრებას, რომ ირაკლის ტრაქტატისა და რუსების შემწეობით ჰსურდა დაებრუნებინა საქართველოსთვის მისი სამკვიდრო. ირაკლისთვის იდეალი რომ განეხორციელებინა, „სპარსეთის მოსალოდნელი შემოსევა“ კი არა, თვით ნამდვილი თავდასხმაც არ შეაძრწუნებდა. შეკრეფილ საქართველოს ძალღონით ირაკლი ადვილად მოიგერიებდა მოსეულ მტერს და ექვსგარეშეა, რომ მეფე-მეომარი **არეზამდისინაც** მივიდოდა.. საქმე სანახევროდ გაკეთებული იყო, **ერევანი** და **განჯა**.

ხარკს აძლევდა საქართველოს და საქმეს მხოლოდ დაგვირგვინება აკლდა, მაგრამ ჩარხი სხვანაირად დატროი-
აღდა.

ათ წელიწადზე მეტმა გაიარა „პირობათა“ დაწერის შემდეგ და მხოლოდ 24 ივლისს 1783 წ. დადებულ ტრაქტატში ამ სახით აღიბეჭდა სურვილი მეფე ირაკლისა: „არტიკული მეოთხე სეპარატისა. დიდებულება იმპერატორებისა მისისა აღჰსთქვამს, რათა დროსა ბრძოლისასა იხმარომსცა ყოველი შემძლებლობაჲ მეცადინეობისა ღონითა საქურუპლისათა, ხოლო დროსა მშვიდობისასა დაზავებისა მიერ უკმოქცევისათვის ქუსყანისა და ადგილითა მტერთაგან ქონებულთა და ძუძლადვე სამეფოესა მიმართ ქართლისა და კახეთისა შერაცხილთა ესენი უკუს დაჰშთებიან სამფლობელოდ მუნებურთა მეფეთა საფუძუპლისა ზედა თქმულთა ჰაზრთასა, რომელნიცა ითქუნენ მფარუპლობისათჳს და უზენაესისა ხელმწიფებისა ყოვლისა რუსეთის იმპერატორთა“¹⁰⁾.

აზრი ამ უცნაურის ენით დაწერილ არტიკულის (მუხლი) მეოთხე სეპარატისა (კერძო) ისაა, რაზედაც ზემოდა გვეკონდა საუბარი. რუსეთის თვითმპყრობელი აღთქმასა სდებს, რომ ბრძოლის დროს ყოველ ღონესა

¹⁰⁾ იხ. Грамоты... т. II, в. I, გვ. 109.

¹¹⁾ 1783 წლის 24 ივლისის ტრაქტატში ირაკლს ტატული ასეა მოყვანილი: „მეკვიდრე ხელმწიფე და მფლობელი ირაკლი მეორე წყალობითა ღვთისათა და თქუჰნის იმპერატორების დიდებულების კეთილ-ნებობითა მეფე ქართლისა, კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი სამცხე-საათაბაგოსი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჩალოსი, მთავარი შამშადილისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა და მთავარი შიბგანისა, მფლობელი და მბრძანებელი განჯისა და ერევნისაჲ. ibid. გვ. 100.

და მეცადინეობას იხმარს იარაღის შემწეობით დაუბრუნოს საქართველოს მისივე სამკვიდრონი, ე. ი. სამცხე-საათაბაგო და სხვანი. მშვიდობის და ზავის შეკვრის დროს კიდევ მოვალეა დიდად ეცადოს და დაუბრუნოს საქართველოს მტრისგან მოტაცებული ქვეყნები¹¹).

ანკარა წყაროსავით სუფთა ქართული ენა შოთასი და ვისრამიანისა, მეთვრამეტე საუკუნეში, სქოლასტიკის წყალობით ისე აირ-დაირია, რომ ყოველი ლაზათი და სიკეთე დაჰკარგა. ტრაქტატის ენა იმდენად ტლანქი და ბუნდოვანია, რომ უბრალო მომაკვდავი ვერას გაიგებს, ძალიანაც რომ უნდოდეს მისი გაგება. კათალიკოზ ანტონ პირველმა საქართველოს თავზე მოახვია რუსეთში გაბატონებული სქოლასტიკა და ამით მეტის-მეტად გააუგემურა ტკბილი, მოხდენილი, ძალოვანი და თასმასავით მოქნილი ქართული სამწიგნობრო ენა. ნიმუში გადამახინჯებულ და შებლაღულ ქართულ ენისა ზემოდ მოყვანილ ტრაქტატის ნაწყვეტია. პროფესორი ა. ცაგარელი ჰფიქრობს, რომ ტექსტი ტრაქტატისა დაწერილია რუსულად და შემდეგ ნათარგმნი ქართულად.

III

ირაკლის ნატვრა აღსრულდა. ტრაქტატში ჩასწერეს—რუსეთი პირობასა სდებს, რომ საქართველოს დაკარგულ ქვეყნებს დაუბრუნებს, მაგრამ ქალაღზე აღნიშვნა საქმისა სხვაა და მისი განხორციელება კიდევ სხვა—შუა უზის დიდი ზღვარი. ზურაბ ავალიშვილს რომ ჰკითხოთ, 1783 ტრაქტატი დაწერილებითი განხილვის ღირსიც არ არის, რადგან უმთავრესის თვისის ნაწილებით ტრაქტატი ცარიელ სურვილთა და სიტყვათა რახა-

რუხი აღმოჩნდა, რომელთაც განხორციელება არ ელირ-სათო¹²⁾). ირაკლი სიკოცხლემი ტფილისის აოხრებას კი მოესწრო, მაგრამ მტრისგან მოწყვეტილ საქართველოს მამულის დაბრუნებას ველარა. მისი ნატერა ასრულდა სიკვდილის შემდეგ, როდესაც საქართველომ თვისი დამოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობა დაასრულა და რუსეთს შეუერთდა.

ირაკლის ლაღადისი და გოდება, რომ ახალციხის ქრისტიანებს ყოველს წელიწადს „მძლავრებით მაჰმადიანად მრავლად გარდააქცევენო“, სრული ჭეშმარიტება იყო. მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს სამცხე-საათაბაგოში ქრისტიანი მართლმადიდებელნი ხილულად და ამჟამად კარად აღარ მოიპოვებოდნენ. აქა-იქ ძლივს-ღა კივიკივობდა თითო-ოროლა მართლ-მადიდებელი, რომელნიც მალულად წმინდა საიდუმლოებას ღამ-ღამობით მიიღებდნენ ერის კაცის ტანისამოსში გამოწყობილ მღვდელთაგან, ან კიდევ ქრისტეს შობას დღესასწაულობდნენ ღორის ხორცის ნაჭრის მიღებით, რომელიც იმავე ერის ტანისამოსიან მღვდლებს სოფლიდან სოფლად ხურჯინებით დაჰქონდათ თავიანთ მრევლისთვის. ვინ მოიფიქრებს, რომ ასეთი დაჩაგვრა ქართველისა სულ რაღაც სამოცდა ათის წლის წინად ხდებოდა! ბევრს სიზმრად, ზღაპრად მოეჩვენება, მაგრამ სრული ჭეშმარიტება და სინამდვილე კია.

ლხენასა და ფუფუნებაში არც ქართველი კათოლი-

¹²⁾ რუსულად: „... болѣе подробнаго размошрѣнія трактать этотъ не заслуживаетъ, такъ какъ, въ самыхъ главныхъ своихъ частяхъ огазалея сочетаніемъ словъ и желаній, не увидѣвшихъ своего осуществленія“. об. Присоединеніе... 83. 139.

კენი ბრძანდებოდნენ. მეთვრამეტე საუკუნეში ამათ წირვა-
ლათინურად ჰქონდათ, რომის ეკლესიის წესსა და რიგს
მისდევდნენ. კვიანი და განათლებული რომის მისიონ-
ერნი და პატრები თავის დროზე შეეცადნენ და ქართ-
ველ მრევლისთვის ნება-რთვა აიღეს ჯერ ისევ 1757
წელს წმინდა კონგრეგაციისაგან, რომ სახარება და სა-
მოციქულო წაეკითხათ, სამშობლო ქართულ ენაზედაც.
რალა ბქმა უნდა, რომ შორს გამქვრეტელმა კონგრეგა-
ციამ კაპუცინის ორდენის მისიონერებს ხელი არ შეუ-
შალა ამ სასარგებლო სურვილის განსახორციელებლად.
სახარებისა და სამოციქულოს გარდა ეკლესიაში ჰსუ-
ფევდა აგრედვე ქართული გალობა. ოსმალოს მთავრობა-
მტრის თვლით უყურებდა ლათინურსა და ქართულს
წირვა-ლოცვას ლათინური ევროპას აგონებდა, იმ ევ-
როპას, რომელმაც არა ერთხელ წელში მოზნიქა ოდესმე
ქედ-მაღალი ოსმალეთი, ქართული კიდევ შეუპოვარ
გურჯისტანს, რომლის სრულიად დამხობა შეადგენდა
მაჰმადიან ოსმალეთის პოლიტიკის და დიპლომატიის ანა-
ბანას. ამისათვის გააჭთრებულმა და გააღმასებულმა ოს-
მალეთმა სასტიკად დაუწყო დევნა ლათინურ და ქარ-
თულ ენაზე წირვა-ლოცვას და ღვთის მსახურებს. სომ-
ხური ენა კი მიჩნეული ჰქონდათ მაშინდელ ოსმალებს,
სომხებისა არ ერიდებოდათ და დიდის თავაზიანობით
ეკიდებოდნენ თვით სომხეთის ერსა *). წყვეტა, ჟღერა
და აოხრება სომხეთის ერისა დაიწყო მხოლოდ მეცხრა-
მეტე საუკუნის მოერე ნახევრიდან, როდესაც სომხო-

*) მწარე დღენი სომხებს წინადაც ბევრი უნახავთ, მაგრამ
ეს ხდებოდა ხანდახანობით და არა სისტემატიურად, როგორც მე-
XIX საუკუნეში.

ბამ გამოიღვიძა, მოითხოვა ეროვნული უფლებანი და ევროპას შეატყობინა — დიდ გაჭირვებაში ვართ და პატრონობა გაგვიწიეო. ოსმალეთმა თვალები გააქყიტა, — ეს რა დაუძინებელი მტერი მყოლია შინაო. ევროპას პირობა მისცა — რეფორმებს შემოვიღებ სომხეთშიო და ამავე დროს თავისებურად დაიწყო პოლიტიკურ საგნის გადაწყვეტა. «თავისებურობა» ოსმალეთისა ყველას მოეხსენება, რაშიაც მდგომარეობს. ოსმალეთმა სომხებს გააგებინა, აუტკივარ თავს არ ავიტკივებ, ან მაჰმადიანობა მიიღეთ, ან დედა-ბუდიანად გაგაქრობო, ესე იგი ფიზიკურად არსებობას მოგისპობო. მოგეპყრობი სწორედ ისე, როგორც ვეპყრობოდი ქართველობას მესხეთშიო. სომხობაში ზოგმა მიიღო მაჰმადიანობა, მაგრამ უფრო ბევრმა არ უღალატა მამა-პაპურ სარწმუნოებას. უარის თქმას ენით გამოუთქმელი ამბები მოჰყვა. ანატოლიის სომხობა წიწილებივით ისრისება, ვინც მახვილს გადურჩა, გულგახეთქილი სამშობლოდგან სხვაგან გარბის. ამ ჟამად ანატოლიაში ისე მცირეა სომხეთა რიცხვი, რომ მათი ბედის საქმე პოლიტიკის საგნად იქნება ველარც კი გახდეს. ისტორიული სომხეთი დღეს თითქმის გეოგრაფიულ ტერმინად გარდაიქცა. ბედის სიმუხთლე და ცვალებადობა სომხებმაც გამოსცადეს.

ასე არ იყო მეთვრამეტე საუკუნეში. მესხეთში რომ კოკის-პირულად ქართველთა სისხლი იღვრებოდა და ქართველთა მარტო სახელიც კი ზიზღსა და ბოროტებას უსახავდა გულში ოსმალოს, სომხობა განცხრომითა სცხოვრობდა და მოქალაქობდა. პატივს არც მესხეთში იყენენ მოკლებულნი სომხები. თავისუფლად სწირავდნენ და ლოცულობდნენ სამშობლო ენაზე. დამშლელი არავინა ჰყავდათ.

ოსმალოს თვალის ასაბმელად და ქრისტიანობის დასაცველად ქართველ-კათოლიკეთ განიძრახეს შემოეღოთ წირვა-ლოცვა სომხურ ენაზე. სომხურად მლოცველი ქართველი-კათოლიკე თამამად ეტყოდა გამძვინვარებულ ოსმალოს, რა გინდა, დაწყნარდი, ხომ ჰხედავ, აღარც ლათინი ვარ და აღარც ქართველიო. მართლაც ამ დიპლომატიურმა ხერხმა გასჭრა, ქართველ კათოლიკეთ შეინარჩუნეს ქრისტიანობა, მაგრამ დღეს ლამის ეროვნობა და ქართული ხალხოსნობა დაჰკარგონ. თუ სკოდნოდათ მაშინ, რომ გულუბრყვილო დიპლომატიური ხერხი მატლად გადაექცეოდათ, რომ პავლე და იაკოფი პოლოსად და აკოფად გადინათლებოდა, შესაძლებელია, რომ მაჰმადიანობაზე უარი არ ეთქვათ და სახიფათო, კისერმოსატეხ დიპლომატიისთვის არ მიემართნათ. ერთმა არღელმა, ესე იგი ს. არლიდან, ქართველ-კათოლიკე „ტიტია“ მალვენ თათეოზოვმა (იგივე თომაშვილი) ასეთის მარილიანი ქართულით დაასურათა ზემოდ მოხსენებული ისტორიული მომენტი: «თათარი სომეხს არ ერჩოდა» და ჩვენ მამა-პაპათ იმისათვის მიიღეს სომეხ-კათოლიკეთ აღსარებაო.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს, როდესაც რუსის მთავრობა დამკვიდრდა ქართლ-კახეთს, მესხეთს ქართველობის აღარა ეტყობოდა-რა. მაჰმადიანობამ სავსებით თვისი სუღარა გადაათარა დიდებულ მესხეთს, მამა-კაცს ქუდი ჩაღმით შეუცვალა და დედა-კაცი ბოსლებში ცხრაკლიტით დაჰკეტა, ქალაქი ახალციხე კიდევ მხევალთა და მონათა უმთავრეს ბაზრად გახადა. იგივე მეცხრამეტე საუკუნე ცუდ ვარსკვლავზე დაებადათ ოსმალებს. წინად თუ ევროპელნი დასავლეთიდგან ნაფლეთ-ნაფლეთად სტაცებდნენ ოსმალებს დიდების დროს დაპყრობილ ქვეყ-

ნებს, ამ საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა აღმოსავლეთით მიჰყო ხელი და ხანდახანობით ლუკმა-ლუკმა სტაკებს ჯერ ძველ საქართველოს ნაწილებს და შემდეგ ვინ იცის რომელ ისტორიულ ერის სამკვიდროს დაიპყრობს. ეს პროცესი ოსმალეთის დაგლეჯა-დაფლეთისა ჯერაც არ შეჩერებულა და არ დასრულებულა.

15 აგვისტოს 1828 წელს გრაფმა პასკევიჩმა შემუსრა ოსმალის ჯარი ახალციხისა და სოფელ კლდეს შუა. ღორის ხორცის ქამია რუსების გაბატონება არ ეპრიანათ ოსმალის მოხელეებს და გამაჰმადიანებულ ქართველობას მოღების, ამ ყოველად უვიცი და განუვითარებელი სამღვდლოების პირით, შეუთვალეს: ავიყარნეთ და ფადიშაჰის სამფლობელოში გადავსახლდეთო. ორი წლის განმავლობაში მრავალი გამაჰმადიანებული ქართველი გადიხვეწა მცირე აზიაში. ეხლანდელი ჯავახეთი და ახალციხის მაზრა მთლად გატიალდა და გავერანდა. უგლეს-კაცოდ დარჩენილ ქვეყანას გრაფმა პასკევიჩმა მალე უშოვნა მუშაკნი აზრუმიდგან 100,000 სომეხი (გრიგორიანი და კათოლიკე) გადმოასახლა კარაპეტა ეპისკოპოსის წინამძღოლობით. სახლკარის მოსაწყობად და ბინის მოსაკიდებლად პასკევიჩმა იმპერატორ ნიკოლოზს ერთი მილიონი მანათი გამოსთხოვა გადმოსახლებულთა შესაწევად¹³). გამაჰმადიანებულ ქართველთაგანი, ჯერ ისევ წმინდად ქართულად მოლაპარაკენი და მობაასენი, ვინც დარჩა სამშობლოში, ისინიც

¹³) იხ. Е. Г. Эзовъ. Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ, зв. СXXXVIII და СXXXIX. 1828—1830 წლებში გადმოსახლდა 14,000 სახლობა, სადაც ითვლებოდა 90,000 სული და ორი სომხის არქიელი. დამკვიდრდნენ იგინი ჯავახეთსა, გუმბრსა და ახალციხის მაზრაში.

მთავრობამ შეცდომით 2 "თათრებად" აღიარა¹⁴⁾. ასე
ნელ-ნელა და სისტემატიურად ისპობოდა დიდებულ მეს-
ხეთში ქართველის სახსენებელი.

ყირიმის ომის დროს (1853—1854 წ.) ოსმალეთმა
ეროვნულ კიდევ სცადა ბედი და მოადგა ახალციხეს, მაგ-
რამ თავად ანდრონიკაშვილმა სასტიკად დაამარცხა ოს-
მალოს ჯარი სოფელ სხვილისთან (ეხლა დამახინჯებუ-
ლია სახელი ამ სოფლისა და ეძახიან სუფლისს). ამის
შემდეგ, ვგონებთ, სამუდამოდ დაეკარგა ოსმალეთს იმედი
ახალციხის დაბრუნებისა. სამწუხაროდ, მკირედად დარ-
ჩენილ გამაჰმადიანებულ ქართველებმაც (ახალციხის მაზ-
რაში მაინც იგინი სჭარბობენ სხვებს) სამუდამოდ ამოი-
რეცხეს გულდგან სამშობლოს სიყვარული და ბაწარ-
ალებით გარბიან ოსმალეთისკენ.

ოსმალეთის ორის საუკუნის ბატონობამ (1626 წლი-
დგან 1828 წლამდე) წარუხოცველი დაღი და ბეჭედი
დაასვა მესხეთს. მკვიდრთაგანი ვინც კი დარჩენილა, ისე
დაბეჩავებულა, რომ მომეტებული სიბეჩავე ისტორიუ-
ლის ერისა ძნელი წარმოსადგენი-ლა იყო. საღ აჭარე-
ლი, თამამი, გამბედავი, მკვირცხლი, როგორც გურული
და საღ აქაური, დაფლეთილ-დაბრანძული სამცხე-საათა-
ბაგოელი მკვიდრი¹⁵⁾! როგორც მესხმა ოსმალოს გავლენ-
ის წყალობით ფერი და იერი იცვალა, ისევე შეიცვა-
ლა გარეგანი სახე ქვეყნისა. სანაქებო ვენახები სულ

¹⁴⁾ იხ. Г. А. Вейденбаумъ. Кавказскіе Этюдъ, I, გვ. 121.

¹⁵⁾ აქარა შინაურ გამგეობაში თითქმის დამოუკიდებელი იყო. მამაცი აჭარელი ქედს არ იხრიდა ოსმალოს წინაშე და იარაღით იცავდა თავისუფლებას. ესაა მიზეზი, რომ ენაც წმინდად შეინახა და ქართული ზნე-ჩვეულებაცა, დაჰკარგა მხოლოდ სარწმუნოება!

ამოვარდნილა და გადაშენებულა. მიწაში ჩაფლული ქვევრები და ქვიტკბრის საწნახელნი-და ჰმოწმობენ, რომ აქაურ ქართველობასაც ძველად დანარჩენ ქართველებსავეთ კამკამა „უნუნათი“ ჰყვარებიათ ყელის ჩასველება და გულის გაგრილება. ძველი ჯავახეთი ტყით ყოფილა დაბურული, დღეს კი ისეა მოტრუსული, რომ ჩირგვი, ან ფშატი რა არის, ისიც კი არსად მოიპოვება, რომ ზაფხულის სიცხე-პაჭანაქებაში კაცმა თავი შეაფაროს და მოიჩრდილოს. ძველად ტყე ისეთი ხშირი ყოფილა, რომ მალალი ტანის ეკლესიებს ჰფარავდაო, რასაც ჰმოწმობს სამსარის გადმობრუნებულ ქვის წარწერა¹⁶⁾. ჯავახეთის დაბურული ტყეები აზრუმიდგან მოსულ სომხებს გაუკაფავთ. აზრუმში შემას დახამებულნი ონავარ ფუტკარსავეთ მისევიან ტყეს და მცირეს ხანს სულ ძირს დაუციათ და როცა სულ გაანადგურეს, პურის გამოსაცხობად და საჭმლის მოსახარშად ისევ მამა-პაპეულ ჩვეულებას მიჰმართეს, ესე იგი წივას.

მესხეთს დაძაბუნება ჯერ ისევ ირაკლის დროს შემჩნევია. მეფე ერეკლეს ბრძანებით აღწერიათ მოკლედ 14 ივნისს 1796 წელს ქვეყნები, რომელიც ქართლ-კახეთს გარს ეკრა. აღბად ეს აღწერილობა რუსის, მთავრობას თუ მთართვეს. აღწერილობაში ახალციხე ასეა დახატული: „ახალციხის ქვეყანა, რომელიც არის ქართლის ერთი ნაწილი, უჭირავს ახლა ხვანთქარსა ძალითა და არიან გამაჰმადიანებულნი და ადგილ-ადგილ მცირედნი ქრისტიანენიც იპოვებიან, და ჰქვიან ადგილსა ამას საათაბაგო; აქა ზის ვეზირი სამ თულიანი და არს შემძლებელ თავისავე ადგილში ხუთის ათასის მეომრის

¹⁶⁾ იხ. Ив. П. Ростововъ, Ахалцалакскій уѣздъ, გვ. 99.

კაცის გამოყენისა, მაგრამ **ჯაბანნი** და **შეუბედავნი** არიან ომსა შინა¹⁷⁾. ეტყობა ნეთვრამეტე საუკუნეშივე გამქრალა ძველებური ვაჟკაცობა და სიღარბისლე მესხისა. ოს¹ალეთის სტიქიონურმა ძალმომრეობამ მოსპო და გაანადგურა ერთიცა და მეორეც. პოლიტიკურ თავისუფლებას მოკლებული მესხი და ბორჯღის ბატონის ხელშემატებელი დაბეჩავდა, დავლახაკდა, ზოგი არსებობისათვის ბრძოლაში გაწყდა და ვინც გადარჩა, გახდა „მონა მზაკვარი“, როგორც იტყოდა ხალხე ნეტარ ხსენებული „ვიცე-კანცლერი“ საქართველოს მეფეთა: ირაკლისა და სოლომონისა სოლომონ ლეონიძე.

დიდებულ მესხეთის ნასუფრალს რომ თავი ერთად მოუყაროთ, ხელს ეს-ლა შეგვრჩება. ეხლანდელ ჯავახეთსა და ახალციხის მაზრაში სულ ქართველ-კათოლიკეთა რიცხვი 1901 წელს იყო 6408 სული ორთავე სქესისა. ქართველ-კათოლიკენი, რაღა თქმა უნდა, წმინდა ქართულის ენით ლაპარაკობენ, მხოლოდ საშინლად შეუბღალავთ წმინდა ქართული სახელები და გვარები სომეხ-კათოლიკეთა ეკლესიის აღსარების ზედგავლენით.

ზოგ ქართველ-კათოლიკეთა სამრევლოს მოძღვარი ჰყავს მკვიდრი სომეხი, რომელთაც ჩიქორთული ქართული მრევლში შეუსწავლიათ. წირვა-ლოცვა და დანარჩენი ღვთის-მსახურება სომხურადაა, ოფიციალურად და სხვა საბუთის ქაღალდებში იწერებიან ასე: სომეხ-კათოლიკე. ეს ოფიციალური ტერმინი აღმნიშვნელია ქართ-

¹⁷⁾ იხ. Грамоты... А. Сагарели, т. II, в. I, გვ. 8. ეს საყურადღებო მოკლე აღწერა საქართველოს მეზობელ ქვეყნებისა ქართულადაცაა და რუსულადაც. რუსული ტექსტი გრამატიკის პირველ ტომშია დაბეჭდილი.

ველ-კათოლიკეთა სარწმუნოებისა, ანუ აღსარებისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, სარწმუნოების აღმნიშვნელი ტერმინი ეროვნობისა და ხალხოსნობის აღმნიშვნელად გარდაიქმნა. მდებო ქართველ-კათოლიკს რომ ჰკითხავ, ვინა ხარო? გიპასუხებთ—სომეხ-კათოლიკეო. თუ წყრომისა, ან გაჯავრების კილოთი ჰკითხე, რას მიედ-მოედები, მამა-პაპით ქართველი იყავ და სომხად როგორ გადაკეთდიო, მორცხვი პატარძალივით თავს ჩაღუნავს და მოკრძალებით გიპასუხებს: დიად, ამბობენ, რომ წინად ჩვენი მამა-პაპანი ქართველები ყოფილანო. ქართველ-კათოლიკეთა მოძღვართა სახელებს წინ უძღვის სიტყვა „ტერ“ და მათი სახელები ასე გამოითქმის: ტერ-პოლოსი, ტერ-პეტროსი და სხვა.

ქართველ-კათოლიკენი დასახლებულნი არიან შემდეგ ადგილებში: ქ. ახალციხის ძველ ნაწილში, რომელსაც ძველადგანვე „რაბათს“ ეძახიან. რაბათის ზემო ეკლესიის მრევლი 529 სულია, რაბათისავე ქვემო ეკლესიისა—665, ივლიტისა—306. არის კიდევ რაბათის რომის კათოლიკეთა ეკლესია, რომელსაც განაგებდნენ პატრები და დღესაც ამ ეკლესიას განაგებს ქართველი პატრი, მამა ლაზარე გოზალაშვილი¹⁶⁾.

¹⁶⁾ ქართველ-კათოლიკეთა რაოდენობის ცნობა გადმოგვცა მამა ლაზარე გოზალაშვილმა. ახალციხისა და ახალქალაქის მახრებში არიან კიდევ კათოლიკენი, ზოგი ტომით სომეხი, ზოგი კიდევ ქართველი ჩამომავლობისა. უკანასკნელთ (ველელებს) არც სომეხური იციან, არც ქართული, ლაპარაკობენ ოსმალურად. ივინი გადმოსახლდნენ ს. ველიდან, არდაგანის ოლქიდან. სოფელნი: ხულგუმო, ტურცხი, კულიკამი და კართიკამი ამ ველელებითაა დასახლებული.

მრევლი მცირე ჰყავს პატრების ეკლესიას. ახალციხის მაზრის შემდეგ სოფლებში ბინადრობენ ქართველი კათოლიკენი: 1) ვალე—750 სული. აქვე სცხოვრობენ აგრედვე მართლ-მადიდებელნი ქართველნი და ქართველი-მაჰმადიანნი. 2) უდე—1562 სული. აქაც სცხოვრობენ ქართველი-მაჰმადიანნი. ქართველ-კათოლიკეთა მოძღვარი და ქართველ-მაჰმადიანთა მოლა ერთის გვარისანი იყვნენ ერთ დროს. 3) არალი—657 სული; 4) ბოლახური—58, უმრავლესობა ამ სოფლისა ქართველი-მაჰმადიანია. 5) ბნელა—42 სული. ჯავახეთში, ანუ ახალქალაქის მაზრაში, სულ ორი სოფელია, სადაც ქართველ-კათოლიკეთა ბინა შერჩენიათ და სადაც სუფთად ლაპარაკობენ ქართულად: 1) ხიზაბავრა—1698 სული და 2) ვარგავი—141, სულ მაშასადამე 6408.

მრავალი ქართველ-კათოლიკე ჩანთქა უღმობელმა ისტორიამ, ბევრიც წარსულს საუკუნეს გადაიხვეწა სტამბოლს, ტფილისს, ქუთაისს და ბათუმს. ასე რომ ნაშთი ქართველ-კათოლიკეთა სულ ეგ 6408 სული ორივე სქესისა გახლავთ. ამ მცირე ნაშთსაც ბ-ნი სარუხანა გვედავება—ეგენი მუდამ გვარ-ტომობით სომხები ყოფილან და დღესაც სომხები არიანო. თვით ბ-ნი სარუხანა ერისკაცია, ტომით სომეხი, სარწმუნოებით სომეხ-გრიგორიანნი, ხელობით, კარგად არ ვიცით, ვაქარია, თუ ნოქარი. საოცარი აქ ისაა, რომ თითქოს არც ხელობა და არც წოდება ხელს არ უწყობს ბ-ნ სარუხანას ლიტერატურაში საეროვნო, ან საეკლესიო კითხვების ძიება-გამოკვლევას მისდევდეს, მაგრამ რას იზამთ. უჯობს და ლაპარაკობს. ბევრს ედავა თამამ პუბლიცისტს ა. ხახანაშვილი, დაუმტკიცა სიყალბე საბუთებისა, ისიც კი გამოუძებნა ხახანაშვილმა ბ-ნ სარუხანას, რომ ისტორიულ

დოკუმენტების წაკითხვის შნო და უნარი არა გქონიაო, მაგრამ რას ხახანაშვილის დავას პრაქტიკული ნაყოფი არა მოაქვს-რა. ბ-ნი სარუხანა მეტის-მეტი გულქვავი და შკაცრი ადამიანი ყოფილა. მისი საქციელი ასეთს სურათს მაგონებს: იყო მეფე სვიანი; მძლავრი და კეთილი, ჰორფირითა, ძვირფასი სამკაულით და გვირგვინით მოსილი. უკეთურთ შეიშურეს მისი დიდება-სვიანობა და გაძარცვეს, დაშთა მხოლოდ გაძარცულს მეფეს მცირე რამ სამაჯური და მკერდს ნაკიდი ძეწკვი, აღმნიშნელი ძველის დიდებისა. ერთს უკეთურთა უკეთურთაგანს, ყმასა მზაკვარსა, ესეც შეშურდა მეფისათვის და უკანასკნელი სამკაულიც მოსტაცა.

სარუხანასთანა პუბლიცისტები სხვისაგან კაცთ-მოყვარეობასა და ლმობიერებას თხოულობენ, თვითონ კი ისეთი მადიანები ბრძანდებიან, რომ წარბ-შეუხრელად კაცს გადაჰყლაპავენ.

ახლა განვიხილოთ, თუ რამდენი დარჩა დიდებულ მესხეთის ბეითალმანზე ქართველი მართლ-მადიდებელი. მართლ-მადიდებელმა ქართველობამ თავი იჩინა მხოლოდ მესხეთის ორ ნაწილში: ჯავახეთსა და ახალციხეს (იგულისხმეთ ახალციხეს მხარე, ოლქი) რუსობის დამკვიდრების შემდეგ. მესხეთის სხვა ნაწილებში მართლმადიდებელ ქართველის სინსილა და სახსენებელი კარგა ხანია გასწყდა. ჯავახეთი საციციანო მთას აკრავს, ახალციხე კი გურია-იმერეთს და ღღევანდელ ზემო-ქართლს. აღბად ამ სიახლოვემ შეუწყო ხელი, რომ ქრისტიანობა სრულიად არ ამოვარდა და ნაცრის ქვეშ ჰლუოდა ქრისტეს სიყვარული. ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ქართლ-იმერეთიდგან ხშირად გადმოცვინდებოდნენ ხოლმე ქრისტიანენი სხვა და სხვა მიზეზის გამო. ს. კოთელიას, ხი-

ზაბაერას და სხვაგან დღესაც არიან ისეთნი, რომელთაც კარგად ახსოვთ, თუ რამ აიძულა მათი მამა-პაპანი აყრილიყვნენ და აქეთ გადმოხვეწილიყვნენ. ერთმა კოთელიელმა მთელი ისტორია მიამბო თვისის მამა-პაპის აყრადმოსახლებისა სოფ. ქარელიდგან.

1900 წელს ჯავახეთსა და ახალციხეს ითვლებოდა მართლ-მადიდებელნი ორისავე სქესისა სულ 10,088 სული¹⁹⁾. ამ რიცხვში ნაანგარიშეფია მცირეოდენი რუსობა და ბერძენნი სოფ. მიქელ-წმინდისა და ქ. ახალციხისა. მართლ-მადიდებელნი ბინადრობენ 1281 კომლად და შეადგენენ 13 სამრევლოს: 1) ახალციხისა, 2) წმ. მარინესი, 3) ახალქალაქისა, 4) ბარაღეთისა, 5) აწყურისა, 6) ვალესი, 7) გოგაშენისა, 8) ზედათმოგვისა, 9) ქილდისა, 10) მუსხისა, 11) ტოლოშისა, 12) საროსი და 13) ერკოტისა.

აი სოფლებიც, სადაც ბინადრობენ მართლ-მადიდებელი ქართველნი: ახალციხის მაზრისა: 1) ვაღე, 2) ტატანისი, 3) კობარეთი, 4) ღრელი, 5) ანდრია-წმინდა, 6) მუსხი, 7) ქუნცა, 8) ერკოტა, 9) ტობა, 10) როკეთი, 11) დადეში, 12) ძველი, 13) ტოლოში, 14) ზედათმოგვი, 15) აგარა, 16) აწყური, 17) ტყემლანა და 18) ქვაბის-ხევი. ახალქალაქის მაზრისა—1) ბარაღეთი.

¹⁹⁾ მართლ-მადიდებელთა შესახებ ცნობანი გამოგვცა დეკანოზმა დიმიტრი ხახუტაშვილმა. დღევანდელ ახალციხის მაზრაში ხუთი სოფელია, რომელთა მკვიდრნი ბორჯომის ხეობიდგან ამოვიდნენ მე-XIX საუკუნეს. ამ ხუთ სოფელში მხოლოდ ქვაბის-ხევი ეკუთვნის ახალციხის საბლალაოჩინოს, დანარჩენნი: დვირი, ტაძრისი, დგვარი და საკირე ბორჯომისას. ბერძენები და რუსები რომ გამოვაკლოთ, ქართველ მართლ-მადიდებელთა რაოდენობა დაახლოვებით შეიძლება მივიღოთ 10,000 სული.

2) სარო, 3) ვარევანი, 4) ვარგავი, 5) თოკი, 6) კოთელია, 7) აზავრეთი, 8) ბალანთა, 9) ჭიხარულა, 10) ფრთენა, 11) მურჯახეთი, 12, ჩუნჩხა, 13) ქილდა, 14) გოგაშენი და 15) აფნია.

როგორც ყველგან საქართველოში, იმერეთს გარდა, ქალაქად მკვიდრი ქართველი ძალიან ცოტაა. ახალციხეს კანტი-კუნტად კიდევ მოიპოვებიან, მაგრამ ჯავახეთის ახალქალაქი წმინდა სომხების ქალაქია. მახსოვს, აქ ერთი მოხუცებული მეწისქვილე იყო მართლ-მადიდებელი ქართველი და, ვგონებ, უძეოდ ესეც ამოწყდა. არის კიდევ ერთი ქართველი და, როგორც მითხრეს, იმერეთიდან გადმოსახლებულა. ასეთი ქართველი კი ანგარიშში არ არის მისაღები, როგორც მოსული დროებით ქართველი მოხელეობა.

ზემოდ დასახელებულ რიცხვში (10,088) სასულიერო წოდებისა 193 სულია, სამხედრო—102; ვაჭარი, ხელოსანი და მოქალაქე—201, გლეხი—9170.

მთლად მართლ-მადიდებელთა სამრევლოებში 1900 წელს დაბადებულა: 240 მამრი, 294 მდედრი, სულ 534. ქორწილი ყოფილა 109. გარდაცვლილა: 144 მამრი, 149 მდედრი, სულ 293. მაშასადამე „დიდებულ მესხეთის ნატამალს“ 1900 წელს უმატნია 241 სულით²⁰⁾.

„დიდებულ მესხეთის“ მთელი ავლა-დიდება დღეს სულ ეს არის. რაღაც 10,000 სული, ათას ორას ოთხ-

²⁰⁾ ვერ გამოვარკვეეთ, რა მიზეზია, რომ ქალები ასე სჭარბობენ მამა-კაცებს. დაბადებითაც მეტი დაბადებულან, სიკვდილითაც მამა-კაცზე მეტნი მომკვდარან. ყველგან მამა-კაცი სჭარბობენ, აქ კი ქალებს გაუმარჯვნიათ. ეს ხომ არ არის მიზეზი მესხეთის დაკნინებისა? ხუმრობის გუნებაზე რომ ვიყოთ, სწორედ ამ მიზეზით ავნსნიდით მესხეთის ამოვარდნას...

მოცდა ერთ კომლად გაბნეული ორს მაზრაში. ამოდენა ხალხი ხომ სრულად საგარეჯოშიაც იქნება და თუ ცოტა რამ დააკლდება, მიუმატეთ მეზობელი სოფელი პატარა ძეული, ან ნინო-წმინდა და მიიღებთ: 1281 კომლს ქართველს. გარე-კახეთის ორისა, თუ სამის სოფლის ქართველობა რაოდენობით უდრის მთელ მესხეთის ქართველობას, თუ, რასაკვირველია, ანგარიშში არ მივიღებთ სომხის ტიბიკონზე მდგარ ქართველ კათოლიკეთ და გამაჰმადიანებულ ქართველობას, რომელთაც ასე უწყალოდ და უღვთოდ აიკრუეს და აიყარეს გული მშობელ დედაზე და სამშობლოზე ²¹)... დაცინვაა ბედისა, მაშ რა არის!..

1897 წელს იანვრის თვეში ქრთის დღის განმავლობაში აიწერა რაოდენობა ხალხისა რუსეთის იმპერიაში. ამ აღწერამ აღმოაჩინა, რომ ახალქალაქის მაზრაში ითვლებოდა 67,919 სული ორისავე სქესისა, ხოლო ახალციხის მაზრაში—53,757, სულ ორთავე მაზრაში 121,676 ადამიანი ²²). ქართველები: კათოლიკენი და მართლ-მადიდებელნი რომ ერთად შევავროთ, მივიღებთ 16,408. მაშასადამე ქართველობა შეადგენს მეშვიდე ნაწილზე ცოტა მეტს და მერვეზე ცოტა ნაკლებს, ანუ აქაურ ყოველ ას კაცზე ქართველი მარტო თორმეტ კაცამდე იქნება.

თუ მოიხურვებთ და მეცნობრულ ელფერს მისცემთ

²¹) საბედნიეროდ, ამ კამად 1914 წ., ქართველ-მაჰმადიანებში დაიწყო ეროვნული მოძრაობა. ქართველი-კათოლიკენი ხომ აშკარად იბრძვიან ეროვნულ უფლებებისათვის. ამისი უტყუარი საბუთებია.

²²) იხ. კავკასიის კალენდარი 1901 წ. გვ. 23 მესამე განყოფილებისა.

ციფირებს, დაინახავთ, რომ ქართველებმა შეადგენენ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების შვეიდრთა საერთო რაოდენობისას 13,48⁰/₁₀₀.

ეს ყველა კარგი, მაგრამ საქმე ისაა, რომ მეზობლები გვედავებიან 6408 კათოლიკეთ და ჯერ დავა საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა. ჩვენ რომ ჩვენი ვსთქვათ და იმათ თავიანთი, ამითი საქმეს არა ეშველება-რა, ვიდრე ავტორიტეტის მექონე დაწესებულება არ გადასწყვეტს დავასა. სანამდე კი, მეტი რა ჩარაა, სათვალავში უნდა ვიქონიოთ მხოლოდ მართლ-მადიდებლობის აღმსარებელი ქართველობა. ესენი, როგორც მოვიხსენიეთ, არიან 10,000 სული, ესე იგი 8,21⁰/₁₀₀ ორის მაზრის შვეიდრთა საერთო რიცხვისა, ანუ ყოველ ას კაცზე რვა მრთელი და ერთი მეხუთედი მართლ-მადიდებელი ქართველისა მოვა.

ყველა ნათქვამის შემდეგ ნუ თუ სრული, კანონიერი საბუთი არა გვექონდა ამ წერილების ეპიგრაფად გვეხმარნა ანდაზად მიჩნეული ბრძნული ლათინური თქმულება: *sic transit gloria mundi* ²³). ფიქრობთ, რომ არც ერთ ქვეყანას ისე ზედგამოჭრით არ მიუდგება ეს ანდაზა, როგორც მესხეთს. განა გაგონილა სხვაგან სადმე ასეთი უკუღმართობა, ცვალებადობა და სიმუხთლე ბედისა? განა შესაძლებელია, ძველი დიდება ისე გაჰქრეს, რომ მისი ერთი სხივიც აღარ გვინათებდეს და გვათბობდეს? განა გონებით მისაწვდენელია, რომ სამშობლო რუსთველისა, გიორგი და ექვთიმე მთაწმინდელთა, ბექასი და აღბულასი ისე აოხრდეს, რომ კაცმა ველარ იცნოს? ას კაცზე რვა-ღა დარჩენილა ქართველი, თუ

²³) ქარ-ულად ასეთქმის: ასე წარმავალია დიდება ქვეყნისა.

გნებავთ თოთხმეტი იანგარიშეთ. ცხადია, რომ ჩვენ უფრო სტუმრის სახელი შეგვშვენის, ვიდრე მასპინძლისა. ვაგლახი მაშინ იქნება, მასპინძელს თუ სტუმრიანობა მოსწყინდა და ანდაზისაებრ: დილით ოქრო ხარ, სტუმარო, საღამოს ვერცხლად იქცევი, თუ ხანი დაგიგვიანდა, სპილენძად გადაიქცევი, --თავაზიანად გვიბრძანოს -- მიბრძანდით, სახლ-კარი გამინთავისუფლეთო.

ნახელი და გაგონილი.

I

მიხეილ მეფისაშვილის გარდაცვალების გამო.

თერთმეტ იანვარს აქ, ახალციხეს, გარდაიცვალა მიხეილ მეფისაშვილი, ართვინის ოლქის უფროსად ნამყოფი. ბევრის მხრით იყო შესანიშნავი განსვენებული...

უკანასკნელ დროს ხშირად ლაპარაკობენ, ქართველ კაცს ნიჭი, უნარი არა აქვს მართვა-გამგეობისა, უფროსობისაო. მაზრა რა არის, იმის პატრონობაც კი არ შეუძლიანო, ვითომ ისე დაძაბუნდა, ისე დალაჩრდა და დახურდავდა ქართველიო.

სრულიად მოკლებულია სიმართლეს განზრახ აჩემებული აზრი. მაგალითების საძებნელად შორს რომ არ წავიდეთ, მარტო განსვენებულის წარსულის მკირედად გახსენებაც საკმარისია, რომ ზემოდ აღნიშნულის აზრის უსაფუძვლობა დაეინახოთ.

მეფისაშვილს არც უნივერსიტეტი, არც გიმნაზია დამთვრებული არა ჰქონდა. მიუხედავად ამისა, მართვა-გამგეობის უნარიც ჰქონდა, ნიჭიცა. მთელის ძველის მესხეთის ტერრიტორია არზრუმ-ტრაპიზონამდე რომ ჩაგე-

ბარებინათ, პირნათლად ვაუძღვებოდა და ქვეყანას არავის ააოხრებინებდა. შესანიშნავის ზედმიწევნით იცოდა განსვენებულმა მთელი ეს კუთხე, ზნე და ჩვეულება მკვიდრისა და მისი სულიერი ვითარება. ამასთანავე სამშობლო ქართულის გარდა ზედმიწევნითვე, თითქმის ხელოვნურად იცოდა სომხური და ოსმალური. მისი სჯაბაასი ოსმალურად ბეგებთან ოსმალეთის დივან-ხანას მოგაგონებდა და ამის მნახველს უნებლიედ აზრი სტამბოლისაკენ გაგიტაცებდა.

ბუნებრივს ნიქსა- და გამჭირახობას გარეგნობაც ხელს უწყობდა. წამოსადეგი და ახოვანი იყო მეტად. კილო საუბრისა ხომ ისეთი ძლიერი, მბრძანებელი და მორჩილების გამომწვევი ჰქონდა, რომ უნებურად იფიქრებდი, ეს კაცი მბრძანებელად არის სწორედ დაბადებული და არა სხვის ბრძანების აღსასრულებლად.

ასეთი კაცი პოვნაა მხედართ-მთავრისა და სარდლისათვის. აკი კიდევ იმიტომ მიაქცია ყურადღება მეფისაშვილს განსვენებულმა გრაფმა მიხეილ ტარიელის ძე ლორის-მელიქოვმა რუს-ოსმალის ომის დროს. რუსები რომ იტყვიან, ეს კაცი ჩემი მარჯვენა ხელიაო, სწორედ ზედ გამოჭრილია მეფისაშვილსა და ლორის-მელიქოვზედ. ლორის-მელიქოვმა აქარის გამგებელ შარიფ-ბეგ ხიშშიაშვილთან სადიპლომატო მოლაპარაკება მეფისაშვილს მიანდო. ყველამ იცის, რითაც, ან როგორ გათავდა ეს მოლაპარაკება. ხიშშიაშვილმა აქარა რუსეთს დაუთმო უომრად. მიწერ-მოწერა მეფისაშვილსა და ლორის-მელიქოვს ამ მაღალ-მნიშვნელოვან საგნის შესახებ ქართულად ჰქონიათ.

დიდის მწუხარებით უნდა აღენიშნო, რომ ლორის-მელიქოვის წერილები სამუდამოდ დაღუპულია ისტო-

რბისათვის. უბედურის შემთხვევის წყალობით წერილები დაიკარგა!..

განსვენებული მეფისაშვილი იყო კათოლიკე სარწმუნოებით. ამის გამო მიცვალებულს ანდერძი აუგეს სომეხ-კათოლიკეთა ტიბიკონისამებრ. — ბოდიშს ვიხდი განსვენებულის ქრისთფლებთან, თუ აქ მეტი რამ მომივიდეს უნებლიედ. — ანდერძი დაიწყეს ქართულად, მაგრამ რადგან მღვდელთა შორის ზოგი ტომით ქართველი იყო და ზოგი სომეხი, ვერ შესძლეს ქართულად ბოლო გაეტანათ მწყობრად და არჩიეს სომხურად გადასულიყვნენ. წირვაც სომხურად გახლდათ, მხოლოდ სახარება იქმნა წაკითხული ქართულად.

ამბობენ, ძალიანაც რომ უნდოდეთ, ველარც კი მოახერხებენ ქართველ-კათოლიკენი წირვა-ლიაცვას ქართულად, რადგან ქართული საღმრთო წიგნები აღარ მოეპოვებათ და ახლად ველარ ჰბეჭდავენო. თუბრემ აგერ სამოცი წელიწადი სრულდება, რაც ქართულს სტამბას ქართველ-კათოლიკეთა აღსარების წიგნი არ დაუბეჭდია...

განსვენებული სიბერის დროსაც არწივს მოგაგონებდა, მართალია ფრთებ-მოტეხილს, მაგრამ მაინც არწივს...

განსვენებული დაკრძალეს ს. ივლიტას. ამ სოფელში, ასე მითხრეს, რამდენიმე კომლი მაჰმადიანნი ქართველი ტომისანნი“ და კათოლიკენი, ტომით სომეხნი, სცხოვრობენო. ეკლესიის გალავანში კი საფლავის ქვას ქართული წარწერანი აქვს. ეკლესიაში სომხურად აღიღებენ უფალსა და საფლავის ქვებს კი ქართულად უკეთებენ ზედწარწერას. ბედის დაცინვაა, მაშ რა არის ესა?

კარგს იზამდა ბანი ილია ჰავჭავაძე, მესხეთისკენ გა-

მოესვირნა, ვიდრე „ქვათა ლალადი“-სის წერას შეუდგებოდა. აბა, აქ ჰნახავდა ნამდვილ ქვათა ლალადს!

მართალია, ბედი ცუდლუტი და ცვალებადია, მაგრამ არც ასეთი გადამეტებული სისასტიკე ვარგა. უკულ მართმა და შავად და ბნელად მოსახსენებელმა მარტო-ოდენ საფლავის ლოდნი-ლა გვიწყალობა სანუგეშებლად. ძღვენი მწირია, მაგრამ რას იზამთ?

მეფისაშვილის საფლავის ქვასაც წომ ქართულად დააწერენ ეპიტაფიას საბუთად იმისა, რომ აქ ქართველი ასაფლავია. ისტორიას ეს ქართული წარწერა-ლა დარჩება.

„კარგი რამ გკირდეს, გიკვირდეს, ავი. რა საკვირველია“.

II

მაჰმადიან ძართველების გაღასახლება.

ერთი სურათი ვნახე ამას წინად ბორჯომის სადგურზედ და უნებურად გამახსენდა მშვენიერი პატარა მოთხრობა განსვენებულის ჩვენის ალექსანდრე ყაზბეგისა— ელისო.

სადგური სავსე იყო ქართველ მაჰმადიანებით, ღამის პირველი საათი იქნებოდა, ბავშვები და დედა-კაცი ქერხებივით ეყარნენ ცივ იატაკზედ. მამა-კაცთ არ ეძინათ, ხოლო ორიოდ დედა-კაცი აქა-იქ წამოყუნტულიყო და ბავშვებს ძუძუს აწოვებდნენ, თან რაც ძალი და ღონე ჰქონდათ ჩადრებს იფარებდნენ, რომ უცხოთა თვალთაგან დემალათ პირისახე. კარგა ხანს ვუყურე ამ სევდისა და დარდის ამშლელს სურათს; ვიდრე გო-

ნებამ ხელახლა არ გამიტაცა მოხუცი ანზორისკენ, ელისოსა და ვაჟიასკენ.

სხვისა რა მოგახსენოთ და მე კი იმ აზრისა ვარ, რომ ყველაზე ძლიერი სევდა, ადამიანის დამაავადებელი და დამასნეულებელი ისაა, როდესაც ჰგრძნობ, რომ შენი ბედი შენს ხელში არ არის. ეს რომ ასე არ იყვეს, განა ამ სურათს წავაწყდებოდი? განა ამ საცოდავებს აქვე ვერ მოვაწყობდით? ხომ ცხადია, რომ ეს უბედური იქ, უცხოეთში, სამოთხეს ვერ იპოვნიან და მხოლოდ პირი ცივი სამარისკენ მიუმართნიათ.

თვალი მოვკარი ნაცნობ გლეხსა.

— საიდა, შენა? ეს რა ამბავია, განა ასე მალე აიბარგეთ?

— დიახ, ბატონო, აკი იმ დღეს მოგახსენეთ, რომ წასვლას ვაპირებოთ. ყველაფერი რაც რამ გვებადა, მიეყიდ-მოვეყიდეთ, მატარებელს ველით, დაგვიპრდნენ, ცალკე ვაგონს მოგვცემთ ბათუმამდინაო.

საუბარი შევწყვიტე. ან კი რალაზე გველაპარაკანა? მართლა, ორი კვირის წინად, ბევრი ვილაპარაკეთ, მე ჩემსას არ ვიშლიდი, საიდა თავისას. ბოლოს თავისი ისევ საილამ გაიტანა და აიბარგა. იმასთან სხვაშეცე ბევრმა მოშალა მამაპეული ფუძე.

საიდა და მისი მეზობლები ს. საკუნეთიდან არიან. ეს კარგა მოზრდილი სოფელი აწყურს აკრავს, ასე 5—6 ვერსი იქნება. შიგ შშვენური თლილი ქვის პატარა ქართული ეკლესია დღესაც კოხტად გამოიყურება. ამბობენ და ბევრსაც სჯერა, რომ ეკლესიიდან ხანდახანობით, საღამო ეამს, ნათელი მოსჩანსო. ერთხელ, განსვენებულმა აწყურის ექიმმა, შესანიშნავის გულის პატრონმა კაცმა ივანე ბარამიშვილმა კიდევაც წამიყვანა სა-

ლამო ხანს აწყურდგან საკუნეთისკენ — ეგები დავინახოთ ნათელიო, — მაგრამ ვერა დავინახეთ-რა.

საკუნეთს ძველად საყოველთა ერქვა ქართულადაო. არ ვიცვი, რამდენად მართალია ესა, ასე კი ამიხსნა ამ სოფლის ერთმა ბატონთაგანმა. მთელი სოფელი დღესაც, დიდი და პატარა, წმინდად და სუფთად ღაპარაკობს ქართულად. ძველი ქართული გვარებიც ისევეა კარგად შენახული, როგორც შუაგულ ქართლსა და იმერეთში.

სევდის ამშლელ სურათს მოვშორდი და ჩემს გზას გაუუდექი. გზაში მომაგონდა ამ სოფლის მოძღვარი-მოლა; ახალგაზდა, სანდომიანი, წმინდა ქართველური სახის მეტყველებით. გაცნობის დროს გამოვკითხე მოლას—სად მიიღო განათლება. ბევრი რამ მიაშმო საყურადღებო. ნაამბობმა ცხადად დამანახვა, თუ ასე უწყალოდ რად აიყარეს ჩვენზე გული ჩვენმა თანამემამულეთ.

თორმეტი წლისა ვიყავი, როცა სტამბოლს გამგზავნეს სწავლის მისაღებადაო. საცხოვრებელი იქ არა მქონდარა, სახლიდგან მარტო გზის ხარჯი გამატანესო. მივებარე სასწავლებლად სტამბოლის მოლებს და ვცხოვრობდი ჩემთვისო.

— მოლა, რას ამბობ, განა მშვიერი არ მოკვდი უცხოეთში, იმ უშველებელ ქალაქში, სადაც არც ნათესავი და არც თვის-ტომი არ მოგეძეებოდა?

მოლამ იტყია.

— როგორ თუ უცხოეთი? განა იქ სულ ჩვენები არ არიან? ქვეყანა დიდია, ძლიერი, მდიდარი, განა აქაურ ფუხარებსა (ღარიბი) ჰგვანან? მაჰმადიანი იქ მშვიერი როგორ მოკვდება.

ამას რომ ამბობდა, ახალგაზდა ჯან-ლონით საესე მოლას სახე გაუბრწყინდა სიამაყითა და ამპარტავენებით, ასე რომ მევე შემრცხვა ჩემის გაოხრებულის და გატია-ლებულის სამშობლოსი.

მოლამ ისიც მიაგმო, რომ ათი წელიწადი დავრჩი სტამბოლსაო. სახლიდგან საზრდო არა მომდიოდა-რა, მაგრამ საკიროც არ იყოვო. რამაზანისა და ბაირამის დროს, აგრედვე სხვა დიდ დღესასწაულებში წავიდოდით სტამბოლს გარედ, სოფლად, ლოცვებს ვკითხულობდით, ვგალობდით, აი ისე, როგორც ქართველები ქოონაზე დადიან ხოლმეო და იმდენს საშოვარს ვმოულობდით, რომ წლითი-წლობით თავზე საყრელი გვექონდაო.

მგონი ადვილად მიხვდებით ეხლა, თუ სადაა ამ ყმაწვილი მოძღვრის „alma mater“-ი, საით მიჰფრინავს მისი გონება და რა გუნებაზე უნდა იყვეს ან თვითონ ეგა, ან მისი მრევლი. დიდ სიღუბჭირეს და უბედურებას ჩვენის დღევანდელის ცხოვრებისას ვილა იტყვის, როცა მკირედი ნაკლულევანება აუტრუევებს კაცს გულსა და დაატოვებინებს სამშობლო მიწა-წყალსა.

რალა ესენი და რალა ნარზე მჯდომარე ნიბლია ჩიტი!

ამ დღეებში, მეორე, ბოგელ მოლასთან მქონდა საუბარი. სოფელი ბოგა იგივე ქართველ მაჰმადიანებითა დასახლებული და სუფთა ქართული შერჩენიათ. გადასათარგმნი მქონდა მკირე რამ თათრული. თარგმანს რომ მოვრჩით, მასლაათი გავაბით.

— თორმეტი წელიწადი ვისწავლე დიღურის მოლებთანო და შემდეგ ეგზამენი დავიჭირე მოლის ხარისხის მისაღებად ტფილ ქალაქში მუფთიასთანაო.

დღევანდელ მესხეთში დიღურის სკოლას ხუმრობით „მაჰმადიანების აკადემიას“ ეძახიან. აქ ბლომად არიან ნასწავლი მოღლები, იყვანენ შეგირდებს და ასწავლიან არაბულს და ყორანს. მთელი ავლა-დიდება ამ აკადემიისა ესაა, სხვა იქ არა მოიპოვება-რა.

სოფელი დიღური, რუსულად დგვირ, ფოცხოვშია, გარშემო სულ ქართული სახელებია სოფლებისა, როგორც მაგალითად: საიხვე, გული, ქილვანა, პეტუბანი, ზეინდარი, საკირე, ხერთვისი, მერია, სამიხელია, გუნია, ჯაბორია, კოდისი, ტაბალა, ხონამისი, ფარხანა, ხეოთი, ალი, აგარა, წურწყაბი, სათლმალი და სხვა, მაგრამ სახელის გარდა ქართული აღარაფერია. სულ აღგვილა დედამიწის პირიდან ქართველის სახსენებელი.

მოგვხსენებთ, რომ მოღლებიც კაცნი არიან და სმაჰმა უნდათ. შეგირდები ფულს არ აძლევენ, ათასში ერთხელ თუ მცირე ძღვენს მიართმევენ; მაგალითად შაქარსა და სხვა ამ გვარ ტკბილეულობას. მასწავლებელ მოღებს დიდ მფარველობას უწევდა და ასაზრდოებდა ფოცხოვის გავლენიანი და შეძლებული კაცი შაქირ-ბეგი. იგი ენათესავებოდა კარგად ცნობილს, განსვენებულს ფეიზულა ბეგ-ათაბეგოვს — ქვაბლიანელს.

შაქირ-ბეგიც სხვებსავით შარშან აიბარგა ცოლ-შვილით, გადავიდა საოსმალოში, იყიდა მშვენიერი სახლი სტამბოლს და იქ დაესახლა. ეხლა ვიღა პატრონობს დიღურის „აკადემიას“, არ ვუწყით.

დიღურის „აკადემიიდან“ გუვერნიორებიც გამოდიან. ბევრგან ბეგების ოჯახში მინახავან მასწავლებელ-გუვერნიორნი დიღურის აკადემიისა. საზოგადოდ მოლას ნასწავლ-ნაკითხ კაცს ეძახიან. რამდენჯერ უთქვამთ ჩემ-

თვის გლენებს „კაი ნაკითხი“ მოლა გვეყავსო. ამ ჯუ-
რის გუვერნიორ-მასწავლებელი ჯილდოდ შრომისათვის
ფულს არ იღებენ. ასმევენ, აქმევენ, ბინას გაუჩენენ,
მორჩა და გათავდა. ესენიც მწიგნობრობენ მფარველ ბე-
გის ოჯახში და ბავშვებს არაბულად წერა-კითხვას ასწავ-
ლიან. თუ შტატის მოლაა და მრეელი ჰყავს, მაშინ,
რასაკვირველია, მღვთის მსახურებასაც ასრულებენ და
ემორჩილებიან სამაზრო ყაზის.

დარწმუნებით და მტკიცედ ვიცი, რომ მოზარდი
თაობა დიდის გაჭირვებით ითვისებს არაბულ ენას მო-
ლების სკოლაში. უცნაური აზრი მომივიდა, მოდი და
ამ ჩემს ბოველ მოლას ეგზამენს ვუხამ, გამოვცდი, თუ
რამდენად იცის არაბული-მეთქი. წიგნი არა მქონდა-რა;
ნ. მარრის თხზულების გარდა: „Тексты и разыскания
по армяно-грузинской филологии“, ტ. IV. გადაუშა-
ლე ლექსიკონი, საცა ბ-ნ მარრს მოყვანილი აქვს უცხო
ენებიდგან ქართულში შემოტანილი სიტყვები. ასეთს ნა-
სესებ სიტყვებს არაბულად და სპარსულადაც უწერია
გვერდით. მოლამ მკაფიოდ წაიკითხა: ალამი, ათაბეგი,
ალვა, ალი, აღმასი, ამბარი (аромать), ბაღჩა და სხვა.

— მოლა, კარგად ყოფილხარ ნაკითხი, — მოვუწონე
კითხვა; ქართულად ჩემსაებრ ლაპარაკობ და ნუ თუ
ქართული წერა-კითხვა არ იცი?

— რად მინდა, ბატონო, ქართული, რაში უნდა
გამოვიყენო? — მკვირვხლად მომიგო აკადემიკოსმა მო-
ლამ.

ამ პასუხიდან ნათლად სჩანს, რა უღმობელის თან-
დათანობით ეკარგება ფასი ქართულსა და გამოუხადე-
გარი ხდება. მას შემდეგ, რაც მთავრობამ ქართველი
მაჰმადიანი „თათრად“ აღიარა, სულ ბოლო ეღება ათას

წლოვან ქართულსა. ქართული ენის გადაშენების პროცესი ჯერაც არ შეჩერებულა და, ვერ წარმომიდგენია, ამ ფრიად საყურადღებო საგანს ასე გულ-გრილად რად ეკიდება ჩვენი ყოველდღიური პრესა.

შარშან და შარშანწინ მთავრობამ მოახდინა რეფორმა ადგილობრივი მართვა-გამგეობისა აქარაში, სადაც დღესაც წმინდად ლაპარაკობენ ქართულს გურჯლის კილოთი. განმეორდა ბედშავი შეცდომა (роковая ошибка). აქარლების სამშობლო ენად აღვიარეს ოსმალური-თათრული, სწორედ ისე, როგორც ახალციხის აღების შემდეგ პასკევიჩის მიერ, მესხეთისა და ჯავახეთის ქართველ-მაჰმადიანობას უწოდეს თათრები. ასეთი ისტორიისა და ბუნების წინააღმდეგი შეცდომის გამო სასოფლო სამმართველოებში მოიწვიეს მწერლებად (писаря) ისეთნი, რომელთაც უეჭველად უნდა იცოდნენ სახელმწიფო ენის გარდა, ესე იგი რუსულისა, მხოლოდ თათრული. თათრულის მცოდნენი აღმოჩნდნენ ამ კუთხეში მარტოოდენ ბერძნები და სომხები და სწორედ ესენი გაამწესეს მწერლებად. მკითხველი ადვილად მიხვდება, თუ რა ხერი დაეყრება ქართულ ენას აქარა-ქანეთ-ქობულეთსა და ტაო-კლარჯეთში. ბათუმიდგან ტრაპიზონამდე წკრიალით გაისმოდა ქართული და მისი კილო — ქანური, ხოლო ამ შეცდომის წყალობით, არ გაივლის 20—30 წელიწადი, რომ სრულიად მოისპობა შოთა რუსთველის ენა და მერმე, ვგონებ, ქართულის შესასწავლად მხოლოდ ფრონის ხეობანი-ლა დაგვრჩება, ვინაიდან ეს ხეობანი შუაგულ ქართლშია და ჯერ-ჯერობით იერიშით აქ არავინ მოგვედგომა.

საუბრის დასასრულმა მოლასთან მცირედი იმედი მომცა საქმის გამოტრიალებისა, უკეთუ დიდი და პატა-

რა სავსებით შევიგნებთ ჩვენს მოვალეობას და ერთმანეთში ლაფში ამოსვრის მაგიერ, ვიწრომებთ მედგრად და გავაკეთებთ, რის გაკეთებაც შეგვიძლიან, ან რის უნარიც გვიწყალობა უფალმა.

— რაკი შეიტყო ფოცხოვის უფროსმა მიხაკო ხერხეულიძემ, — სთქვა ბოგელმა მოლამ, რომ სკოლაჩი (ასე ამბობენ აქ მესხეთის ქართველ-მაჰმადიანნი) ქართულად მოლაპარაკე ბიჭები სწავლობენო, — იქ ხომ ქართული არავინ იცის, მაშინაღვე მობრძანდა, მოგვიკითხა, ერთად დაგვაგროვა და სულ თავზედ ხელს გვისვამდაო. ხახე სულ უცინოდა, მხიარულობდა და სტკებოდა ჩვენის ხილვით. უბრძანა ჩაფრებს დაეკლათ ჩვენთვის კრავი. მასწავლებელ მოღებს უბრძანა, თუ ეს ბიჭები გაგილახნიათ, აქ აღარავის გაბოგინებთო. ბევრჯელ ყოფილა კნიახი ჩვენსას და პატივი უცთაო.

ამ მხარეს თავადი მიხეილ ხერხეულიძე განთქმული ყოფილა უზომო, წმინდა ქართველური გულუხვობით, სტუმართმოყვარეობით და მასპინძლობით. დღევანდელს ქართველ ინტელიგენტს, ცოტა არ იყოს, ეხამუშება წრეს გადასული სტუმართმოყვარეობა, მაგრამ რას იზამთ, როდესაც ჯერ ჩვენთვის ჩვეულება რჯულზედ უმტკიცესია. მე პირადად კარგად არ ვიცნობდი თ. ხერხეულიძეს (მხოლოდ ერთხელ ვნახე ტფილისში, სადაც ბანკში დაგირავებულ მამულის საქმეს არიგებდა), მაგრამ დავრწმუნდი კი, რომ მისი შესანიშნავი გულუხვობა და პურმარბილი ბევრს დაჰვიწყებია და მარტო ირონიით მოუგონია წარსული ლხენა-ქეიფი *). დიახ, სწორედ რომ

*) ერთხელ თურმე ფოცხოვს ეწვია მთავარ-მართველი თ. დონდუკოვ-კორსაკოვი. ახლდა თავადს დიდი და ბრწყინვალე ამა-

საჭიროა წინაღვე უავითვალისწინოთ ხოლმე, ვის ვუ-
ღებთ სახლის კარსა, ვის ვუმასპინძლდებით და ვის ვაძ-
ლევთ სალამს. ეროვნების შესანახად და შის უასაძლიე-
რებლად სწორედ რომ საჭიროა ყველა ესა და უპირვე-
ლესად კი ნივთიერი ძალ-ღონე.

ამ ისედაც ყოვლის მხრივ რიგიანის კაცის პურ-
მარილი ბევრს ანასწავლს: დავიწყებია, არ დავიწყებია მხო-
ლოდ მისი ქართველური გული და სიყვარულით აღსავსე
რბილად ტკბილი სიტყვა ბოგელ მოლას.

— ბატონო, ეხლაც რომ მოვიგონებ კნაზსა, პირ-
ზე ნათელი მადგებაო. რომ იცოდეთ, რა კაცი იყოვო...
ასე ლაპარაკობდა მოლა.

მე კი ისე ვფიქრობ, რომ ეს წარუხოცელი კავში-
რი ამ ორ ადამიანს შორის გაუბამს სამშობლო ენას, მის
მიუწდომელს და უხილავს ძაფებს. გულს გული იცნობს
და სულს სულიო. ასეთი გაცნობა ხვედრია მხოლოდ
სამშობლო ენისა, უიმისოდ ერთმანეთისას ვერას გავი-
გებთ და სამუდამოთ დავშორდებით.

III

მთავარ-ღიაკონი ჯვარიძე.

ახალციხის მაზრის სოფელ ძველში (რუსულად Зур-
зе.И.) დღესაც სცხოვრობს ღრმად მოხუცებული მთავარ-

ლა. თ. მიხეილ ხერხეულიძემ ისეთი ნადიმობა გაუმართა თ. დონ-
დუკოვს, რომ მთელი მესხეთი აალაპარაკა. — თ. ხერხეულიძე შემ-
დგში ყარსში გადაიყვანეს პოლიცემისტრად. ამ მხიარულმა და
სტუმართ-მოყვარე კაცმა ტრაგიკულად დაასრულა დღენი თვისი-
თავი მოკლა.

დიაკონი ანდრია ჯვარიძე. მოხუცებულს საკუთარის თვალით უნახავს თათრების (ასე ეძახის ხალხი ოსმალოს და ენგოჩართა) რეჟიმი, მათი ბატონობა და პარპაში აკლებულ და აწიოკებულ მესხეთში. დიდი ხანია მსურდა ამ მოხუცის ნახვა და გაგება ძველის-ძველის ამბებისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ვერ ჩავიგდე ზელში ჩემთვის საინტერესო „ცოცხალი არქივი“. ბოლოს რომ გამიპირდა; ანდრიას შვილს, ლევან ჯვარიძეს, მიემართე თხოვნით — გამოეკითხა მამისთვის ძველი ამბები, კარგად დაეხსოვნა და შემდეგ ჩემთვის ეამბნა.

თხოვნა შემისრულეს და აი, რა უამბნია ანდრიას შვილისათვის ჩემთვის გადმოსაცემად.

— დიდ გაჭირვებასა და წვადადაგვაშთ ვიყავით მართლ-მადიდებელი ქართველები თათრების ბატონობის დროსაო. ძნელად თუ ვინმე მოახერხებდა თვისი ოფლით ნაშრომი და მონაღვაწი სარჩო ოჯახში მშვიდობით შეეტანა. მზა მომკილს კინახულს გათამამებული თათარი არხენად იტაცებდა და თავისთვის მიჰქონდა, თუ ვინმე გაჰმდევდა სიტყვის შებრუნებას, ან წინააღმდეგობას, წუთის სოფელს უნდა გამოსთხოვებოდაო. ამას არ აკმარებდნენ და ცოლ-შვილსაც მოსტაცებდნენ და ახალციხის ბაზარზე დაჰყიდდნენო. გაუპატიურებული, დაჩაგრული და დამკირებული ქართველი საჩივარსაც კი ვერა ჰმდევდა ვერც ადგილობრივ მოხელესთან და ვერც უმაღლეს მთავრობასთან. ადგილობრივ საქმეებს, საჩივარსა და დავიდარბას განაგებდნენ ყადები (кази) და ეფენდები (эфенди). ვინც კი მიჰმართავდა სასულიერო მოხელეთ, ან თვით ფაშას, უარესი დღე დაადგებოდათ ხოლმე და უფრო მეტად იწბიოებოდა და იჩაგრებოდაო.

თათარი მარტო ცარცვა-გლეჯით არ კმაყოფილდე-

ბოდა. ისეთი ხარჯი (გარდასახადი) დაგვადო კისრად, რომ მისი ატანა ყოველად შეუძლებელი იყო. თითო სულ მამაკაცზე წლიური ხარაჯა ოცდა თხუთმეტი ყურუშამდე აღიოდა. მართალია, ყურუში დიდი რამ არ არის, ეხლანდელი შაურის ოდენაა, მაგრამ მაშინდელს დროს ძნელი საშოვარი იყო. დღეს თუმნის შოვნა უფრო ადვილია, ვიდრე მაშინ ერთის ყურუშისაო. ბევრი ქართველი ვერ შოულობდა ამოდენა ფულს და იძულებული ხდებოდა ხარჯის თავიდან ასაცილებლად მაჰმადიანობა მიეღო. ვინც გამაჰმადიანდებოდა, ხარჯისაგან იმ წამსვე ანთავისუფლებდნენ. ბევრი კიდევ თათრების მოსაჩვენებლად სეინათდებოდნენ (დაცვეთა) და აშკარად აღვიარებდნენ მაჰმადის სარწმუნოებას, სულით და გულით კი ქრისტიანობას მისდევდნენო.

მე თვითონ მოწამე და დამსწრე ვარ შემდეგი ამბებისაო.

— მამა ჩემი ალექსი და ბიძა ჩემი პავლე დასეინათებულან თათრების მოსაჩვენებლად. მიზეზი ესა ყოფილა: ვიდრე ღონისძიება და შეძლება ჰქონიათ, უხდიათ თათრის ხარაჯა, როცა ძალზე გადარიბებულან და ხარაჯას გადახდის თავი აღარა ჰქონიათ, შემწეობა უთხოვნიათ ძველშივე მალულად მცხოვრებ მღვდელ მამა პავლე ზედგინიძისათვის. ზედგინიძესაც უჩუქებია ერთის წლის გადასახადი და ასე ამ გვარად ერთი წლობით კიდევ შეუნარჩუნებიათ ხილულად ქრისტიანობა.

მეორე წელიწადს მიმართეს თხოვნით ახალციხელ ქართველ კათოლიკე მღვდელს, ამასაც უჩუქებია წლიური გადასახადი. კათოლიკენი ხარჯისაგან თავისუფალნი იყვნენო. ამ წელიწადსაც, როგორც იყო, შეირჩინეს ქრისტიანობა. მესამე წელიწადს ხელი აღარავინ გაუ-

მართა, ან კი ღად ექნებოდათ სხვისთვის გადასახდელი ფულიო. ხარჯის საშოვნელად დაიწყეს ს. ონგორაში (რუსულად **Онгора**. მე ვგონებ, რომ ეს სოფელი ორგორა უნდა იყოს) კირის წვა და ზიდვა ზურგით ახალციხეს გასასყიდად (ახალციხიდან ონგორამდე 28 ვერსია). ზურგზე ორთავეს კირხს ზიდვით ტყავი გადასძვრათ და მაინც ძლივ-ძლივობით იშოვნეს ერთის წლის ხარაჯა.

მეოთხე წელიწადი უფრო სამწუხარო და სავაგლახო დაგვიდგაო. ძალ-ღონე შემოვლიათ მამა-ბიძას და კირის ზიდვით მარტო ოცდა თხუთმეტი ყურუში იშოვეს, ესე იგი ერთი ადამიანის გადასახდელი. გაჭირდა საქმე, ან ერთს უნდა მიეღო მაჰმადიანობა, ან მეორეს, მაგრამ რომელს?

— რომელსა, აღარ მახსოვს, მაგრამ იმ წელიწადს, დიდის ყოყმანისა და რჩევის შემდეგ ძმათა შორის, ერთი მათგანი ეახლა ყადის, მიართვა ძმის ოცდა თხუთმეტი ყურუში და განაცხადა, ხარჯიდან მე გამანთავისუფლეთ, რადგან მისი ვალება აღარ შემიძლიან და მაჰმადიანობას მივიღებო. თხოვნა აუსრულეს.

ამ გვარი ვაინაჩრობით კიდევ შეირჩინა ერთ-ერთმა ძმამ ქრისტიანობა ერთის წლით, მაგრამ როდემდის? მეორე წელიწადს ისიც დასვინათდა და მაჰმადიანობა მიიღო. მამა ჩემს ალექსის „მურადაი“ დაარქვეს და ბიძა პავლეს „ბადალაი“ დღესაც ბიძა ჩემის ჩამომავლობას „ბადალანთ“ ეძახიანო.

არც მეორე ამბავია ყურადღებას მოკლებული და უფრო საოცარიცაა, რადგან მომხდარა რუსის შემოსვლის შემდეგ მესხეთში.

სოფელ აბს (ქ. ახალციხეს აკრავს. სხვა დანარჩენი ქართველი სოფლები: მარდა, მეორე მარდა, ურია, ჯა-

ნონათ მარდა, შლაშის-ხევი, აბის გვერდით მდებარენო. სულ ამოვარდნილა და ეს ნასოფლარები დღეს ვერანები არიან) გათათრდა და დასვინნათდა ერთი ქართველი ზეძმორე აღნიშნულის მიხეზის გამო. სახელად უწოდეს „სულია“. ქართული სახელი აღარ მახსოვსო. მალულად მაინც ახალციხეს დადიოდა, აღსარებას ამბობდა განსვენებულ დეკანოზ გ. გამრეკელთან და წმინდა საიდუმლოს იღებდაო. სიკვდილის უამი რომ ეწვია სულიას, კვლავ ჩამოსულიყო ახალციხეს და ზოარებულიყო, რის შემდეგაც გადაცვლილიყო თავის საკუთარ სახლში, სოფელ აბს. დეკანოზს დროზედ შეეტყო ეს ამბავი, საჩქაროდ დამიბარა და ვითარცა დიაჰოქი, თათრულის კარგი მცოდნე, თან წამიყვანა ს. აბს. ვიღრე ჩვენ მივიდოდით, მოლას კიდევ აესრულებინა ყოველივე წესი თათრულის სჯულისა, ესე იგი ებანებინა, შეესუდრა თაზიანთ რიგისამებრ და წაეკითხა ყოველივე ლოცვები. მიველით თუ არა, დეკანოზმა მოლა დაითხოვა, თანაც უხსნა, რომ სულია მართლმადიდებელი ქრისტიანია. შევუსრულეთ ქრისტიანული წესი და იქვე დავასაფლავეთო.

— დასვინნათებულნი ქართველნიო, — მოგვითხრობს იგივე მამა ანდრია ჯვარიძე, — დიდის გაჭირვებით ნათლავდნენ ახლად შეძენილ ბავშვებს მალულად ხან სადა და ხან სადაო. სოფელ ძველში დღესაცაა მივარდნილ ტყეში (წინად ხშირი და დაბურული იყო) ერთი პატარა წყარო, რომელსაც სახელად ეძახიან „მონათლულ წყაროს“. აი სწორედ ამ წყაროზე ნათლავდა ბავშვებს ს. ძველის მღვდელი ჯერ მამა პავლე ზედგინიძე და შემდეგ მისი შვილი მამა ქრისტეფორეო.

— ძალუა ჩემი, რომელიც შარშან გარდაიცვალა

თითქმის ასის წლისა, შემდეგს მიაშობდა ხალმე. თვის ქორწინების შესახებო: ცხადად ჩემს დროს ჯვრის-წერას ვერავენ გაბედავდა, უჯვარის წეროდ კი არავენ ქორწინდებოდლაო. ამის გამო ქორწილი მალულად ხდებოდაო. საქორწინონი ახალს ტანისამოსს ვერ ჩაიცვამდნენ; რადგან თათრები შენიშნავდნენ, გახდიდნენ და უპატიურობასაც მიაყენებდნენო. მე სხვებსავით ფარულად წამომიყვანეს ს. ჩუნჩხილდგან (ჯავახეთშია) ვაჟის ტანისამოსით და ჯვარი დამწერეს ჩუმად ს. ძველში ერთს შიგნი-შიგან მივარდნილ და ბნელ სახლში. ექესი-შვიდი რძალ-პატარძალი იწერდა ჯვარსა ერთი და იგივე ლურჯი სამოსლის კაბით, ან თხოვნით, ან ყიდვითაო, ისე შევიწროებული ვიყავით თათრებისაგანაო.

ასეთია ეს სამწუხარო მოთხრობა მოხუცის მთავარ-დიაკენისა. სამოცდა თხუთმეტმა წელიწადმა განვლო მას შემდეგ, რაც პირველად ოსმალოს ბარბაროსობას მედგარი მეხი დასცა პასკევიჩ-ერევენელმა ქ. ახალციხესთან 15 აგვისტოს 1828 წ., სწორედ ზედ მარიამობა დღესა, მაგრამ ეხლაც არ გამთელებულა მისგან დაწყულულებული ქართველის გული *).

*) ნიშნად ამ ისტორიულ გამარჯვებისა აგებულია ძველი და პატარა საყარაულთ მთავარმართებლის თავად ა. ი. ბარიათინსკის მიერ. ომში დახოცილ აფიცურთა გვარებიცა ამოჭრილი ძველზე. ქართველებსაც დაუნთხენიათ სისხლი მესხეთის გასანთავისუფლებლად. აი მათი გვარები: პორუჩიკი თ. ვაჩნაძე, პოდპორუჩიკი თ. სოლოღაშვილი, პრაპორუჩიკი თ. აზილახვარი. კიდევ არი საეჭვო გვარია: სიმონოვი და ბეჟანოვი. დანამდვილებით ვერ ვიტყვით—ქართველები არიან ესენი, თუ რუსები. გიზეტის წიგნი რომ გვქონდეს ხელში, ადვილად გამოვიკვლევდით ამ გარემოებას, მაგრამ ყრუ პროვინციაში ვინ გვადირსებს ასეთს ბედნიერებას.

უნახავი და მოუვლელი არ დამრჩენია თითქმის არც ერთი კუთხე საქართველოსი და ისე დაჩაგრული ერი, როგორც მესხეთშია; არსად არ მინახავს.

მონობისა, შიშისა, მოკრძალებისა და უიმედობის ბეკედია გამოხატული მათს შუბლსა და სახეზე. არ იქნა, ვერ შევეჩვიე აქაური მკვიდრის სიტყვა-პასუხსა და სალამს. «გამარჯვებისა» მაგიერ მძიმედ დაგიკრავს თავსა და დაიხრება სწორედ დედა-მიწამდინ. თუ სათხოვარი, ან საქმე აქვს რამე, ისე გთხოვს, როგორც შეპფერის ჰარამხანაში აღზრდილს. საქურისსა, ან მონას, რომელსაც თავის სიცოცხლეში მზე და მთვარე არ უნახავს, ან ღრეკით, ხევწით, მუდარით და მლიქვნელობით თავს მოგაბეზრებს და აღარ მკვშორდება მეგრულ ციებ-ციხელებასავით. არც ამჟყობა, არც თავმოყვარეობა, აღარაფერი ეტყობათ. ვინც კი ევროპული განათლება იგემა, ან ასცილდა ნეტარ-ხსენებულ ბატონყმურ ატმოსფერას, სწორედ ტანში იშლება, როდესაც ასეთს სიტყვებს ისმენს: «ხელს გკოცნი, ბატონოვო», «აქ თქვენა და მალა ღმერთო». სქმის გაკეთება უქრთამოდ, უფეშქაშოდ ვერ წარმოუდგენიათ. თითქმის სამასი წელიწადი სცურავდა მესხი ფეშქაშების მორევში და სხვა, რიგიანი წესი მართვა-გამგეობისა ველარ შეუთვისებია. — სახელოვანი ძველად მესხი დღეს ასეთა დაძაბუნებული სულდერად და ხორციელად.

ღვთის წინაშე კი რომ ვსთქვათ, ან რა გასამტყუნარია. ეხლანდელ ვითარებაში ვინ შეუწყო ხელი, ვინ ეცადა, რომ მონობის უღელი მოეშორებინა მესხს, გაღონიერებულიყო ჯერ ნივთიერად და შემდეგ, რასაკვირველია, სულიერადაც. ხეც არ იზრდება მოუვლელად, უპატრონოდ და ადამიანს რა დაემართება, თუ

მამობრივი, მოსიყვარულე გულით გზას არავინ უჩვენებს, ცხოვრებასთან საბრძოლველ იარაღს დროზედ არ მიაწვდის. ჯერ არ მინახამს, ვინმე მოსულიყვეს სოფლად, ხელში სკეროდეს შტო მირტისა და ეთქვას: გეყოფათ ამდენი „მოიტა“, „მოიტა“, ახლა თქვენც მიიღეთ მკირედი რამე მის, ესე იგი „მოიტას“ მაგიერო. ასეთს ვითარებაში მაშ რა მოუვა დაბეგრილს კაცს, რომ არ დაბეჩავდეს და აკი დაბეჩავდა კიდევ *).

IV

შოთა რუსთაველი.

რუსეთის გამოჩენილმა სატირიკოსმა შჩედრინმა ერთს ნაღვლითა და გესლით შეზავებულს წერილში გულის კვნესითა სთქვა:

— მკითხველო, სადა ხარო?

მწერალი მწერლობს თავისთვის, მკითხველი კიდევ კითხულობს მის ნაწერებს. მორჩა და გათავდაო. არავითარი სულიერი კავშირი არ იკვანძება მათ შორის, არ ებმის ის უხილავი ძაფი, რომლის წყალობით გულისსიღრმიდგან ამონაკვნესი სიტყვა მწერლისა უნდა მოხვდეს მკითხველსა.

შჩედრინი ისე მოკვდა, რომ ვერ ეღიროსა სანატრელის „მკითხველის“ ხილვას.

ჩვენში უარესობაა. აგერ ბ-ნი დუტუ მებრელი რანაირად სწუხს: მკითხველი საზოგადოება კი არა, თვით

*) ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები და შენიშვნა ჩვენ გვეკუთვნის.

მწერალნიც არა გვყავსო და ჰფიქრობს, როგორმე ვაა-
ჩინოს ეს ყოვლად საჭირო მოღვაწენი. გააჩენს თუ არა
ავტორი მწერლებს იმ გზით, რა გზასაც დასდგომია, არ-
ვიცი, ის კი კარგად ვიცი, რომ ვინც ჩვენში ამ საპა-
ტიო პროფესიას დასდგომია და, შეძლებისა დაგვარად,
უმსახურნია, დრო-გამოშვებით მაინც, ვერაფერ გუნებაზე
ბძანდებიან.

მართალია, ჩვენ შჩედრანთან ფეხს ვერ გავკეიმავეთ,
მაგრამ იმის თქმისა არ იყოს, დიდი უბედურებაა „მარ-
ტოობა“ მწერლისა, მისის სულის ობლობა.

რით ინუგეშოს მწერალმა, თუ მკითხველი არა
ჰყავს, სად მოიპოვოს და მოიკრიფოს ძალა უმადურისა
და ძნელის შრომისათვის? ხომ მაჯა დაუდუმდა უმკით-
ხველოთ, ხომ დაუჩლუნგდა გონება და კალამი ხელი-
დგან დაუვარდა?

— სამშობლოს სიყვარულმა მოგცეს ეგ ძალაო, —
ამბობს ბ-ნი პეტრე უმიკაშვილი.

თქვენ პირს შაქარი, უმაგისოდ რა გაკეთდება, მაგ-
რამ სიყვარული ქვა და კლდე ხომ არ არის?! სიყვა-
რულს, ნამეტნავედ სამშობლოსას, ზრდა და ლტოლბაობა
უნდა. ეს კი არსადაა. ხელ-შეუწყობლად ისე ჩაქრება,
როგორც წყალ-დასხმული ცეცხლი.

ღიად, მთქმელს გამგონე უნდა.

შარშან „დიდებულის მესხეთის“ წარსულის თვა-
ლის გადავლებამ მცირე სევდა არ აგვიშალა. ამ სევდით
შეპყრობილმა საზოგადოებამ მიემართეთ და ესა ვსთქვიო:
„ყველა ეს მკრთალი ნათელია იმ სავსე მთვარისა, რო-
მელიც გამოსცა მესხეთმა პოეზიის სახით. ბედმა წილად
მესხეთს არგუნა ერთი უდიდებულესთაგანი მსოფლიო
პოეტთა შორის, შეუდარებელი და სხივოსანი, შოთა

რუსთაველი, რომლის წყალობით ქართული პოეზია აღ-
ყვავდა და გაიფურჩქნა, ვით მაისის ვარდი, რომლის მე-
ოხებით ქართული პოეზია გაბრწყინდა, ვით ვარსკვლავი
და რომლის პოეზიამ „დილის ნათევით“ დაჰბერა ქარ-
თულ ტლანქს და უგემურს შაირ-ლექსობას...“

„ერიც პურადი, მხნე, გულადი და დარბაისელი
ჰყავდა მესხეთსა. ვის არ გაუგონია მშვენიერი თქმულე-
ბა ხალხისა: „პირველ თქმულია ძველთაგან სიდარბაის-
ლე მესხისაო...“

დღეს მესხეთს ველარ იცნობთ, აჩრდილი და ნატა-
მალია წარსულისა. ჩონჩხი რა არის, ჩონჩხისთვისაც კი
ვერ შეგვიდარებია რუსთველის, ბექასი და აღბუღას
სამშობლო, ისე დაკნინდა მშვენიერი და სიცოცხლით
სავსე მხარე ძველის ერთიანის საქართველოსი. დღევან-
დელი მესხეთი ერთი რაღაც შემზარავი, თვალ-გადუწვ-
დენელი და უსამზღვრო სასაფლაოა. ქართველი მოგ-
ზაური, ქართულის ისტორიის ცოდნით შეიარაღებული,
სწორედ დასნეულდება აუარებელ ნანგრევების ხილვით.
დღევანდელ თითოეულს სოფელს სამ-ოთხ ნასოფლა-
რის ადგილ-მამული უჭირავს. ნასოფლარს რუსები „ИУС-
ТОШЬ“-ს ესახიან. ყურთა სმენა წაიღო სწორედ ამ „პუს-
ტოშმა“, რომელიც ძალაუნებურად, მხოლოდ, სიკვ-
დილსა და უბედურებას მოგაგონებს...“

საფარის და ათაბაგთა პალატის ნანგრევთა ხილვით
გულ-ნატყენი მგზავრი დარდის გადაყრას ვერ მოასწ-
რობს, რომ უფრო სამწუხარო გულ-სატყენს და სამგ-
ლოვიარო სურათსა ჰნახავს. ესაა სოფელი რუსთავი,
ათასგვარ სიბინძურითა და სისაძაგლით სავსე. ერი ამ-
ბობს, რომ აქ დაიბადა შოთა რუსთაველი; ესაა მისი
სამშობლო სოფელიო. გული ნალველით აგვესება, რო-

დესაც წარმოიდგენ, რომ პარნასის ღმერთთა სწორის, გენიოსის სამშობლოს არე-მარე ასეთ, ენით გამოუთქმელ სიბინძურეს შეუპყრია. დღევანდელი რუსთავი ერთი უხვირო, ოთხ-ხუთ კომლიანი სოფელია, რომელსაც აქ-შენებს მხოლოდ სასუქის უშველებელი ზვინები. რუსთავში ბინადრობენ ქურთნი, თუ თარაქამანი, ადამიანი ვერას გაიგებს იმათსას. მიწური სახლები ამ ყოველ კულტურას მოკლებულ ველურის ტომისა სულ მთლად ასახიჩრებს სოფლის სურათსა. ქალნი და კაცნი სოფლის შესაფერისნი არიან. იმდენი ქუჩკი დასდებიანთ პირსა და სახეზე, რომ თითქოს დაწყვი-დაბადებიდგან იქვე; ახლოს მოდუღუნე მტკვრის წყალი მათ არ მიჰკარებიანთო. ასეთია მათი სამოსელიც, დასტამალად ქცეული. დღეს შოთა რუსთველის მომხსენებელნი ეს ქუჩკიანნი და პირუბანელნი თარაქამანი, თუ ქურთინები არიან!.. უბედურების სიზმრადაც არ მოვლანდებათ, თუ რა კაცის ნახსახლარზე ბინადრობენ...

რუსთავი ტიტველა, ხრიოკის მთის კალთაზეა შეფენილი. წინ მშვენიერი, პოხიერი ველია დაცემული. პატარაა, მაგრამ ლამაზი. ორი არ მეგულება ამისთანა მომცემი და ნაყოფიერი ველი მთელს ამ მხარეს...

რუსთავის პატარა ველზე ერთად-ერთი პატარა გორაკია ამართული, თითქოს განგებ აქვილასაც მიწა დაუყრიაო. სიმაღლით ორი-სამი საენია, სიგანეც სულ ათიოდე საენი ექნება. სწორედ ზედ გამოჭრილი ბექია ძეგლისათვის. აქ რომ შოთა რუსთველს ძეგლი, ან ობელისკი დაედგას, მშვენიერება იქნება. ბექი მტკვარს ზედ თავზე დასცქერის, იქვე შარა გზაა, შოსსე, გამეღლე-გამომღლეელი თვალს ვერ აარიდებს ძეგლსა, ისიამოვნებს იმ ფიქრით, რომ შვილნი უმადურად არ მოჰქ-

ცევიან სახელოვანს მამას და იმასაც, ხომ გაივლებს გულში, რომ გავერანებული მესხეთი ოდესმე ბედნიერი ყოფილაო...

ნუ თუ დღევანდელი ქართველი ისე დაკნინდა, ისე დაძაბუნდა, რომ მცირედი ფასის ძეგლიც ვერ მოუხერხებია შესანიშნავის პოეტისათვის? ერომანეთის ძიძგნამ და ჭორიკანაობამ სული ამოგვართვა და განა დრო არ დადგა ერთსულად მოქმედებისათვის? იცოცხლეთ, დროა ზურგი შევაქციოთ ჩვენს დამლუპველს საეროვნო სენს, მაგრამ სადაა!..“ *)

წერილი შოთას შესახებ თავდებოდა ასეთის მოწოდებით: „სიყვარული კიდევ, როგორიც უნდა იყოს, მსხვერპლს მოითხოვს. უამისოდ სიყვარულს სიყვარული არ ეთქმის. მაშ, შევსწიროთ ისტორიის სიყვარულს მცირედი მსხვერპლი და აუგოთ შოთას რუსთავის ლამაზ ველზე პატარა ობელისკი მაინც!“

წელიწად ნახევარი გავიდა მას შემდეგ, რაც ეს სტრიქონები დაიწერა და კრინტი, კრინტი რა არის, ისიც არავის დაუძრავს! ნუ თუ შოთა რუსთაველი ღირსი არ არის მცირედის ძეგლისა, ან ობელისკისა? სხვაგან მესამე ხარისხოვან მწერალთა, სამხედრო და საერო მოღვაწეთა ძეგლებით სავსეა მოედნები და ქუჩები, ჩვენ კი რუსთაველისათვისაც ვერ მოგვიხერხებია ძეგლის დადგმა.

მაშ, რამ აღზარდოს ეროვნული გრძნობა ახალთაობაში, რამ ანუგეშოს მოხუცთა თვალი, თუ რუსთაველის სახესაც ყოველ დღე არ დაინახავს? ეროვნული

*) იხ. „მოამბე“, 1902 წ. № 3. წერილი ა. ფრონელისა „დიდებული-მესხეთი“.

გრძნობა, თავმოყვარეობა, სიამაყე, არც ქიანი კაკალია და არც დამპალი ქანჭური, რომ თავის თავად ზეციდან ჩამოვარდეს. პატრონობა უნდა, თორემ ისე გაითვლება მთელი საქართველო, როგორც გაითელა შესანიშნავი ისტორიული მესხეთი, ეს საქართველოს ათინა. ეროვნულ გრძნობა-თავმოყვარეობის აღზრდა-გაფურჩქვნას კი ისე არა უწყობს რა ხელსა, როგორც დიდებულ წინაპართა ხსოვნა-მოგონება.

ნართალია, საზოგადოებამ და მკითხველმა ყურბ მოიყრუეს ჩვეულებრივ, არ გაგვამხნევეს ეროვნულ საქმისათვის, მაგრამ მაინც იმედს არა ვკარგავდით. თუ ვერ დავამთავრებდით განძრახულ საქმეს—ძეგლის დადგმას, დაწყებით მაინც დავიწყებდით. უიმედო, უოცნებო სიცოცხლე, მოგვხსენებათ, ჩირად არა ღირს. რა სიცოცხლეა ის სიცოცხლე, როდესაც სამშობლოს ბედნიერების იმედი ჩაგიქრება გულში და მარტოოდენ იმით სულდგმულობ, რომ დღეს ხომ კარგად გიახელ ერთ ქიქა არაყს, ნახევარ ბოთლ ღვინოს, ნაქერ მსუქან ღოშს იმერულ ღომით, სალიანის ხიზილალით, რუსულ ბორშის წითელის ბადრიჯნით და სხვა-და-სხვა; ხვალაც თუ ეს ულეველად მექნება, ღმერთს მადლობას შევსწირავ ამ სიტყვით: „გმადლობ, უფალო, რათა განმადღე მეო“ სწორედ რომ ფუჭია ასეთი სიცოცხლე!

ღიად, იმას მოგახსენებდით, გული არ გაგვტეხია და არც იმედი დავკარგვია. მართლაც ნატვრა აგვისრულდა და პირველი ნაბიჯი უკვე გადავსდგით.

ამ გაზაფხულის პირზე, ერთ პატარა კრებაზე კაიქართველის სახლში სიტყვა ჩამოვარდა რუსთველის ძეგლის შესახებ. დამსწრეთ სიამოვნებით მიიღეს წინადადება—შევაგროვოთ თანხა და საქმეს შევუდგეთო, უველა-

ზე პირველად ჯიბეს გაიკრა ხელი ილია ზურაბის ძე გოპაძემ და გადასცა ა. ყიფშიძეს ოცდახუთი მანათი. უკანასკნელმაც ოცდახუთი მანათი გამოიღო და ამ გვარად შესდგა პატარა თანხა, სულ 50 მ. ნივთიერად ლონიერნი ქართველნი უფრო მეტს დაჰპირდნენ საქმის დამწყობს და შეიძლება მალე საკმარისი თანხა შეიკრიბოს. ფული, რასაკვირველია, უნდა ეგზავნებოდეს „წ. კ. გომერცელეზელ საზოგადოებას“ შესანახად და სათაფლად. არ ვიცი, რამდენი დასჭირდება რუსთველის ძეგლს, ან ობელისკს. ვსთხოვ ჩვენებურ მექანდაკეთ შეიმუშავონ გეგმა ძეგლისა, ან ობელისკისა და აღნიშნონ ვარაუდით რა დაიხარჯება ფულად. მე ჩემად სრულიად საკმარისად მიმაჩნია მკირე სასყიდლიანი ძეგლი. ეხლა მეტი არ შეგვეფერის. როდესაც ჩვენი სამშობლო წელში გასწორდება, გაღონიერდება ნივთიერად და განათლებით, მაშინ იზრუნოს უფრო ძვირფას და რუსთველის ნიქის შესაფერ ძეგლზე. ჯერ-ჯერობით პატარაც გვეყოფა.

ვფიქრობ, რომ გულგატეხილი საზოგადოება უგულვებელს არა ჰყოფს ამ საქმეს და არ დაიშურებს წვლილს საეროვნო საქმისათვის. ოთხას-ხუთასი თუმანი იმაზე მეტად არ გაგვალარბიბებს, რაცა ვართ ახლა. რამდენსა ეხარჯაფთ უაზროდ, აქ კი ერთი მანათიც ნამდვილ საქმეს მოხმარდება. იმედია „წ. კ. საზოგადოება“ უარს არ იტყვის და მიიღებს ფულს შესანახად, ვინც მოისურვებს და გადასცემს ამ საგნისათვის *).

*) რამდენიმე მანათი უკვე შეგროვილია რუსთველის ძეგლისათვის და ინახება „წ. კ. საზოგადოებაში“, მხოლოდ გამორკვეული არ არის, სად დაიდგას იგი.

ჩვენ პირადად კმაყოფილნი ვართ, რომ დიდის ხნის ნატურა აგვისრულდა და საქმე იწყება. დანარჩენი საზოგადოების გულმხურვალემაზე ჰკილია.

დასასრულ, შემდეგი უნდა მოვახსენო მკითხველსა. შარშან დაიბეჭდა წიგნი პროფესორის ნ. მარისა, სახელად: „Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи, т. IV“. ბ-ნი მარი სცდილობს დაამტკიცოს ამ გამოკვლევაში, რომ პოემა „თამარიანის“ ავტორი თვით შოთა რუსთაველია და ჩახრუხადე მისი გვარიაო. მარი აი რას ამბობს რუსთაველის ლექსების დირსებაზე:

„И такъ, проникновенно выраженное въ чарующе звучныхъ стихахъ національное настроеніе грузинъ XII-го вѣка находить не замирающій откликъ въ длинномъ рядѣ поколѣній и продолжаетъ жить и тогда, когда преданъ полному забвенію самъ памятникъ (Тамаріани), содѣйствовавшій популярности въ Грузіи идеализованнаго образа грузинской царицы (Тамары). Храмъ забыть и запущенъ, но звуки раздававшихся въ немъ близкихъ сердцу иѣсноиѣній еще слышны, какъ дальнее эхо. Кто зодчій? Кто былъ такъ народенъ по духу, что въ придворныхъ одахъ далъ невольное выраженіе національно-государственнаго идеала? Кто былъ такъ властенъ надъ роднымъ языкомъ, что въ официально-торжественныхъ иѣсняхъ, сложенныхъ для развлеченія блестящаго двора, такъ ярко отразилъ простые, родимые звуки, дорогіе каждому грузину? Если-бы памятникъ (Тамаріани) дошелъ до насъ безъ рукописнаго преданія объ его авторѣ, то едвали бы кто сталъ оспаривать

его принадлежность тому неподобному художнику слова, который силой лишь чарующей музыкальности своих стихов сумѣлъ придать національный грузинскій обликъ персидской переводной повѣсти и сдѣлать ее народнымъ достояніемъ. Я имѣю въ виду Шоту Руставели, автора Барсовой кожи“ (გვ. 51).

მეორე ადგილს (გვ. 73) ბ-ნი მარი ასე იხსენიებს შოთას: „გენიальный грузинскій поэтъ“.

ბ. მარს ემდურის ქართველი საზოგადოება, ჯერ დედანი არ გიპოვნია და რა საბუთით მიგაჩნია ვეფხისტყაოსანი ნათარგმნ პოემადაო, მაგრამ ესეთი აზრი პოემაზე არ უშლის პროფესორს დიდად აქოს რუსთველი, რაიცა ზემოდ მოყვანილ ამონაწერიდან ცხადადა სჩანს. მარიც, თავის მხრივ უკიყინებს ქართველობას: „болѣзненно-острое желаніе видѣть въ поэмѣ цѣликомъ грузинское народно-національное произведение“ (გვ. 55).

V

ვ ა რ ძ ი ა .

გაგონებით ბევრს გაგეგონებათ ვარძიის სახელი, ნახვით კი, დარწმუნებული ვარ, ბევრს არ გენახვებათ. ქართველს არ უყვარს მოგზაურობა, მივლა-მოვლა და შესწავლა თვის მშვენიერის სამშობლოსი. საოცარია სწორედ ეს ამბავი. ძველად ჩვენები ხშირად ანებებდნენ თავს სამშობლოს და შორს მიდიოდნენ. მცირე აზია, ერუსალიმი, სინას მთა, დასავლეთი ევროპა, იტალია,

სტამბოლი, რუსეთი და სხვა, ყველგან მიდი-მოდიოდნენ ქართველნი. საყიზილბაშოს ხომ ნულარ იტყვიო. თავრიზთ თეირანის გზა ისე ჰქონდათ გათელილი, როგორც დღეს გოლოვინის პროსპექტი აქვთ გატკეპნილი უსაქმო ქუჩის მტკეპნელებს. მარტო მეფე გიორგი XI მოიგონეთ ეს საოცარი მეფე-რაინდი შავარდენივით დაჰქროდა სპარსეთის მაშინდელ ტერიტორიაზე რაღაც ხუთასიოდე ქართველით. ძვლებიც იქ ჩაყარეს ვაჟკაცებმა უნაყოფოდ და უსარგებლოდ თვისის დამწვარის და დადაგულის სამშობლოსთვის. ქართველს, როგორც სამხრეთის მკვიდრს, ერთს ადგილს არ უნდა უყვარდეს ჯდომა, რადგან აშშორება იცის. მაგრამ მაინც ეხლანდელს ქართველს არ უყვარს მოგზაურობა, არ ეტრფის მიხედ-მოხედვას ევროპიელივით.

კარ-ჩაკეტილობა წინადაც არა გვეყვარება, ვიყავით და ვართ სტუმართ-მოყვარენი, გულ-ახლილნი, ბუნება ხელს გვიწყობს გავინძრეთ, თუ შორს არა, შინ მაინც მივინძრ-მოვინძრეთ, მაგრამ არა, არ იქნა, ვერ შევეჩვიეთ მოგზაურობას. ასე გასინჯეთ ჟურნალი „მოგზაური“ დავაარსეთ, მაგრამ ვერც ამან შეგვაყვარა მგზავრობა.

რა გაეწყობა, წუწუნით საქმე არ გაიჩარხება. მე მაინც ჩემსას არ დავიშლი და ხანდახანობით ნახულსა და გაგონილს გაგიზიარებთ. საგანი საუბრისა ამ ჟამად ვარძია გახლდება. ისტორიულს და გეოგრაფიულს ცნობებს ბევრს არას მოგახსენებთ. ეს ვისთვისაა საჭირო? სულ ერთია, სანახავად არავინ გამოიქცევა და მაშასადამე, ამ ცნობებს ვერ გამოიყენებს. ისიც კი უნდა მოგახსენოთ, რომ ვარძიის შესახებ ისე მცირეა ჩვენი ლიტერატურა, რომ სირცხვილით იწვი, ოდეს გაითვალის-

წინებ ამ გონების მკლე ნაწარმოებს: ქართულად მხოლოდ ერთი საკმაოდ ვრცელი წერილი მახსოვს ჯავახეთიდგან გ. შატბერაშვილისა, რუსულად კიდევ პატარა წიგნაკი დეკანოზ დ. ლამბაშიძისა და ორიოდ სიტყვა ე. გ. ვეიდენბაუმს აქვს ნათქვამი „კავკასიის გზის მაჩვენებელში“. მე მეტი არ ვიცი. შეიძლება რამე გამოძეპარა, მაგრამ ვგონებ, რომ არა. მცხეთის ტაძარივით ვარძიას ჯერ საკუთარი ნატროშვილი არ გასჩენია.

შარშან-წინ ორჯერ ზედი-ზედ ვნახე ვარძია. პირველად გზა ლეპისის საშამასახლისოდან გვექონდა გასაფლელი. ორი დღის სიარულმა ამ გახრიოკებულ და მელოტივით მოტიტვლებულ ქვეყანაში არდაგანის ოლქის სამზღვარზე, ტანში მოგვშალა. ზაფხულობით მზე ისე იკბინება, ცხარე, გავარვარებული სხივები ისე გვესობა სახეში, თითქოს განგებ ეკლითა გვჩხვლეთენო. ნაზი კანი ვერ უძლებს მჩხვლეთავ სხივებს, ბურცდება და სკდება. სახე თანდათან ილანძება და ილეწება. მტკერი და ქარი ხომ ისე შაშხავს აბურცებულს და ალაგ-ალაგ დახეთქილს კანს, რომ არ იცი, სად წაიღო და როგორ დამალო ტანჯული პირი-სახე. ქალაქურ კოსმეტიკის ნაწარმოები, როგორც ვაზელინია და მისი მზგავსი ნაირნაირი წაშლები, აქ, ექვსი ათასის ფუტის სიმძლევზე, ყოვლად გამოუხადებარი და უძლურია. ბატის სუფთა ქონი არ მიცდია, მაგრამ ვგონებ, რომ ეს შინაური წამალი აჯობებს ვაზელინსა და გლიცერინს.

კლდეში გამოქვაბული ვარძიის მონასტერი მტკერის, ვიწრო ხეობაშია, საცა ზაფხულობით ძალიან ცხელა, ზამთრობით თბილა. ზემოდ კლდის თავზედ 20—25 გრადუსიანი ყინვა იცის, ძირს კი ამავე დროს ზომიერი ჰავაა. ვარძიის ქვემოდა სოფ. გოგაშენის პირდაპირ,

მტკვარი ისე მოჰქუხს, როგორც თერგი. საამოა მისი შხუილი და ბობოქრობა: წყნარ და მთვარით გაკაშკაშებულს ღამეს. აზვირთებულის თერგის „სიძლიერე“ და „სიცოცხლე“ ილია ქავჭავაძემ პოეტურად შეამკო: მის ზვირთებსა და ტალღებში პოეტმა „სიცოცხლის“ სიმბოლო დაინახა. აქ, ვარძიასთან, ან ზემოდ მტკვრის თერგისებური ხათქა-ხუთქი რომ ენახა პოეტს, მაშინ თერგის მაგიერ მტკვრის მოუსვენრობა გახდებოდა „სიცოცხლის“ სიმბოლოდ. ხომ სულ ერთია, მაგრამ, რაც უნდა იყვეს, გულს უფრო იამებოდა მტკვრის „გაპატიოსნება“, მისი სიცოცხლის აღნიშვნა, რადგან მტკვარი ჩვენია სათავედან შესართავამდე. დღეს კი მარტო ნ. ბარათაშვილის „მოდუდუნე“ მტკვარი გვაქვს. გიჟმაჟობა აღაშინას ახალისებს, დუდუნი სევდასა ჰგვრის. მაგრამ რას იზამ, ასეთი ყოფილა ბედის წერა.

თერგივით მტკვარი შეზღუდულია მაღალის მთებით. ძირობებში ბაღებია გაშენებული. ზემოდ, მთის წვერებზედ და შემდეგ გავაკებულ მიწდვრებზე, ჩირგვი არ მოჰოვება; აქ მტკვრის პირას, ხეხილია გაშენებული. კონტრასტი სწორედ დიდი და ძლიერია.

მონასტერი გამოქვაბულია მტკვრის მარცხენა ნაპირს მდებარე კლდის ფერდობაში. კლდე თანდათანობით კი არ ეშვება მტკვრისაკენ, არა, ისეა ჩაშვებული; თითქოს სარი დაურსვიათო; ამისათვის სამხრეთ-ჩრდილოეთიდან ვარძიას მისასვლელი გზები ცუდი აქვს, აღმოსავლეთით (სოფ. ხერთვისიდან) და დასავლეთით (ჩილდირიდგან, არდაგანის ოლქი) ვაკე გზებია.

პირველ გზობას სოფ. ავარიდგან ჩავედით ვარძიას. ამ სოფლის მკვიდრი ნახევარი მართლ-მადიდებელი ქართველია, ნახევარი გამაჰმადიანებული ქართველობა.

გვარები სულ იმერულია. ყური მოვკარ, ვითომც ეს ქართველობა იჩერეთიდგან იყოს გადმოსული. ისეთი სიბნელეა გამეფებული ამ უბედურს კუთხეს, რომ ჭიგინანდ ვერას შეიტყობ. ორიოდ ქართველთა სოფელს დღეს თარაქამა ახვევია გარსა. აბა თარაქამის ხსენებაზე სიბნელის მეტი რა უნდა წარმოიდგინოთ?

გზა რომ ვახსენე, მართლა გზა არ გეგონოთ. დაქანებულ მთა-კლდის ფერდობზე ზოლივით მიიკლანება მიხვეულ-მოხვეული საცალფეხო ბილიკი. დიდ ხანს ვიარეთ ამ უბედურისა და კისერ-მოსატეხი ბილიკით. ეხლაც ვერ გამიგია, როგორ დადის ხალხი ზამთარ-ზაფხულ ამ საეშმაკო და სატარტაროზო გზით. საკმარისი მკირდათ ფეხი მოგისხლტეთ და დაეშვებით ძირს, უფსკრულში, სადაც ყვავ-ყორანიც ველარ მიაგნებს თქვენს დაფლეთილს ლეშსა. ვიდრე სამშვიდობოს ჩავიდოდი, მე ჩემი დამემართა. თავს ბრუ დამესხა, მუხლები ამიკანკალდა, გულმა აჩქარებით ძაგ-ძაგი დაიწყო. ჩემს თანამგზავრსაც ჩემსავით გასქირვებოდა ჩამოსვლა. ეს მერე გამოირკვა, წინ მიდიოდა და მაშინ რას გავიგებდი. დმერთმა უშველოს აგარელებს. ზოგი წინ მიგვიძლოდა, ზოგი უკან და გაქირვების დროს შეგვეშველებოდნენ ხოლმე. ბატონს უჩიოდნენ და თურმე ეს იყო მიზეზი, რომ ბლომად გამოგვეყენენ და დიდხანს არ გვშორდებოდნენ. უნდოდათ დაენახებინათ ის საძოვარი, რომელიც ბატონმა ჩამოართვა. ცხვირწინ ვერას ვხედავდი, საძოვრისას ჩაას-გავიგებდი. გაკვირვებით კი ეხლაც მიკვირს, იმ კისერ-მოსატეხ კლდეებზე რა პირუტყვმა უნდა მოიკიდოს ფეხი, რომ მოსწიწკნოს დამქნარი ბალახი; ან რაა კაცის ბუნება, რომ სადავოდ გახადო უმგზავსი კლდე და ააყაყანო მის გულისათვის ეს ბუნების შვილი?

შეორე გზა ლეპისის სამამასახლისოდან ვარძიას ს. ზელათმოგვიდანაა. ამ სოფლის მკვიდრნიც მართლ-მადიდებელი ქართველობაა—იმერულის გვარებით. სულ „ძე“ „წვილი“ არსადაა. ამ გზით არ მივლია, მაგრამ აგარისას არ ემჯობინება. მაზრის უფროს გაეველო ამ გზით ჩემზე წინ და სულ ბედს იწყევლიდა. ეს ყველა კარგი, მაგრამ ვარძია როცა ჰყვავოდა, ნუ თუ მაშინაც ასეთი მისასვლელი გზები ჰქონდა? ეს შეუძლებელია. ვარძიიდან 10—12 ვერსის მანძილზე ს. კარზამეთია. დიდებული ტაძარი დაუწყვია. თლილის ქვისა მაწყვერელს (აწყურის ეპისკოპოსს), საჟენ ნახევარი აუტანია, მოსულან ოსმალონი და დარჩენილა ტაძარი დაუმთავრებელი. კარის თაღზე ხუცური წარწერა გვიამბობს აღმშენებელის ვინაობას. განა შესაძლებელია, რომ ვარძიიდან 10 ვერსის მანძილზე დიდებული ტაძარი შენდებოდეს და გზა-კვალი კი არ ჰქონებოდა მონასტერს ლეპისისაკენ? ზეპირ-გადმოცემა ამბობს, რომ თჳმარ მეფეს ზედა სოფლებში (დღესაც კი საძოვრებია) დიდძალი ძროხა ჰყავდაო, იქ მოწველილი რძე მონასტერ-სასახლეში მიღებით ჩამოდოდაო. თუ ციცაბო კლდეზე მიღები დააწყეს რძის სადენად, უეჭველია, გზასაც გამოჰქვამდნენ კლდეებში, ხოლო დრომ და ჟამთა ვითარებამ ალბად დააქცია. ესლანდელი აგარისა და ზელათმოგვის ბილიკები კი „დღევანდელი“ ქართველის უნარია.

როგორც იქნა, ჩავედით ძირსა, მტკვრის ნაპირას. მცირე მანძილი გავიარეთ და დავინახეთ მონასტრის დანგრეული ზღუდენი და დაზიანებული სამრეკლო. მონასტრის სენაკებს, ეკლესიებს და გალავანს მხოლოდ ერთის მხრიდან დაინახავთ კარგად, მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან. უფრო კარგად იმ მალლობიდანა სჩანს, სადაც და-

ფენილია ორი ქართველთა პატარა სოფელი: გოგაშენი და აფნია.

დღევანდელი ვარძია, კლდეში გამოქვაბული მონასტერი, ეს დიდებული ნაშთი დიდებულის წარსულისა, მინგრეულ-მონგრეულია, გავერანებული, პატივსა და დიდებას აყრილი, გვირგვინ-ახდილი და კერა-ჩამქრალი. უპატრონოდ დარჩენილს მონასტერს სტიქიონი უფლობს და ნულარ გაგიკვირდებათ, თუ მისი სენაკნი ხვლიკითა და ღამურათა ბინად გადაქცეულა.

სიტყვით ვერ ვიტყვი იმ გულის სიმწვავეს, რომელიც ჩემს სულიერს არსებას მოედო, ოდეს ვიხილე ეს შეუბრალებელი გავერანება და გაოხრება-გატიანება. უნებურად, ოცნება-ფანტაზიამ გამიტაცა, ბურბუშელასავით დამტაცა ხელი და თავის დაუსრულებელ სამეფოში ამომაყოფინა თავი. ხილვა ვარძიისა, მისი შესწავლა სრულიადაც აღარ მეპიტნავენბოდა, ფასი და გემო დაუკარგა ღროვებით მის ნანგრევებს, გონება ბურუსში გაეხვია, ხოლო ოცნება ცეცხლივით აპრიალდა. ნუ თუ ეს მინგრეულ-მონგრეული ვარძია სიმბოლოა დღევანდელის საქართველოსი? «ყაჩაღობა» ხომ დღესაც არ შეწყვეტილა? გულისა და სულის ამომგლეჯი ყაჩაღი უფრო სასტიკი და საშიში არ არის, ვიდრე თოფ-იარაღიანი ფირალი? ვინც მახვილით პარპაშებს, მახვილივე დაღუპავს. სულისა და გულის «ნადირს» რილათი უნდა შეხვდე! ამის უებარი წამალიც არის. ესაა ხასიათის სიმტკიცე, სიკაჟე სულისა, გარჯა-მომჭირნეობა და თვით ცნობიერობა. ვაი რომ ეკოქლობთ და გვაკლია ეს თვისებანი, თორემ, იცოცხლეთ, ბუხსაც ვერაფერ-აგვიფერნდა:—

კლდის მესამე სართულში სახელმწიფო საბჭოს დარბაზია, სიგრძით თორმეტი არშინი. ეხლა ამ დარბაზს

დივანხანას ეძახიან. შიგა სდგას სამეფო ქვის ტახტი, დარბაისელთა და მსაჯულთა საჯდომნი, რასაკვირველია, ქვა-კლდისავე, სხვა-და-სხვა ადგილს ამოჭრილია თახჩები, ზოგი ხატების დასასვენებლად, ზოგი კანონთა დასალაგებელია. იქვე ცალკე პატარა ოთახია გადაწყვეტილ საქმეთა და სიგელ-გუჯართა დასაცველად, ანუ ეხლანდელი არქივი...

დივანხანის თავზე ცალკე ოთახია, სიგრძით 9 არშინი, სიგანით 6. ზეპირ-გადმოცემით თამარ-მეფის საწოლი და მოსასვენებელი ოთახი ყოფილა. საკუქნაო და სალოგინე ცალკეა, სადარაჯო ოთახი კიდევ ცალკე. ნეტარა ხელმა და მარჯვენამ გამოაჰყვეთა ეს აუარებელი ოთახ-სენაკნი?

დარბაზი მტკვარს თავზე დასცქერის. ამ სიმაღლიდან მჩქეფარე, მაგრამ „უიღბლო“ მტკვარი პატარა მდინარედ მოსჩანს. მისი შუილი, ძირს ძლიერი, ხოლო ზევით დანახებული და მუსიკალური, დილაობით და ღამ-ღამობით, როცა ბუნება დაწყნარებულა, დარბაზს სწვდება და სიამოვნებას ჰფენს „სენაკთა სამეფოს“. სწორედ ნეტარებაა ამ დარბაზიდან აღმოსავლეთისკენ ცქერა, ფანტაზიის შემწეობით თამარის მეფობის ხილვა; წარმოდგენა და გააუვალისწინება ამ საკვირველის დედაკაცის ძლიერ-მოსილებისა.

უნებურად, იმავე ცხოველ ფანტაზიის დახმარებით, მინვრთულ-მონგრეული, მტვრითა და ნაგვით სავსე დარბაზი, ანუ დივანხანა გავამშვენიერე, მოვრთე, მოვკაზმე თამარის შესაფერად, სამეფო ტახტზე დავაბძანე თვით „ბრწყინვალე“ მეფე, მდივანთა ადგილებზე ჩავამწყრივე თამარის დროის დარბაისელნი: სასულიერო, საერო და სამხედრო მოღვაწენი. და გავმართე ბჭობა, თამარის თავ-

მჯდომარეობით. გონების თვალთ სულ აღვილად წარ-
მოვიდგინე ყველა ის დიდებული საქმენი, რაც ამ ობო-
ბას ქსელით გაბლანდულს დარბაზში გაირკვა და გადას-
წყდა. ხომ ბავშვობაა ამის თქმა, მაგრამ მაპატივეთ. და-
მენანა, სწორედ გული მეტკინა, რომ მეც მონაწილეო-
ბა არ მიმიღია მაშინდელის სახელმწიფო საბჭოს საქმიან-
ობაში, რათა სავსებით, სრულის მოქალაქობრივის უფ-
ლება-მოსილებით ერთი წუთი მაინც მეცხოვრა, ერთი
წუთი მაინც გულ-მკერდს ლაღად ამოესუნთქა. მაგრამ
მონობაში დაბადებული და აღზრდილი, მორჩილებას და
დატუქსევას მიჩვეული, დაკნინებულის თაობის შვილი, იმ
თაობისა, რომელსაც „სამშობლოდ“ ის სრტელი მიჩ-
ნია, სადაც თვითონ დაბადებულა და რომელსაც „იმერი
და ამერი“ სხვა ტომის და ერის კაცად მიიჩნია, ღირსი
ქი ვარ უმაღლესი სამოქალაქო ბედნიერებისა? გული
გაგვიტყდა, სამშობლოსთვის თავ-დადებაზე ფიქრსა და
ზრუნვას გადავიჩვიეთ. ჩემი თუ არა გჯერათ, აბა, მო-
ისმინეთ, რასა სთხოვს მსოფიანი პოეტი აკაკი განსვენე-
ბულის პეტრე უმიკაშვილის სულისა: შეგვავედრე ზეცა-
საო,

„რომ ჩავგებროს მაღლით ძალი
ჩვენ აქ; დღეს გულ-გატეხილებს,
და გვასწავლოს სამშობლოსთვის
თავ-დადება შვილი-შვილებს“.

კარგად ვიცი, რომ მოქალაქობრივი ბედნიერება ცი-
დან ჩამოყრილი მანანა ირ გახლავთ. დიდი შრომა და
გარჯაა საჭირო მის საშოვნელად. ნატვრით და ოცნე-
ბით ვერას გაეხდებით, ფონს ვერ გავალთ. მაგონდება
თავადი ბისმარკი; ეს რკინის კაცი, მისი ფოლადივით მა-
გარი, მკაცრი და თან გესლიანი, შხამიანი სიტყვა, რომ-

ლითაც ბერლინის კონგრესზედ მიჰმართა ერთს სამშობ-
ლოს აღმადგენელს სასულიერო წოდების მოღვაწეს.
ითაკილა „მოღვაწემ“ შხამიანი, მაგრამ მართალი სიტყვა,
გაებუტა ბისმარკს და მეორე დღეს სადილად არ ეწვია,
მაგრამ რაო? ბუტიაობით რომ „ჩატეხილი ხიდი“ კეთ-
დებოდეს, ან „დანგრეული ოჯახი“ შენდებოდეს, შენი
შტერი, დღევანდელი მაკედონია „ბუტიაებით“ გაივსე-
ბოდა და მაშინ იქ კაცს აღარ გაეველებოდა.

VI

გზის მაჩვენებელი და ხელმძღვანელია საჭირო, თო-
რემ, თუ ის არა გვყავს, ვერას გახდები, სწორედ და-
იბნევი ამ აუარებელს გამოქვაბულს სენაკებში. მღვიმე-
სენაკნი რამდენსამე სართულადაა გამოქვაბული. ერთ
სართულიდან მეორეში ასვლა ადვილი არაა, და ცოტა
იყოს, სახიფათოა, რადგან ალაგ-ალაგ ქვის კიბენი გა-
ხეხილია, ჩარეცხილა და დამტვრეულა. ღმერთმა უშვე-
ლოს დროებით ვარძიაში მყოფს, ერთს ქართველს ყმაწ-
ვილს! იმან გამიწია წინამძღოლობა და ყველაფერი მაჩ-
ვენა. დათვლით ვერ დავთვალე, რამდენი სენაკია, ზოგი
ამბობს ათასზე მეტიყო, ზოგი ნაკლებს ამბობს. სიგძე გა-
მოქვაბულ მონასტრისა თითქმის ერთი ვერსი იქნება.

გზის მაჩვენებელი წინ გამიძღვა და მიმიწვია — მომ-
ყეო. დალოცვილი ისე დახტოდა, თითქოს ქურციკი
იყოსო. ფეხებზე მესტის მსგავსი ნაზი ტყავი ჰქონდა აკ-
რული. მე კი... საცოდავი ვიყავ. ვერანა და მუდრეგი
საგზაო წაღებს რომ ეტყვიან, ის მეცვა. სიცხე-პაპანაქე-
ბისაგან ისე გაიფშიკა, როგორც ურიის მკვდარი. მოდი
და მიჰყე ამ ფეხსაცმელით სიცოცხლით სავესე ჭაბუკს!

წინამძღოლი ერთს ციცაბო კლდეს მიადგა და გა-
ჩერდა. შემომხედდა, მობძანდით და ზემოდ აცოცდა. ში-
შით კინამ გული გამისკდა. ციცაბო კლდეზე საფეხურე-
ბისა მებუთედი აღარა სჩანდა. რალაც წვნიკი ხარხხა გაე-
დოთ და ამ ხარხხის შემწეობით უნდა ავსულიყავით
თამარ მეფის სარდაფში. რას ვიზამდი. მივყე წინამძ-
ღოლს, მაგრამ ვაი ამ მიყოლას! სარდაფი სავსეა ჩაკე-
რულ ღიდ თუ პატარა ქვევრებით.

ღმერთო, ეს რა ძალაა, რა ცხოველი სიძლიერეა,
რომ ხუთ სართულად კლდე დახვრიტო, ათასამდე საც-
ხოვრებელი ოთახი, დიდი და პატარა, გამოჰკვეთო, რამ-
დენიმე დიდი და პატარა ეკლესია გამოჰქვაბო წერაქვით
და მაინც არ იკმარო, არ შედრკე! ქვევრების ჩასაყრე-
ლად ხელახლა გაუპიათ ცივი გული კლდისა!..

სენაკებს რომ მოვრჩით, ეკლესიები მოვიხილეთ.
მღვთის მშობლის ეკლესიის გარდა, დანარჩენები, თაბო-
რისა, მაგალითად, სიგძით შვიდი არშინია. სიგანით ოთ-
ხი. ეკლესიათა კედლები ბევრგან წაბლალულია რუსულ-
ქართულ-სომხურ წარწერებით. ჩაუკვირდი რუსულ-
ქართულ წარწერებს და გავოცდი. ბევრ ჩემ ნაცნობის
სახელი და გვარი ამოვიკითხე და შემრცხვა მათ მაგიერ-
ყველაზედ დიდად მაშინ გავოცდი, როცა ვიპოვნე აწ
განსვენებულის თავ. თარხნიშვილის სახელი და გვარი.
სწორედ ღვთის წყრომაა და უბედურება ჩვენს თავსა!
აღბად, მართალი უთქვამს ცნობილს მოღვაწეს ქ. გორ-
ში: ქართველები ისე ავზნიანი და უბედურები იყვნენ
ძველადვე, რომ ღვთის მშობელმა ხელი აიღო და აღარ
მობრძანდა ქრისტიანობის საქადაგებლად, თუმცა ეს ქვე-
ყანა ჰხვდა წილადაო.

განსვენებული თ — შვილი განვითარებული, შესმე-

ნილი კაცი იყო, ყველას საყვარელი, როგიაწ და საპა-
ტიო თანამდებობის პატრონი და ნუ თუ არ ეყურებო-
და, რომ შეთითხენა, შებლაღვა წმიდა კედლისა, წმიდა
სახლისა, სადაც თამარ მეფე საათობით იდგა, ლოცუ-
ლობდა წმიდის გულით და ავედრებდა ღმერთს თვის
ერსა, უდიდესი დანაშაულია სამშობლოს წინაშე?! ნუ
თუ არ ესმოდა რომ დიდებულის წარსულის ნაშთს
მუხლ-მოდრეკით და მოწიწებით უნდა ვუმზერდეთ? არ
მესმის რა მარჯვენამ უნდა აილოს ნახშირი და გაგლი-
სოს წმიდა ნაშთი თვისის გვართა და სახელით, რომე-
ლიც არავისათვის არაა საინტერესო, მეგობართა და მახ-
ლობელ ნათესავთა გარდა. ვილაც ნინო აგულოვისა და
ს. ყიუმჩიბაშოვი რალა გავამტყუნო, როდესაც შესმენა
თ. გ. თ—შვილს არა ჰქონია. დიდად მეწყინა და ხმა
მალლა ცუდად მოვიხსენიე განსვენებული და ის წყეული
გარემოება, რომელიც ასე გვამახინჯებს ეროვნულად.
სიცოცხლეში კი სიამტკბილობისა და სიყვარულის მეტი
არა გვეთქმოდა-რა მე და განსვენებულს. ვარძიის ნანგ-
რევებზე გავიცანით ერთმანერთი და აქ გავსწორდით,
მაგრამ ვაი და ვუი ამ გასწორებას. ვისთვისაა საჭირო?..

ბევრჯელ მითქვამს და კიდევ მოგახსენებთ, დიდი
უბედურობაა, რომ ეროვნულს აღზრდასა ვართ მოკლე-
ბული. თ-დი გ. თ—შვილი რომ სხვაფრივ ყოფილიყო
აღზრდილი, ეროვნულს მკრეხელობას არ მოიქმედებდა
და სხვასაც ნებას არ მისცემდა წაებილწნათ ვარძიის კედ-
ლები.

სხვები ჩვენსავით არ იქცევიან, განათლებულს ევ-
როპელებს თავი დავანებოთ, ამათ საოცრად იციან თავი-
ანთ მოჭირნახულეთა სიყვარული და პატივისცემა.
გვეყვანან ისეთი მეზობლებიც, რომელნიც თითქმის უმი-

ზეზოდ განგაშსა სცემენ ხოლმე და რწყილს აქლემად აქ-
ცევენ. ამათაც თავი დაეანებოთ, ღმერთმა საბედნიეროთ
მოახმაროსთ თავიანთი საქონელი. მაგალითად ავიღოთ
პატარა ფინლანდია. ისტორიაში ამ ერის ღვაწლი არა
გამიგონია-რა და ვგონებ ვერაფრით მოიწონებენ თავსა.
რიგიანი თითქმის დამოუკიდებელი არსებობა, ისიც ნაწ-
ყალობევი, სულ რაღაც ოთხმოციოდე წელიწადი ჰქონ-
და წარსულს საუკუნეში. ბუნება ამ პატარა ქვეყნისა
მკაცრია და მწირი, მაგრამ დაღვრემილმა ფინმა, ეროვ-
ნულ დაწესებულებათა წყალობით, ბევრი რამ გაიჩინა
და, სხვათა შორის, ეროვნული პოეზიაც დაჰბადა. ფი-
ნებს ჰყავდათ პოეტი რუნებერგი. პოეტმა დიდი სახელი
გაითქვა სამშობლოში, გარედ კი აგრე რიგად თვალ-
საჩინი არ გახლავთ. ხომ ასეა, მაგრამ ის სახლი, სადაც
პოეტი სცხოვრობდა და გარდაიცვალა—ქ. ბორგოს
სათაყვანებელი გახდა ერისათვის. მთავრობამ შეისყიდა ეს
სახლი (რუნებერგის სიცოცხლის დროს ფინლანდიის
სენატი შეზღუდული არ იყო), ყველაფერი ისე დას-
ტოვა, როგორც პოეტის სიცოცხლის დროს იყო.
დღეს თურმე ბორგოს სახლი ფინნების საეროვნო სამ-
ლოცველოდ გარდაქცეულა და თვითოეული ფინი მო-
ვალეობად სთვლის, ისე არ მოკვდეს, რომ რუნებერგის
სახლი არა ჰნახოს.

ჩვენ, ქართველებს უფალმა არ მოგვცა ეს შნო და
უნარი.

ჩემის აზრით, რუნებერგის პოეზია ვერანაირად ვერ
შეედრება აი თუნდ ვაჟა-ფშაველას პოეზიას. სიღარიბით
ტანჯულს პოეტს ისეთი მარგალიტები მოეპოვება სალა-
როში, რომ რუნებერგი კი არა, ბევრი, მეგობართა შემ-

წეობით გაბერილი და სახელ-მორკმული პოეტი, იძულებული უნდა გაჰხდეს ქედი მოიხაროს მის წინაშე, მაგრამ სადაა პატრონი, სადაა გამკითხავი! რუნებერგს ჰყავდა ისეთი მეგობარი, როგორიცაა ი. გროტი. სახელოვანმა მეცნიერმა რუნებერგის ბევრი ღექსი სთარგმნა რუსულად და ამით სახელი მოუპოვა სამშობლოს გარედ. ჩვენს პოეტებს კი ჩვენ, ქართველები, ვყევართ მეგობარ-მოჭირნახულეთ! ერთხელ ხომ სამსალა ვასვით ვაჟა-ფშაველას, დღეს პოეტი სიმშლით იღევა. აი როგორ დალიდინებს ვაჟა-ფშაველა ქართულ რედაქციას:

„მომეცით ფული,

გაწყალდა გული.

თვე არის სრული

ამოდის სული,

რაც რედაქციას

გარშემო უვლი...

რადა, რისთვისა?

—ავიღო ფული“.

ნურც რედაქციას დავემდურებით. რედაქცია, მოგეხსენებათ, ზარაფხანა არ გახლავთ, თუ არა შემოუარა, თანამშრომელს რას მისცემს? ჩვენი მკითხველი ისე გაურბის ქართულ მწერლობას, როგორც ურია ლორის ხორცს. ან კი ვინ გაამტყუნებს!.. სიბრძნით და ნიჭით სავსე „ტიფლიცკი ლისტოკს“ ვილა წაიკითხავს მერე?

მოკლედ ე. გ. ვეიდენბაუმი ასე მოიხსენიებს ვარძიას:

„მტკვრის ღრმა ხეობაში, რომელსაც აქ ხერთვისისა ეწოდება, მდებარეობს ოდესმე საქართველოში სახელოვანი მონასტერი ვარძია. კლდეში გამოქვაბულია, რამდენიმე ეკლესია, მრავალი სენაკი და სხვა შენობანი. ამ-

ბოზენ, დიდად უყვარდა აქ დროს გატარება თამარ-მეფესაო, რომელმაც გააღიდა და გაათართოვა მღვიმე-ქალაქი და ააშენა ეკლესია მღვთის მშობლის სახელზედ. ამ ეკლესიის კედლებზედ ფერადი საღებავით დახატულია სურათი სახელოვანის დედოფლისა. პირველად როდის აშენდა, ან რა დროს გავერანდა, არ ვიცითო“.

მღვთის მშობლის ეკლესიაში დღესაცაა წირვალოცვა და მღვთის მსახურება ქართულად. ჩრდილოეთის კედელზე დახატულია თამარ მეფის სურათი უშველებელ საყურეებით. სურათზე ისეთივეა, როგორც ბეთანიის მონასტერში. მაგრამ აქ უკეთაა შენახული. განახლებიან შემდეგ ბეთანიის მონასტერი აღარ მინახავს, ეგებ იქაც გაასუფთავეს სურათი.

მღვთის მშობლის ეკლესიას ბევრგან ამჩნევია ნატყვიარი. ქურობები თურმე ნიშანში იღებდნენ კედლებზე და თალში დახატულს წმინდანების სურათს და თოფის ტყვიით ხვრეტდნენ. ის ველურნი, ან ახალციხის ბიჭბუჭები, რომელთაც თვალები დასჩიჩქნეს საფარაში ათაბეგთ ბექასა და აღბუდას, როგორ გავემტყუნო, როდესაც ჩვენ თვითონ, განათლებულნი ქართველნი, უარესა ვკადრულობთ.

მოღუშული, პირ-უღიმარი, სევდა-მოწოლილი, მკაცრ ბუნებასთან ბრძოლით გამწარებული, თითქმის დაბალ მოდემის ჩამომავალი ფინი ქ. ბორგოში დაიარება ეროვნოლ პროეტის ნადგომ სახლის სანახავად, რათა დასტკბეს განსვენებულის რუნებერგის ნივთების ცქერით; ამ ხილვით გამოწვეულ მოგონებით, ჩვენ კი იმას ვკისრულობთ, რასაც ქურონი სჩადიან უგუნურობითა და ველურობით. ეს კიდევ რაა?! ვის ეკადრება ფინი რუნებერგი და ან რა სახსენებელია შოთა რუსთველთან?

მაგრამ რუნებერგს მრავალი ძველი აუგეს თოვლ-ყინუ-
ლიან ფინლიანდიაში და შოთას სამშობლო ჯოფელი კი
ქუქციან და მურდალ ქურთთა სადგურად და ბინად გა-
ხადეთ. დღევანდელს საქართველოს ქურდ-ბაცაცასავით
შემოეპარა ველურობა და ბარბაროსობა, შთანთქა ძველი
კულტურა და მისი ნაშთნი და თამამად პარპაშებს.

დიდ ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლიდან ზემოდ
კლდეში მიდის გრძელი ხვრელი. 81 საფეხური დავთვა-
ლე. საფეხურები კარგადაა შენახული, მაგრამ ჩემს წინა-
შმლოლს რომ მივდევდი, სულს ძლივს ვიბრუნებდი. ტან-
ში უნებურად ჟრუანტელი მივლიდა. ღამურეები ზედ
სახეზედ მასკდებოდნენ და იმათი ცივი ფრთების შეხება
და ხახუნი ცივ აფლს მასხავდა. ხვრელში საშიშო არა
მომელოდა-რა, მაგრამ მაინც უხერხულად ვგრძნობდი
თავსა. ერთი რომ იგრიალოს, მოზღვავედეს ეს უზარმა-
ზარი კლდე, ხომ მორჩა და გათავდა ყველაფერი და გა-
მოეთხოვე წუთი-სოფელს!

ხვრელი რომ გავლიეთ, გავედით შედარებით თარ-
თო მოედანზე. მტკვარი უფრო პატარად მეჩვენა, მაგ-
რამ თერგივით მაინც სჩქეფდა და ციაცხლობდა. მოედ-
ნიდან იწყება ბერთა სენაკები, ვგონებ, მეოთხე სართუ-
ლისა. ვარძია მარტო მონასტრად არა ყოფილა. ციხე-
ქალაქადაც ითვლებოდა. დიუბუას სიტყვით, გამოქვაბუ-
ლი სენაკები ზოგი საჯინიბო ყოფილა, ზოგი საცხოვ-
რებელი და მალაზია და ზოგიც დუქანი.

მოგესხენებათ, რომ მონგოლებმა და ყ სილბაშებმა
დაამხეს საქართველო და ტურტლიანის ხელით შებლა-
ლეს სული და გული ამ პატარა ერისა. მას აქეთ ქვე-
ყანამ ველარ იხიერა და ცოცხლობს წელკავიანივით.
მათ სიბილწესა და სიმურდლეს ვერც ვარძია გადარჩა.

მეთუთხმეტე საუკუნეში მონგოლებმა ააოხრეს ეს შესანიშნავი გამოკვებული ციხე-ქალაქი, მეთექვსმეტე საუკუნეში ყიზილბაშები სწვევიან ვარძიას სტუმრადა და ყიზილბაშურადაც მოჰქცევიან. მუსულმანთა მწერალი ისკანდერ მუნჯი ასე მოგვითხრობს ვარძიის აკლესიის ამბავს: „1551 წ. შაჰ-თამაზი შეესია საქართველოს. ერი გაიხიზნა მთებში, კეთილშობილნი ჩაიკეტნენ ციხე-სიმაგრეებში. რამდენიმე თავადი გაიხიზნა დარნარის მიუდგომელს ადგილს, ან დერმარ-ქილისაში (მღვთის მშობლის ეკლესია). შაჰ-თამაზის სარდალმა ზიად-ოღლიმ დაიჭირა მღვთის მშობლის ეკლესია, მამა-კაცი ამოსწყვიტა და დედა-კაცი და ბავშვები ტყვედ გაირეკა, სიმდიდრე და ძვირფასი ნივთები მშვენიერის ეკლესიისა სულ გაზიდა. ეკლესია წარმოადგენდა, ამბობს ისკანდერ მუნჯი, ადამიანის ხელის საოცარს და საკვირველს ნაწარმოებლათ. (დეკ. ლამბაშიძის წიგნაკიდანაა ამოღებული მუნჯის სიტყვები).

დიდხანს არ გაუვლია ვარძიის გაძარცვის შემდეგ და მესხეთს ოსმალეთი შემოესია (1625 წ.). ოსმალო მესხეთს მუსრს ავლებდა და ვარძიის განახლება-განსვენაკებისთვის არ იფიქრებდა. 1828 წელს პასკევიჩმა მესხეთის ნაწილი ოსმალეთს წაართვა და ვარძიაც საქრისტიანოს დაუბრუნდა, მაგრამ რადგან პატრონი და გულშემატკივარი არავინ გამოსჩენია, ქურთებმაც თავისებურად გამოიყენეს თამარ მეფის საყვარელი მონასტერი უამინდობის დროს საქონელს ავინავებდნენ ვარძიის გამოკვებულ სენაკს და ეკლესიებში და გულის გადასაყოლიებლად წმინდანებს ტყვიით უხვრეტავდნენ თვალებს.

ტანჯულს საქართველოს ასე მუხთლობს ბედი დაწყობდა დადებდნენ. არც გარეული, ვინც უნდა იყოს იგი.

ბიზანტიელია თუ რომაელი, სპარსია, მონგოლია, თუ თურქი, არაბია, თუ სომეხი, და არც შინაური მეცადინეობას არ აკლებენ, რომ შემუსრონ ბედ-შავი ქვეყანა და წაბილწონ მისი სიწმინდენი. არა, მათის გულის გასასივებლად, ისიც კი უნდა ითქვას, ღვთის წინაშე, რომ ვერ მოახერხეს საბოლოოდ გათელვა საქართველოსი. მოყვარეთა სანუგეშოდ ვიტყვით, რომ ეგები მალე სიცოცხლის ნაპერწკალი გაჩაღებულ ცეცხლად გადაიქცეს.

VII

ვარძის ნატამალს გუშაგობას და პატრონობას უწევს არქიმანდრიტი მამა სიმონი, ერობაში თავადი წულუკიძე. დღეს ქართველობას ბერობა თითქმის აღარა გვყავს. იგი წარსულს რეჟიმს სამუდამოდ თან გაჰყოლია.

მამა სიმონი ახოვანი ტანისაა. ღმობიერის სახისა, ძალზედ მოხუცი, მაგრამ მხნე და სიცოცხლით სავსე ეტყობა, დადად უყვარს ვარძია. აქ შიმშილს ამჯობინებს სხვაგან განცხრომა-ფუფუნებას. მამა სიმონი ძველის ტიპის ბერია, რუსული სწავლა-განათლება არ მიუღია, საუბარი სასოებოიანი და ქართული მარტილიანი აქვს.

არქიმანდრიტს ორი მორჩილი ჰყავს, ვგონებ ერთი იმერია და მეორე — ამერი. ერთი პატარა ბიჭიკაა, ასე 12—13 წლისა, ცოცხალი როგორც ჩიტი და მარდი როგორც ნიბლია. მამა არქიმანდრიტს ხელზე ემსახურება, ჩაის უკეთებს, სუფრას უშლის და ქვეშაგებს უმზადებს. ბავშვი იმერეთიდანაა ჩამოყვანილი. მისი წკრიალა ხმა ზარივით გაისმის ამ მინგრეულ-მონგრეულ მღვიმეთა შორის. მარტოოდენ ეს ბაღლია სიცოცხლის წარმომადგენელი და გამომსახველი. დიდხანს გასძლებს თუ არა.

ეს მალხაზი ქოჩორა ჩიტი სიცრუცხლეს მოკლებულ სავა-
ნეშიჲ ძნელი გამოსატყობია.

არავითარი საღსარი ცხოვრებისა მამა სიმონს კრე-
ბულით არა აქვს. დღესაც არ ვიცი, რითი საზრდოობს
დიდებულისა და სახელოვანის ვარძიის გუშაგი. ქონება
არავითარი, არც მოძრავი, არც უძრავი. კრებულს ჰყავს
ერთად ერთი სახეღარი ფუკვილისა და შეშის საზიდავად.
ჰყოლიათ ერთი ცხენიცა და, რადგან ვერ გამოუკვე-
ბიან, გაუბარებიათ.

კოტაოდენი შეწირულობა მოუგროვებია მამა სი-
მონს და განუზრახავს წისკვილი დაებრუნებინა მტკვარ-
ზე. სამი ქვა კიდევ მოეტანა ქუთაისიღვან, რუ გაეთხა-
რა დიდის წვალებითა და ტანჯვით, მაგრამ წისკვი-
ლი ჩემს იქ ყოფნის დროს წესიერად ვერ მუშაობდა,
წყალი ღონიერად ვერ სცემდა და წისკვილს უგემურად
გაჰქონდა ღრითინი. მაშასადამე, ეს განზრახული წყარო
საზრდოს შოვნისა ჯერ-ჯერობით დაშრეტლია.

ვარძიას ძველად, რაღა თქმა უნდა, დიდი მამული
ეკნებოდა. დღეს შიშველ-ტიტველია ვითარცა ხე ცივს
და ყინულიან ზამთარსა. ჟურნალ „მოგზაურში“, ნომ-
რები: VI და VII, 1901 წ., კაბადონი 536, აი რასა
ვკითხულობთ: „ვინმე მესხი გვარამაძე ვარძიის შესახებ
შემდევსა სწერს: კარწახი (ახლა სომხები სცხოვრობენ),
ზედა-ვარძია და ამათი მოყოლება მტკვრის გაღმა-
გამოღმა მხარი, სულ ვარძიის შეწირულობა ყოფილა,
ვენახებით, ბოსტნებით და ბაღჩებით; მეფის სამსაჯუ-
ლოსთან სამწირველო ტრაპეზზედ ყოფილა წარწერილი
მხედრულად, მაგრამ მტრებს ამოუმტვრევიათ, რამდე-
ნიმე სტრიქონი ნაწყვეტ-ნაწყვეტი კიდევ ეტყობა. ამის
გუჯარიც ყოფილა. ეს გუჯარიც ინახებოდა პატარა თო-

ნელ თევდორე მღვდლის მანველიძის სახლში; ადრე კოთელიის მღვდლად ყოფილა. 1846 წელს მღვდლის შვილმა სვიმონ მანველიძემ გოგაშნელებს (სოფელი გოგაშენი მდებარეობს ვარძიის პირისპირ, მტკვრის მაღალკიდებზედ) გარდასცა ეს გუჯარი: სამაგიეროდ ბედაური ცხენი აჩუქეს გოგაშნელებმა, ხოლო სიგელი ბლადოზ ჩინს გ. გამრეკელს მიართვეს სიხარულითა. ერთს ხანს მიწერ-მოწერა გაიმართა, მაგრამ მალე ჩაყრუვდა საქმე-ბლადოზინი გამოიცვალა და საქმე საბლადოზინოში დარჩა, თუ ტფილისის საექსარხოსოს არქივში, აღარა ისმისრა. ამბობენ, სოშნების კარაპეტ ეპისკოპოსს შეუსყიდია იგი 18,000 მანეთად. ვისგან შეუსყიდია, ეგ კი არ არის ცხადი».

სიტყვა-სიტყვით ამოვწერეთ »მოგზაურიდან« ვინმე მესხის ნათქვამი. შეიძლება ეს მართალი იყოს, შეიძლება ტყუილიც. ამას კარგი და რიგიანი გამოკვლევა უნდა. ურიგოს არ იზამენ ჩვენის წარსულის მკვლევარნი, კარგად მოჩხრიკონ დაკარგული სიგელი, ან დანამდვილებით შეიტყონ მისი თავგადასავალი.

კარაპეტა ეპისკოპოსი კარგადაა ცნობილი ისტორიაში. პასკევიჩის დროს მისის წინამძღოლობით დიდძალი სომხობა გადმოსახლდა არზრუმიდან და დაბინავდა მესხეთის ვერანა სოფლებში. ორი ქალაქიც: ახალციხე და ახალქალაქი გადმოსულებმა დაიკავეს. კარაპეტა ეპისკოპოსმა საეკლესიო ფულით წმ. მაცხოვრის სახელობაზედ (ეს ეკლესია ახალციხეშია) იყიდა ჯავახეთში სოფლები: კარწახი, სულდა, ყურიდადემი და სხვა გოგდალის სამოფარი მთები. ამ ყამად ჩამოთვლილ სოფლებსა და მთას შემოაქვს წელიწადში 22,000 მან. კერძოდ

კარწახიდან, სულ ცოტა, შემოვა 5,000—6,000 მანეთი. ესლა ეს მამულები მთავრობის განკარგულებაშია.

ეპისკოპოსმა კარაპეტამ იაფად იყიდა მამულები, სულ რაღაც 2,500 მან. გრამოტები რომ იწერებოდა, სულდელები ახირდნენ, სოფ. სულდის წინანდელი ბატონი ბეგი, ან ალა არა ყოფილა, „მუჟიკი“ იყო ჩვენსავითა და ამის გამო სომხის ეკლესიას, როგორც „მუჟიკის“ მემკვიდრეს, ნება არა აქვს თავისუფალი მამული დაიტოვოს და სულ ჩვენ უნდა მოგვეცეს „ნადელში“, რაც სულდის ფარგალშია მოქცეულიო. წინანდელი ბატონი ბეგი რომ ყოფილიყო, კანონით გლეხების ასეთს პრეტენზიას ლაგამს ამოსდებდნენ. სულდელებმა თავისი ფაიყვანეს, სენატმა საპართლიანად იცნო მათი ახირება, წინანდელი მფლობელი ბეგად არ აღიარა და ბრძანა: მიეზომოს სულდელებს, თითო სულზე ხუთ-ხუთი დესეტინა სულდის ვერანებიდანაო.

ეს ამბავი იმას გვასწავებს, რომ ვინ იცის, ეგები სულდის ვითომდა მებატონემ სხვისი სამკვიდრო მიჰყიდა ეპისკოპოსს კარაპეტას. სოფ. კარწახი მოსამზღვრეა სულდისა. უკეთუ ამ ექვს რაიმე საბუთი აქვს, მაშინ ადვილად მივხვდებით, რომ კვიანი და გონიერი წინამძღოლი გადმოსახლებულ სომხებისა, ეპისკოპოსი კარაპეტი შეეცდებოდა როგორმე ხელში ჩაეგდო კარწახის სიგელი. ფულსაც, რაღა თქმა უნდა, არ დაიშურებდა ამ საქმისათვის. მართალია, სიგელის პოვნას პრაქტიკული მნიშვნელობა არ ექმნება ვარძიის მონასტრისათვის, მაგრამ ჭეშმარიტებისა და სიმართლის აღდგენა ცოტა რამედ არა ღირს. ვარძიის გუშავი მოხუცი არქიმანდრიტი სიმონი კარწახის საამოდ გაშლილ ველ-მინდვრებს რომ მოავლევს თვალს აგარის მწვერვალებიდან, მელანქო-

ლორად გაიფიქრებს: ასე წარმავალია ზიდება ქვეყნი-
საა! გუშინ ეს ველ-მინდორი ვარძიისა იყო და დღეს კი
სხვას უჭირავსო. შემდეგ მხურვალე ლოცვითა და მარ-
ხულობით დარდს გადიყრის და მიუტევებს, ვითარცა
დიდ-ბუნებოვანი ადამიანი, უკეთურს ცოდვასა და შეც-
დომილებას, სიავესა და სიხარბეს.

რითი საზრდოობს ვარძიის ეხლანდელი კრებული,
ძნელი გამოსაცნობია. მონასტრის მიდამო გოხები, სათიბ-
საძოვარნი გამიჯვნის დროს ბაიბურთლებმა და ბაგრა-
ტუნოვებმა (არზრუმიდან არიან მოსულნი) „კანონიერის
წესით“ დაისაკუთრეს. მონასტერს დარჩა მხოლოდ რა-
ღაც 50—60 დესეტინა გახრიოკებული კლდეები. ცხვრის
გასასეირნებლად თუ ივარგებს ეს კლდეები; სხვაფრივ რა
ჰყრია მათში. შემოსავალი ბევრი-ბევრი 30—40 მანათი
იყოს წელიწადში. კრებულს ეს შემოსავალი ვერ დაა-
პურებს, თუ სული წმიდა არ მოეშველა.

ვარძიას რკინის რგოლივით გარს არტყია მაჰმადია-
ნობა; ნეტა ოსმალონი მაინც იყვნენ, ან ჩვენი აქარლე-
ბი, ვინ რას იტყვის კიდევა. უვარგისი წარმომადგენელ-
ნი მაჰმადიანობისა: ქურთნი, თარაქამა, მუტრუფნი, ბო-
შანი გაბნეულან ვარძიის გარშემო. ქართველთა მარტო
ოთხი სოფელია: აფნია, გოგაშენი მტკვრის მარჯვნივ,
ავარა და ზედათოგვი—მარცხნივ. ეს სოფლები ერთ
მცირენი არიან, ლარიბნი და დაჩაგრულნი, უნიადაგონი
და განუვითარებელნი. ამათ რა უნდა გაიმეტონ მო-
ნასტრისათვის? მაინც და მაინც ისევ ისინი თუ ჩამოვ-
ლენ ათასში ერთხელ ვარძიას, ილოცვენ და შეიძლება
ორიოდე აქაური ქადა-ნაზუქი დაუტოვონ კრებულს.
(ქართლურ შესანიშნავ ნაზუქს მიჩვეული ვერც კი მიე-
კარება აქაურს ერბოფი გაჟღენთილს და ურძეო ნაზუქს).

მორჩილნი აღბად მათხოვრობენ, თეფშით აგროვებენ ხორბალს და ისე თუ იკვებებიან. მთავრობა მონასტერს არაფერს ულუფას არ აძლევს, აღბად შტატ გარეშე თუა დაჩენილი, როგორც სხვა ჩვენი მრავალი ძველად შესანიშნავი მონასტერი.

ამ სიღარიბესა და უილაჯობას რომ ვუცქეროდი, ფიქრმა უნებლიედ შავი ზღვის პირას გადამიტანა. მოკლედ თვალი მოვაღვლე ახალ-ათონის ისტორიას. ჯერ ისევ უკანასკნელ რუს-ოსმალოსთან ომამდინ ძველ ათონიდან მოვიდნენ ბერები და შეუდგნენ მონასტრის აშენებას. ომის დროს ოსმალოთ და აფხაზებმა ბერების ნაცოდინლარი მიანგრ-მოანგრის და ქვა-ქვაზე არ დასტოვეს. დასრულდა ომი: ბერები ისევ მოვიდნენ და უფრო მხნედ შეუდგნენ მოღვაწეობას, მაგრამ რას გახდებოდნენ მარტო მხნეობით, თუ დახმარებაც არ ყოფილიყო. დახმარებაც მთავრობამ აღმოუჩინა. ნამესტნიკად მაშინ ბრძანდებოდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოოზის ძე, რომელიც დიდ მნიშვნელობას აძლევდა რუსთა კოლონიზაციას ამიერ კავკასიაში. ეს საქმე პირველად ნამესტნიკმა თავადმა ვარანცოვმა დაიწყო, მაგრამ სრულიად მოულოდნელად დასრულდა მისი განზრახვა-მეცადინეობა. გადმოსახლებულნი გაქართველდნენ. განსვენებული ვ. ველიჩკო რომ შეუდგა ამ საქმეს ჩვეულებრივის მხნეობით და გაბედულობით, ბეჭრს ეგონა ამან დაიწყო პირველად ეს საქმეო. არა, დედა აზრი თ. ვარანცოვისაა და დიდის მთავრის მიხეილ ნიკოლოოზის ძისა, ხოლო ველიჩკომ მათი შეცდომანი არ გაიმეორა; ესე იგი ლონიერ ჯგუფებად უნდა დაესახლებინათ კოლონისტები, უსათუოდ თან მოყოლილი მღვდელი ჰყოლოდათ, ეკლესია აეგოთ და სამრევლო სკოლა გაემართათ. ახალ-

შენელებს ცოლებიც თან უნდა მოეყვანათ, თორემ თუ ჩვენი თინია-დარეჯნები გაერეოდნენ ახალშენელებში, „საქმე წახთებოდა“, იმერულად რომ ვსთქვათ.

მაგონდება ერთი სასაცილო ამბავი. ხალხის ყრილობას დავესწარი. მოხელეებს ირჩევდნენ, ყურთა-სმენა წაიღეს, ისე ღრთალობდა ხალხი; გიო, გიო გვინდაო. ვინაა ე გიო, ერთი თვალით გვაჩვენეთო, უბრძანეს უფროსებმა. მოიყვანეს.

— ბიჟო, ვინა ხარ?

— გიო, შენი ჭირიმე.

— გვარი?

— მარტინენკო.

სახტად დავრჩი. ჩემ წინ გამოქიმული იდგა ტიპიური ქართველი ტეტია, შალის ჩოხით, წინდა-ქალამნით.

მართალია, გიო მარტინენკო ჭროლა იყო, მაგრამ განა ცოტაა ჭროლანი ჩვენში? ერთი, ჩემი კარგი ნაცნობი ისეთი ჭროლაა, რომ მაგისტანა „ანტიკა“ ჭროლას შიდა რუსეთშიაც ვერ იპოვნი.

დიად, იმას მოგახსენებდით, რომ ახალს ათონს უხვად უწყალობეს სახნაე-სათესი, მდინარენი, მთანი და ტყენი; უბოძეს აგრედვე მონაპოლია თევზის ჭერისა შავ ზღვაში დიდ მანძილზე. მკაფიოდ აღარ მახსოვს, რამდენი რა იყო, მამა დეკანოზ. ეოსტორგოვის ფელეტონები, გაზეთ „კავკაზში“ დაბეჭდილი, ხელთ არა გვაქვს ამ ჟამად. მლოცველიც დიდძალი ჰყავს ათონს და გაივსო სიმდიდრით.

კარგა ხანია, სიკაბუკის დრომ, როცა რელიგიური გრძნობა ცხოველია, განვლო, და მას შემდეგ ეკლესიამონასტრებისთვის შესაწირავი არ გამიღია. როგორღაც

შემთხვევა არ გვეძლეოდა. ვარძიის კრებულის სიღარიბე და სიღატაკე რომ ვიხილე, გულმა აღარ მომიტმინა და ორჯელ, ზედი-ზედ, შესაწირავი მივართვი. ეს საქმე ისე ბუნებრივად, კანონიერად და სამართლიანათ მეჩვენა, რომ ერთს წუთსაც არ მიყოყმანია. ვგონებ უპირველესი მოვალეობაა ყოველის ქართველისა გაილოს მცირე რაზმით შესანახად და საზრდოთ, ვინც ესეთის სიყვარულით, თავგამოდებით და ბედის წინაშე მორჩილებით დღე და ღამ გუშაგობენ დიდებულ თამარის საყვარელ ციხე-ქალაქსა და მონასტერსა. იქ, სადაც ფორთოხალის და ლიმონის ბაღებს ჰმართავენ, ან იხვთა და გედთა საქყუმპალაოდ მარმარილოს აუზებს აგებენ, შეიძლება არავითარმა სხვა ემოციამ არ შეგიაპყროს, გარდა ესტეტიკურისა: რასაკვირველია, მაშინ საბერო-სამონასტრო შესაწირავს ადგილი აღარ ექნება და შეგიძლიანთ არხეინად დოინჯ-შემოყრილმა ისეირნოთ და, მშვენიერებით დამტკბარმა, თუ გუნებაზე მოხვალთ, კიდევ ილინოთ.

მამა სიმონს ჰყვარებია ქართულის კითხვა! ჩემსობას „ივერიას“ მოვკარო თვალი არქიმანდრიტის სენაკში. საწყენია, თუ ფულით იწერდა: საიდან უნდა გაიღონ ერთი თუმანი? კარგს იხამს რედაქცია, თუ უსასყიდლოდ გამოუგზავნის გაზეთს. ნუ დაივიწყებს გაზეთი, რომ ეს სამი-ოთხი ქართველი-და დარჩა ძველის საქართველოს წარმომადგენლად ამ გამაჰმადიანებულს და გასომხებულს მხარეს. ვსთხოვ „ცნობის ფურცელსაც“ და „მოამბეს“, ნუ დაიშურებენ ეურნალსა და გაზეთს ვარძიისათვის, ხოლო ნახატებიანი დამატება საჭირო არაა, ვინაიდან ვარძია იტალია არ არის და მამა სიმონი იმ ბერთა ჯგუფს არ ეკუთვნის, რომელნიც ბოკაჩიოს დროს სცხოვრობდნენ შიშველად.

ქალთა სურათნი „დეკამერონობას“ გასწევენ და რა ხელსაყრელია, რომ უდაბნოში ჩვენსავე ხელით შევიტანოთ „ქმშაკეულობა“ და „აფი სული“. საქიროთა პური არა სობისა და გონების საზრდო და არა სულისა და გულის მაცთუნებელი. ესენი სხვა ჯურის ბერთათვის, და ნერვებ მოშლილ ინტელიგენციისათვის დაგვილოცნია.

VIII

15 აგვისტოს იცის ვარძიობა, ანუ ჩვენებური მარიამობა, მინდოდა ამ დღეს მონასტრის ნახვა და კიდევ ავისრულე სურვილი. ჯაეახეთის მრავალი სოფლები გავიარე და სოფ. გოგაშენს შევისვენე ჩვენებურ ქართლელ მღვდლის მ. გიორგი კარბელაშვილის ოჯახში. გოგაშენიდან ვარძია ისე სჩანს, თითქოს ხელის გულზე გაქვს გადაშლილიო. სულ ბევრი მონასტრამდე სამი ვერსი იყოს სასიარულო, მაგრამ უშველებელი დაღმართია და მისი ჩავლა ცოტა არ იყვეს მალონებდა. ერთხელ რაკი გუმოუცადე ს. აგარიდან ვარძიას ჩასვლა, სწორედ მიძნელებოდა საქმე, თუმცა გამოცდილი მხლებელი; ს. აფანიიდან საპოლიციო დარაჯი, გზას მიაღვილებდა, გოგაშენელებს ხომ სიცილად არ ჰყოფნიდათ ჩემი ეჭვი და შიში.

— ბატონო, რა ზორბა თქვენა ბრძანდებით, თუ გაგიჭირდებათ, სულ ხელით ჩაგიყვანთო.

მართლაც, ბილიკი შედარებით აგარისასთან ღვთისნიერი აღმოჩნდა. მაინც მუხლთ მეკეცებოდა და წელი მწყდებოდა. ხშირი ბინდი იყო, მონასტრის აღმართს რომ შევეუდექი და დაღლილობისაგან სიარულს ველარ ვახერხებდი. არ ვარგივართ ეხლანდელი ინტელიგენტნი,

რაკი ევროპელივით მიჩვეული არა ვართ ფეხით სიარულს, ორ ნაბიჯს გადავდგამთ. დუ არა, ვაისა და ვუის უნდა მოვყვეთ.

მხლებლისა და თარაქამის დახმარებით, როგორც იყო, მივალწიე მამა სიმონის სენაკს და კუტივით დავეგდე ტახტზე. ეხლაც კარგად მახსოვს მოლიმარე სახე ამ ახოვანის თარაქამისა. შორიდანვე შეატყობ, რომ ბუნების მოუხეშავი შვილია და ნეტა რა ძალან მოიყვანა ვარძიას ლამის სათევად? ღვინოს ეგ არა სვამს და არაყს, ქრისტე მაგას არ მიაჩნია და ვარძია; მაშ რა იზიდავს?.. უნდა გენახათ, რანაირად გაუბრწყინდა სახე, ნაცნობი ნიკო (ჩემი დარაჯი) რომ დაინახა.

„ხოშ გიალდიო“, მხიარულად მიესალმა და მაგრად ხელი ჩამოართვა. ნიკომ უკმეხად რაღაც წასჩურჩულა ოსმალურად, ალბად ამცნო ჩემი ვინაობა, და თარაქამას მხიარული სახე უცბად შეეცვალა. ნიკოსავე თხოვნით, მეორე ილღიაში მტაცა ხელი და ციმ-ციმ მიმიტანეს არქიმანდრიტის სენაკთან.

ხალხი ბუზივით ირეოდა ღვთის მშობლის ეკლესიის გარშემო მდებარე მცირე ჭოედანზე. საოცარია, რატომ არავინ იჩეხება აქედან? მოაჯირი რომ ჰქონდეს სამხრეთიდგან, კიდევ ჰო, მაგრამ მოედანი შემოუზღუდავია, უბრალო ხარხიაც არა აქვს შემოვლელი და მაინც უბედურება არა მომხდარა-რა მარიამობას.

სიბნელის გამო ვერ ვარჩევდი სენაკის ფანჯრიდან, რა ეროვნების ხალხი ირეოდა ეკლესიის წინ. ყველაზედ წინ ამის გამოცნობა მაინტერესებდა. ნუ თუ შორიდან ქართველობა დაიძრა ვარძიის თაყვანის საცემლად და თან დროს გასატარებლად? მაგრამ არა, შემდეგ გამოდრკვა რომ ყველაზე ნაკლებ ჯავახეთის ქართველობა

იყო, უფრო კი ქურთები, თარაქამა, სომხობა, მაჰმადიანობა, ბერძნები და სხვა. ასე გასინჯეთ, ერთი ახალციხელი ებრაელიც კი ვნახე მეორე დღეს.

მამა სვიმონი სენაკში არ გახლდა, ეკლესიაში ხალხს ამწყალოებდა. ეხმარებოდნენ გოგაშნელი მოძღვარი გ. კარბელაშვილი და საროელი ს. უსტიაშვილი (კახელია), სოფელ საროდან (20 ვერსია) შვილით ფეხით მოსული. როგორღაც ვკითხე მამა სოლომონს, რა გაჭირვება გადაგა, რომ ამ სიცხე-პაპანაქებაში ფეხით წამოსულხარ-მეთქი. წმ. დავით გარეჯელის უდაბნოში აღვიზარდე, იქ ვისწავლე ღვთის-მსახურობა და გალობა და ვერ გავბედე ეტლით, ან ცხენით ვარძიას მოსვლაო. დღევანდელი „განათლებული“ კურსოვნიკები, „გაწაფულნი“ ხრიკებით აფერადებულ ბლაჯენაში, თქმა არ უნდა, ამ გვარ პასუხს არ გვადირსებენ. ვერც მოიცილიან ღვთის წინაშე, შემოსავლიან „პრიხოდების“ ძებნას უნდება მათი ღრო და ენერგია.

მამა სოლომონი წინადაც მენახა. ს. ტოლოშს ხალხი იყო დასაფიცებელი. ფიცის ქალაღდი დავიწყებოდათ, როგორც იყო, მოკლედ და უთავბოლოდ გარდასცეს შინაარსი ფიცისა მ. სოლომონს. სწორედ დასტკებოდით, რომ გენახათ, რა ღრმა და წმინდა ქართულით დააფიცა მ. სოლომონმა ხალხი. ახალ სკოლის „კურსმა“ ჯერ შებლაღა და შემდეგ ცივ სამარეში ჩაჰფლა ღრმა და სასოებინანი ქართული.

არქიმანდრიტის სენაკში ვიგრძენ სულის „ობლობა“. ნაცნობი ინტელიგენტი, ან ისე ცოტათი მაინც განათლებული ჩემიანი არავინ იყო, რომ საუბრით წარსულსა და აწმყოზე გული გადაგვეყოლებია. სენაკში ბლომად შეიკრიბნენ ფალავანდიშვილები (ფრონელები

არ გეგონოთ), მაგრამ რა? ამათ ქართული არ იცინან, მე კიდევ ოსმალური: გულზე მოწოლილ ბოდმა-დარდს მხოლოდ სამშობლო ერთ იტყვი, უცხო ენა არ უხდება.

საუბარი რომ გაჩაღდეს, საჭირო ისიცაა, რომ მომუსაიფეს შენსავით შენი დარდი გულს უსერავდეს და უღარავდეს. თუ შენი დარდი და ძირი, ან აღფრთოვანება და ტრფიალი მომუსაიფეს არათრად მიაჩნია, საუბარი „სალონურ“ უსულ-გულო ყბედობად გარდაიქცევა. ასეთს მუსაიფს ისევ ისა სჯობია, იგი დარდი გულის სიღრმეში ჩაიკლა.

მეც სწორედ ასე მოვიქეცი. ფალავანდიშვილებში ერთი ახალგაზდა ბეგი ერია, ხარკოვის უნივერსიტეტის საექიმო ფაკულტეტის სტუდენტი. გავაბით უაზრო წყალ-წყალა ლაპარაკი, სწორედ ისეთი, როგორც აი ჩვენმა „ინსტიტუტებმა“ იცინან ავსა და კარგს ტაროსზე. ყბებსა და ტუჩებს ვაცმაკუნებდით, მაგრამ, ვგონებ, ერთმანეთისა არა გვესმოდა-რა. მე სულ იმას ვფიქრობდი: უცნაური ყოფილხარ, ჩვენო ბედო. ვინ იცის, ამ ყმაწვილის რამდენმა წინაპარმა რაოდენი სისხლი დაანთხია, რაოდენი ტანჯვა-ვაება გამოიარა ვარძიისა და საქართველოს საბედნიეროდ! დღეს კი აგერ ეს სასიამოვნო სახის ქაბუკი (ჯავახეთის ფალავანდიშვილები ახოვანი უზარმაზარი ტანისანი არიან), უმაღლესი სწავლა-განათლებლით შემოსილი, სდგას ჩემ წინ, მიყურებს პატივისცემით, თითქმის მოკრძალებით, რადგან ბედმა და შემთხვევამ მცირედად ცხოვრების ზედა პირზე შემასკუპა, მაგრამ ჩემი დარდი არ ესმის, გულმწვავი სიტყვა ვერ უთქვამს და ჩემგანაც მარლიანი, მხნე და გულის მისაწვდომი პასუხი ვერ მიუღია. ვართ ისე თითქოს ახლო, მაგრამ ისე და-

შორებულნი, რომ ერთმანედისათვის სიტყვა ვერ მიგვიწვდენია. ვხედავ, რომ მისი აზრი თავს ევლება ბაქოში თალიევის მიერ ახლად დაარსებულს რუსულ-თათრულს სკოლას, სადაც მუსულმანთა ქალნი იზრდებიან (ფალანდიანთ ქალნიც სწავლობენ), აზრი და ფიქრი კიდევ ვერ განშორებია ფარდის წარსულს „დიდებას“ და დღევანდელს „სილაჩრეს“, ოდეს ჩვენს „მხნე ქალებს“ ერთი საქალებო სკოლა რა არის, ისიც ვერ გაუმართავთ, რომ ქართველი ქალი „ქართულად“ გაზარდონ. ერთის სისხლისა და ხორცისანი ვართ მე და ეს ქაბუკი, მაგრამ შეხეთ მუხთალ ბედსა, რანაირად დაგვაშორა ერთმანეთი! ნეტა დაიბადება ჩვენში ისეთი გენიოსი, რომელმაც შესძლოს გასდოს ჩვენ შორის შემაერთებელი ხიდი? სწორედ უხილავს, მაგრამ ჩაუქრობელს ლამპარს აანთებს ყოველი ქართველის გულში ის „დიდებაული“ ხუროთმოძღვარი, ვინც შეძლებს ისეთი ხიდის აშენებას, რომელზედაც შეეძლოთ სიარული ერთად, ძმურად ერთის ეროვნულ საქმისათვის ტომით და სისხლით ქართველებს, ხოლო სარწმუნოებით სხვა და სხვას.

თორემ, აბა, რასა ჰგავს ესა? რამოდენა ქართველს უყო პირი სარწმუნოებამ „ჩვენ დამღუპველს ოსმალეთისკენ?“ ისევ მომაგონდა პოეტი. ქართველი ერის გულთა მხილავნი სწორედ ესენი არიან, ისე მკაფიოდ და სიტყვის მოკრით აღნუსხავენ ხოლმე მის ჭირსა და ტრფიალს, ზოგი ლექსით, ზოგი კიდევ პროზით. აბა მოისმინეთ, რა სევდა მოსწოლია პოეტს, ქართველი იანიჩარი რომ უხილავს.

აგერ რაზმიდან ისკუპა ყარაბაღულმა მერანმა,
შორსა გაჰფანტა თრთოლით ხმა მისმა რაბტისა უღერამა...
მიჰქრის, მიჰფრინავს, მიჰეჰავს, უკან მისდევს მტერისა ბუჭი,

მასხედ ჰზის ივერიელი ჭაბუკი ვინმე ჩაუქი.
 აგერ უეცრად რაღაცამ ჰაერში დაიკრიალა,
 თურმე მან თოფი თავისი შეაგდო, შეატრიალა,
 მერე ლამაზად ხან მარცხნივ, ხან მარჯვნივ გადმოწვებოდა,
 ხან ცხენიდანა ჰხტებოდა, ხან ზედვე შეჭფორინდებოდა.
 ჰშვეწონდა იგი ჭაბუკი ცხენზედა ვით აღვა რგულო,
 მაგრამ მე მის მკვრეტელს ნაღვლით ამერია სული გული...
 ვსთქვი, თუ ვისთვის შენ კისკასობ, ვისთვის იჩენ სიმარდესა?
 შენი რაა, რომ ამშვეწებ შენ დამლუპველს ოსმალეთსა?
 შენს სიმარდეს, სიჩაუქეს ქართლი შენი არ დაჰყურებს,
 მეფე შენი თავის ქებით ჭაბუკს გულს არ გიხალისებს!..

ი. ჭავჭავაძე.

ლამის თორმეტი საათი იქნებოდა, სენაკში რომ შე-
 მობრძანდა მამა არქიმანდრიტი. ბეგები დიდის თავაზით—
მოწიწებით ფეხზე წამოუდგნენ, მიეგებნენ მოკრძალებით
და ოსმალურად სალამი უძღვნეს. მისალმების შემდეგ
 მიაართვეს ძღვენი, ხილი და წავიდნენ ბინაზედ ლამის
 სათევად. რაღა მოხსენება გინდათ, რომ ბინა გამოქვა-
 ბულ სენაკში ჰქონდათ. ზედი-ზედ ძიღმა გამოქვაბულ
 კლდეში უნებლიეთ მომაგონა ქრისტიანობის პირველი
 დრო. ქრისტე გამოქვაბულ კლდეში დაიბადა; პირველი
 ქრისტიანენი გამოქვაბულებში იკრიბებოდნენ სალოცა-
 ვად და ღვთის სადიდებლად. მაშასადამე, ნათელი ქრის-
 ტესი და ის შესანიშნავი უმაღლესი საქრისტიანო ზნეო-
 ბა, რომელსაც „ქრისტიანობას“ ვეძახით, ქვეყანას გა-
 მოქვაბულიდან მოევლინა. ამ გვარად გამოქვაბულს ქრის-
 ტიანობასთან დიდი კავშირი აქვს. ჩვენც, ქართველები
 ძალიან ადრე გავხდით მონაწილენი საქრისტიანო სწავლა-
 მოძღვრებისა. ეს კავშირი ხომ არაა მიზეზი, რომ კე-
 თილ-მორწმუნე მეფენი, მამა-შვილი, გიორგი და თამარ,
 დიდის გულ-მოდგინებით შესდგომიან კლდის გამოქვაბ-

ვას, ეკლესიისა და სენაკების აშენებას? თუ ეს მოსახრება ცოტათაც არის სიმართლეს არაა მოკლებული, მაშინ აშკარა ხდება, რომ ვარძია გამოუქვამავთ ზეციურის მოძღვრების და საქრისტიანო სწავლის განსამტკიცებლად და გასავრცელებლად. ისიც უეჭველია, რომ წარსულში ვარძიას დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა ქრისტიანობის ჯერ გავრცელებაში და შემდეგ მის მტკიცე შენახვაში. ხოლო ამ ჟამად აზრია საფიქრებელი. ერთად ერთი გუშაგი ვარძიისა ღრმად მოხუცებული ბერია, რომელიც, უფალმა დიდხანს აცოცხლოს, მაგრამ ბუნების კანონს და ღვთის განგებას უნდა დამორჩილდეს წიაღსა შინა აბრაამისასა სამუდამო განსასვენებლად. მაშინ ვარძიის გამოქვამულნი სამუდამოდ შეიკვრენ პირსა და მოგვეპოვა გამოქვამულიდან მოვლენილი ნათელი ქრისტესი, სწორედ ისე, როგორც მოგვაკლდა ნათელი და ნუგეში ზარზმისა, ჭულესი, კუმურდოსი, წყაროს-თავისა და სხვანი.

იმედი მაქვს, რომ მკითხველი ადვილად მიხვდება ჩემ ფიქრთა დენას და მიმიხვდება, რომ ამ საუბრის დროს ქრისტიანობა და ეროვნობა მჭიდროდა მაქვს შეკავშირებული და განუყრელი. ძველადაც ასე იყო, დღესაც ასეა მესხეთ-ჯავახეთში. ქართველი სინონიმია ქრისტიანობისა. თუ ვარძიას უკანასკნელი დარაჯი და ჭირისუფალი მამა სიმონ მოაკლდა, მაშინვე ამ ჟამად უხილავი მტერი მოგვტაცებს გამოქვამულს და, მაშასადამე, უკანასკნელი სიმბოლო ჩვენის ეროვნებისა და მასთან შესისხლხორცებულ ქრისტიანობისა გაჭკრება ამ კუთხეში.

მწარე ფიქრებით შეწუხებულმა გულწრფელად ვინატრე: ბარემ ჩამოინგრეს ეს უზარ-მაზარი კლდე, ღორღითა და ქვით ამოავსოს გამოკვეთილი სენაკი, სამუდამად

მოდ დამარხოს წარსული ჩვენი დიდება თვის ნანგრევ-
თა შორის, თორემ, როგორც ვხედავ, უთვისტომო მტე-
რი თვალგაქცეული თავს დაგეხზავის და მალე დაეპატ-
რონება უპატრონო ვარძიას და ისედაც დაავადებულს
გულს უფრო ძრიელ დაავადებს. განა არა სჯობს, და-
ინგრეს ვარძიას ვიდრე სხვას დარჩეს? თუ ნათელი და
ქეშმარიტება, გამოქვამულიდან აღმოხდელი, მოგვესპო,
ბარემ თვით გამოქვამულიც, ეს უტყვი მოწამე წარსუ-
ლისა და სიმბოლო ჩვენის ეროვნება-ქრისტიანობისა, გაჰ-
ქრეს ვითა სიზმარი ღამისა?

დაუსრულებელი არა არის-რა ქვეყანაზედ. ჩემს მწა-
რე ფიქრებსაც ბოლო მოელო ამ უმად მაინც. შუა
ღამეს აღარა უკლდა-რა, მამა არქიმანდრიტის თანამო-
სამსახურე მოძღვარნი დაბინავებას აპირებდნენ, თვით
არქიმანდრიტი კარგა ხანი იყო, რაც გამოგვემშვიდობა
და წავიდა სენაჟს მოსასვენებლად. ვახშამი უნებებია. მეც
ვეპირებოდი თვალის მოტყუებას. უცებ შემომესმა ტკი-
ლი და სასიამოვნო წმინდა ქართლური სიმღერა. გამიკ-
ვირდა; ამ მიყრუებულ ხეობაში, არდაგანის ოლქის სამ-
ზღვარზე, სადაც ქართულის სახსენებელი ღამის ამოვარ-
დეს, რა უნდა ჩვენებურს სუფრულს? მერე რა სიმღერა!
ხომ იცით დღევანდელი ღვინი ქართლ-კახეთის დღეო-
ბებში, ადამიანს აღარ გაეველება იქა. გაღვმილი ღოთი
ბიჭები დაეხეტებიან უგზო-უკვლოდ არღნის საზიზღარი
ქყვიტინით, მღერიან ხრინწიან, ჩახლეწილ, მამლაყინ-
წურ ხმით კინტაურ სიმღერებს უშვერის და უახრჩ
სიტყვებით, ჯამბაზურად იპრანკებიან და იგრიხებიან,
ბუქნაობენ და ვირულად ტლინკებს ისერიან. არა, ასეთი
არ გახლდა, ჩემ სენაკამდის სიმღერამ რომ მოაღწია. იგი
ყო დარბაისლური, სევდა-ნალვლიანი და თან ძლიერი. სწო-

რედ ასე მღეროდნენ ამ ოცდა ათის წლის წინად დიდი და პატარა, თავადი თუ გლეხი, მღვდელი და ერი. უშმაკმა და ტარტაროზმა წაიღო ეს უკუღმართი დრო! სიმღერისა და ლხინის შნო და ლაზათიც კი დაგვეკარგა.

საოცრად იმოქმედა ჩემზედ საქშობლო სიმღერამ. „უცხოთა“ შორის გადაკარგულს ხშირად ემართება ესაგულმა აღარ მომითმინა, ველარ გავძელ ჩამობნელებულ სენაკში და წაველ მომღერალთა დასათვალიერებლად. შუალამისას მათი მოძებნა ადვილი არ იყო. სენაკიდან სენაკამდე გზა ვიწროა, ბევრგან ჩაბრამული, კლდე ჩამტვრეული და ადვილად შეიძლება გადაიჩეხო უფსკრულში. ლევისის მამასახლისი ჩემს ახლო იყო და იმის შემწეობით მალე მივაგენ მომღერლების სენაკს. ხუთიოდექვსიოდე მამა-კაცი შემოსხდომოდა ლურჯ სუფრას, შავო ჩოხები ეცვათ და პატარა კახური ნაბდის ქუდები ეხურათ. მოსუფრალთა სამი დედაკაცი დასტრიალებდა თავსა, თავშალწაკრულები და მცირედად... კაბა-აწეულნი ეტყობოდათ, ფუსფუსი გაეთავებინათ და მამა-კაცებს გვერდზედ მოუსხდნენ. მოქეიფენი შეზარხოშებულიყვნენ და ბულბულივით თვითონვე სტკებოდნენ თავიანთის სიმღერით.

გზაში მამასახლისს ვსთხოვე—ჩემი ვინაობა არ გაემხილა, თორემ გულიან საუბარს დაგვიშლიდა. ამ „გადარჯულებულს“ მხარეს მთავრობის კაცი, თუნდა ეს კაცი ადმინისტრაციის წევრი არ იყვეს, აგრე რიგად არ ეპიტნავენათ.

სალამ-ქალამის შემდეგ, სენაკში რომ შეველი, ერთმანერთის ვინაობა მოვიკითხეთ. დიდ-თონელები აღმოჩნდნენ, ტფილისის მაზრიდან, ანუ ძველებურად რომ ვსთქვათ, საბარათიანოდან. დიდათ გაეხარდათ, როცა

შეიტყეს, რომ კოტე ყავრიშვილის ნაცნობი ვიყავი. ამ ნაცნობობამ ისე დაგვაახლოვა, თითქო განუშორებელი მეზობლები ვყოფილიყავით.

— აქ რამ გაგაჩინათ, ვარძიას როგორ მოხვედით? წუ თუ საბარათიანოდან განგებ წამოხვედით სახლობით სალოცავად?

— არა, ბატონო, განგებ იქ სიშორიდან ვინ წამოვიდოდა. ცხვარი აქ ახლოს გვიყენია, ჩაღლირში, არღანის ოლქში. პასკევიჩმა გვიბოძა საძოვარი ადგილი და ყოველს ზაფხულს ცხვარი ამოგვიდის საბაღაროდ; რაკი ასე ახლო ვდგევართ, ვარძიას ჩამოვდივართ ხოლმე ღამის სათევად ამ ბედნიერს დღეს.

IX

გენერალ-ფელდმარშალი ი. თ. პასკევიჩი მთავარ-მართველობდა საქართველოში 1827 წელს 27 მარტიდან 1831 წლის აპრილამდე. თ. ციციშვილიდან დაწყებული თ. ვიარონცოვამდე საქართველოს მთავარ-მართებელნი ეომებოდნენ ოსმალეთსა და სპარსეთს „საქართველოს“ სახელით. ყირიმის ომის დროს ეს სახელი და საბაბი დავისა თითქმის აღარ იხსენიება, შემდეგ ხომ მისი სახსენებელი სრულიად წაიხოცა და გაჰქრა. სწორედ ამ პასკევიჩმა გამოჰგლიჯა ხელიდან ოსმალეთს მესხეთის ნაწილი და დაუბრუნა საქართველოს მისი ძველი სამკვიდრო. ვარძიაც საქართველოს ამ სარდლის დროს შემოუერთდა.

დიდ თონელებმა მიამბეს, რომ პასკევიჩმა ჩვენს მამა-პაპას უწყალობა, უხლა რომ საძოვარი ადგილები გვი-

ჭირავსო. გაგვიგონია, რომ პასკევიჩისათვის რაღაცა დი-
დი სამსახური გაუწევიათ ჩვენებსაო.

ფრიად საყურადღებოა ეს მოთხრობა. მე მეგონა,
რომ ქართველი კუტივით უძრავია და თვითა ზრუსული
მეხიცა ვერ შეანძრევს მის ღუნცობასა-მეთქი. თონელე-
ბის ისტორია კი წინააღმდეგს გვასწავებს. სჩანს, შესაძ-
ლებელი ყოფილა, ხელი რომ გაენძრია ვისმე, ან უნარი
და ეროვნული წინდახედულობა გამოეჩინა, მთელი ახ-
ლად შეძენილი ნაწილი მესხეთისა, ჯავახეთი და ახალ-
ციხე, სულ ქართველობით მოგვეფინებოდა. ცოტაოდენი
მართლმადიდებელნი ადგილობრივ მოიპოვებოდა, ნაწი-
ლი გამაჰმადიანებულთ ქართველობისა სიხარულით და-
უბრუნდებოდა ქართველობას, რადგან სარწმუნოება გა-
მოეცვალათ შიშისა და დევნისა გამო და ჯერ ქართვე-
ლური გული არ გასცივებოდათ. მაშასადამე, ერთი ხუ-
თასიოდე კომლი რომ მოგვეძებნა, ორთავე მაზრას და-
ვიკერდით, მაგრამ მაგარი ის არის, რომ საქართველოს
გულშემატკივარი პატრონი არ გამოუჩნდა და ერთი შეთ-
ხელებულ კუთხისკენ არავინ გადმოასახლეს.

1829 წელს ახალციხის ოლქის უფროსად იყო დი-
დად ცნობილი ჩვენში ქართველი თავადიშვილი ვასილ
იოსების ძე ბებუთაშვილი და, ჩემის ფიქრით, ამ ქარ-
ველ კაცის უფროსობის დროს სულ ადვილი იქნებოდა
მესხეთის შეესება ქართველებით. მაშინდელი რუსის მთავ-
რობა ამ კეთილის განზრახვის ასრულებისათვის მარტო
„სისხლის ჯვრით“ არ დააჯილდოვებდა „მამულის მოყ-
ვარე“ ქართველ მოღვაწეს, კაი ზორბა რომელისამე
გაქცეულის ბეგის მამულსაც უწყალობებდა. სწორედ სა-
სიამოვნო იქნებოდა მთავრობისთვის ქართველთა კოლო-
ნიზაცია. რუსის მთავრობის მართვა-გამგეობის შესწავლამ

მეცხრამეტე საუკუნეში ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში მათქმევინა აქ მოყვანილი მოსაზრება. ნურც იმაზე ამიხირდებით, რომ თ. ბებუთაშვილი, როგორც სომხის ჩამომავალი, თანაგრძნობით არ მოეკიდებოდა ქართველთა კოლონიზაციას, თუ კი ეინმე ამ საქმეს ითავებდა და პასკევიჩს თვალს აუხელდა. სომეხთა ტომის ქართველთა დავადიშვილებმა ყარაბაღელთა და ერევნელთა გავლენით დღეს დაიწყეს „აზგასერობა“, თორემ მაშინ, 1829 წელს, სად იყო ეს ახალი ხილი? წარსულ საუკუნის დასაწყისში დიდი და საპატიო იყო ქართველის სახელი. ვინ იფიქრებდა მაშინ, რომ ორმოც-სამოცის წლის შემდეგ ქართველის სახელი ვიგინდარების და ყვავ-ყორანთა საკორტნელად გარდაიქცეოდა!

ესეც კია სათქმელი, რომ მაშინდელის საქართველოს სოციალური წეს-წყობილება გულს დაუთუთქავდა, კიდევ რომ გამოჩენილიყო მაღლიანი პატრიოტი. რუსობის დროს ჩვენებური პატრიარქალური ბატონ-ყმობა ფრთებს ისხავდა და, „წარდივით იფურჩქნებოდა“. ვაქცეულ ყმებს თავადები გამოუყენებდნენ ხოლმე წვრილფეხა აზნაურებს და იჭერდნენ, საცა კი მოასწრებდნენ, როგორც იჭერენ გარეულს ცხენს ქამანდით. რომელი თავადი გაიწყვეტდა „ლოკმა პურს“ და გაუშვებდა ნებაყოფლობით თავის მარჩენალს ყმასა?

საეკლესიო და სახასო გლეხნი? არც ამათ უჭირდათ ისე, როგორც ეხლა და ადვილად არ აიბარგებოდნენ მამა-პაპეულიდგან. ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ თუმცა დაბრკოლება დიდი იქნებოდა, საქმე კეთილად დაგვირგვინდებოდა, თავი რომ ვისმე გამოედო. ოღონდ გლეხბლომად მამულს დაჰპირდი, შელავათა აღუთქვი და სად არ წავა? კარაპეტა ეპისკოპოსისთანა ან პოლკოვნიკ ლა-

ზარე იაკიმის ძის ლაზარევისთანა კაცი რომ გამოჩენილიყო ჩვენში, მაშინ ჰნახავდით, როგორ დაითრგუნებოდა ყოველი დაბრკოლება.

რაკი პასკევიჩმა თვით საქართველოში „მუშტარი“ ვერ იშოვნა მესხეთის დასასახლებლად, სომხები წამოიყვანა არზრუმიდან. ბ-ნ ეზოვის ცნობით, მაშინ მოსულა 14,000 ოჯახი. დაბინავდა ზოგი ქ. ახალციხესა და ახალქალაქს, ზოგი—მაზრებში, ზოგი—გუმბრსა და მის მაზრაში და ზოგიც გაიფანტა ამიერ-კავკასიაში. აი სწორედ ეს შემოხიზნული სომხობა და ჩვენსავე დარჩენილი თარაქამა-ქურთობა რკინის რგოლივით შემოველო ვარძიას. უკვე მოგახსენეთ, რომ მხოლოდ ოთხი პატარა სოფელი: აფნია, გოგაშენი, აგარა და ზედათმოგვი ობლად შესცქერის ვარძიას-მეთქი. მაშინ ნულარ გეუცხოვებათ ჩემი ვაკვირება და სიხარული, ოდეს შემომესმა ვარძიობას შორიდან მშობლიური „სუფრული“ და სიამოვნებით ამიძგერა გული.

მეორე დღეს, 15 მარიაშობისთვეს, ძალიან ადრე დაიწყო ერმა დაშლა. ღვთის-მშობლის დიდ ეკლესიაში შეველი და მლოცველთა ფიზიონომიას ვაკვირდებოდი. სწორედ ბევრი რამ მეუცხოვა. მლოცველთა შორის ძალიან ბევრი შევაძჩნიე ბერძნობა. რა ვქნა, საიდან გაჩნდა ამოდენა ბერძენი აქ, ამ სიშორეზე? მთელ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრაში მხოლოდ ერთი პატარა სოფელია, სულ 18 კომლიანი, სახელად მიქელწმინდა, ქ. ახალციხის ახლო. კიდევ გორის მაზრის ს. ციხის-ჯვარი, ბერძნებით დასახლებული, ცოტათი ემხრობა ვარძიას. მორჩა და გათავდა. მაშ, საიდან მოზღვადა ამდენი ბერძნობა? კითხვა-კითხვით ვავიკვლიე, რომ ბერძნები მოსულან ბორჩალოდან, წალკიდან, რატევნიდან,

ბორჯომისა და ატენის ხეობიდან (მარტო ბორჯომიდან ვარძიამდე 110 ვერსია), ყარსიდან, განჯიდან, და კიდეც, ვინ იცის, საიდან. ასე გაშინჯეთ, ყურძენიკ კი მოეტანათ საკურთხეველად. ეს კიდეც არაფერი: ისე გულმოდგინედ ლოცულობდნენ, ისეთ დიდ კელაპტრებს ანთებდნენ, რომ სწორედ საკვირველი იყო. ეს რა ამბავია, — ვეკითხები ჩემს თავს, — რად ეტანება ასე გულმხურვალედ ეს სამშობლოს მოკლებული ერი ვარძიას? ხომ არა ჰსურს აქ, ვარძიაში, იპოვნოს ისრაელივით გაბნეულმა ერმა თვისი „წმიდათა წმიდა“, დასდოს საფუძველი და მერმე... დაისაკუთროს? ეჭვების ბლანდების ბადეში გავები. კარგად ვიცნობ ღღევანდელს „გაოსმალოებულს“ ბერძენს, რომლის ძარღვებში კლასიკურის ბერძნის სისხლი ნაკლებად სჩქეფს, უფრო კი იმ ველურ სლავიანთა ტომისაა, ბალკანეთსა და პელოპონესს რომ შეესია. ვარძიაზე ნაკლებ არ არიან განთქმულნი საქართველოში სხვა საყდარ-მონასტერნი უფრო სამხრო მათთვის, ვიდრე ვარძია, რატომ იქით არ მიიკლავენ თავსა ეს ჩვენი მეორე „პატივცემულნი სტუმარნი“, თუ მართლა მარტოდნენ რელიგიური გრძნობა აგულიანებს და აღფრთოვანებს? მე ჩემად გამოცანა გამოვიცანი და თქვენი რა მოგახსენოთ. მოისმინეთ.

შესანიშნავის და სახელ-მორკმულის აბაშეთის რაინდის აშინოვის თანამოდვაწე არქიმანდრიტ მამა პაისის დამკვიდრებამდე საფარას, „დიდებულ მესხეთის“ ამ მეორე ბურჯსა, დარაჯობდა მხოლოდ ერთადერთი ქართველი მწირი, სახელად ქრისტესია. ბევრჯელ მინახავს ყმაწვილობაში ეს თავგადადებული მამულისშვილი შუაგულ ქართლში, სახრდოს მოსაგროვებლად რომ დადიოდა. რა მაფიქრებინებდა მაშინ, პატარაობისას, თუ ეს

მათხოვარა მწირი ღირსი გახდებოდა ძეგლისა და ჩემის თვალით ვნახავდი ქრისტესიას „გაპატიოსნებას“. არქიმანდრიტი მამა პაისი რომ დაბინავდა საბოლოოდ რიცხვმრავალ კრებულისათვის, სადაც მტრის მტარვალობას და ჟამთა ვითარებას გადარჩა ცამეტი თლილის ქვის ეკლესია, სხვათა შორის წმიდა საბასი, სადაც დახატულია ფერადის საღებავით სარგისი, სამცხეს სპასალარნი: ყვარყვარე, შალვა და ათაბეგი-ბეჟა, მანდატურთ-უხუცესი, დამფუძნებელი და გამამშვენებელი ტაძრისა, — საწყალს ქრისტესიას, როგორც მეტ-ხორცს, აეკრიფნა გუდა-ნაბადი და აბარგულიყო. ის კი აღარ ვიცო, დაიბერტყა გულ-დამწვარმა მწირმა ქრისტესიამ ფეხთა თვისთაგან მტვერი და დასტოვა საფარას, თუ არა.

ბერი ქრისტესია უბერო საქმედ ვერ დარჩებოდა, როგორც თევზი უწყლოდ. თვის საყვარელს საფარას რომ განშორდა, დაიწყო თურმე ძებნა საქართველოს სხვა ნატამალისა, მალეც იპოვნა, რადგან ქართველს დიდხანს არ მოუხდებოდა ძებნა წარსულის ნაშთისა. ბორჯომის ხეობაში გამოეძებნა ერთი გაოხრებული მონასტერი, შეჰკედლებოდა და დაეწყო მისი ჩვეულებრივი გამშვენიერება. სამუდამო განსვენებაც ქრისტესიას აქ უპოვნია: იგი გარდაცვლილა 30 მაისს 1892 წ.

ახალციხის ქართველობას კარგი უნებებია, რომ გაუხსენებია ღვაწლი თვისის მოამაგე ბერისა და მცირე ძეგლი დაუდგამს: საფარას ქვის ზღუდე ადგია. ძეგლი სწორედ ალაყაფის კარწინაა. მართალია, საფარას მოამაგე და მოჭირნახულე ღირსი იყო, რომ ზღუდეთა შორის აეგოთ ძეგლი და არა გარდა, მაგრამ ესეც კარგია. აღბად ახალციხელმა ქართველობამ შიგნით ვერ მოა-

ბერძნულ-ქართული აზრების, ვინაიდან დღევანდელი ქართველი ძველებურად აღმართს ველარა ჰხნავს.

ძველს რუსულ-ქართული წარწერა აქვს. ქართულად ასეა: „ახალციხის ქართველთა საზოგადოებამ ნებართვით მეუფე საქართველოს ეგზარხოსისა აუფეთ ძველი 1893 წ. ბერს ქრისტესისა სახსოვრად მისის დაუღალავის შრომისა საფარის მონასტრისათვის. რუსულად: „Ахалцихское грузинское общество съ разрѣшенія владыки Экзарха Грузіи воздвигло памятникъ сей въ 1893 г. рясофору Христесію въ память неутомимаго труда его для Сафарскаго монастыря. Погребенъ 30 мая 1892 г.“

საფარას ქრისტესია ბერო მაინც დარაჯობდა და გუშაგობდა, წელიწადში ორჯელ-სამჯელ მაინც ანთებდა სანთელს საბას ეკლესიაში და მტვერს მოაცლიდა ამ ტაძრის ამშენებელს ბექას, მესხეთის ამ შესანიშნავს კანონ-მღებელს, — ვარძიისთვის ბედმა მწიროც კი (რიასოფორი) დაიშურა.

1854 წლამდე ვარძიის გამოქვაბული მონასტერი, მისი მშენებელი წარუხოცველ ფერადებით შემკული ეკლესია დიდებულ თამარის სურათით „ძაღლისა და ღორის“ ანაბარად ყოფილა დაგდებული. ამ წელს ოსმალებიდან გამოქცეულა ვილაც ბერძენი, გვარად პაპანდოპულო. როგორც მომეტებული ნაწილი ოსმალებიდან მოსულ ბერძენთა, ეს პაპანდოპულოც ქვის მთლელი ყოფილა. შემთხვევით ვარძია უნახავს და ფიქრად მოსვლია მონასტრის აღდგენა. მაშინდელ ეგზარხოს ისიდორესაგან ნებართვა აუღია და საქმეს შესდგომია. ეკლესია გამოუგვია, ალაგ-ალაგ გზები შეუსწორებია, იაფ-ფასიანი კანკელი დაუდგამს, აი სოფლის ყავრით დახურულ ხის

ეკლესიებში რომაა ზოლმე, იმისთანა, ერთის სიტყვით, ღვთის მშობლის დიდი ტაძარი საკუროთხევლად მოუშაღებია.

უბრალო „მწყემსი“, რედაქცია დეკანოზ დ. ლამბაშიძისა (იხ. *Древній Вардзійскій монастирь*, გვ. 14) გვიამბობს, რომ ვითომ არქიეპისკოპოსს ევსევის ვარძია დაუთვალა იერებია 1857 წელს და უკუროთხეობა პაპანდოპულოს მიერ გამზადებული ეკლესია კუროთხევის შემდეგ მალე განუწყობებიათ წინამძღვარი კრებულით. ყოვლად სამღვდლო კირიონი კი თავის შესანიშნავ მეცნიერულ გამოკვლევაში, რომელიც აშენებულია საარქივო მასალასა და დოკუმენტებზე, ამბობს, რომ საქართველოს ეკლესიას განაგებდა მიტროპოლიტი ისიდორე 1844 წ. 12 ნოემბრიდან 1858 წლის 1 მარტამდე. (იხ. *Краткій очеркъ исторіи грузинской церкви экархата за XIX столѣтіе*, გვ. 23). თუ მართალია, რომ ვარძიის დიდი ეკლესია უკუროთხეობით 1857 წელს, მაშინ ისიც მართალი იქნება, რომ იგი უკუროთხეობა ევსევის კი არა, — მიტროპოლიტი ისიდორეს, რომელიც მწყემსმთავრობდა საქართველოს ეკლესიას 1858 წელს 1 მარტამდე.

პიონერობა ვარძიის განახლებისა ეკუთვნის ოსმალოელ ბერძენ პაპანდოპულოს. ეს ჭეშმარიტი ამბავი ჭეშმარიტად დარჩება. „მწყემსის“ მიერ დაბეჭდილი ბროშურა (1—14 გვ.) სხვა ღირსებასაც მიაწერს პაპანდოპულოს. ღვთის მოშიში და სწორედ ნამდვილი ქრისტიანე იყო. სული შეუშფოთდა, ასე გავერანებულ გაოხრებული რომ იხილა საქართველოს ძველი შესანიშნავი საქრისტიანო სახსოვარი და, აღტყინებული რელიგიურ გრძნობით, საქმეს შეუდგა.

შორიდან პაპანდოპულოს ამბავი ისე გვეჩვენება, რომ მადლობის მეტი არა გვეთქმის-რა, საქმით კი ცოტა-სხვა ელფერი ედება მის ხასიათსა და ნამოქმედარს. პაპანდოპულო იმასაც კი ვერ ეღიროსა, რომ ვარძიაში დასაფლავებულიყო. სადღაც, ვარძიის გარეთ, მიუბარებიათ. ცივ დედამიწისთვის პაპანდოპულოს გვამი. მთავრობას არ მოესურვა მისი „გაპატიოსნება“ და ღირსად არ ეცნო, რომ ვარძიის „განმაახლებელის“ გვამი ვარძიაშივე დამარხებულიყო. ნამდვილი მიზეზი ასეთის სასტიკობისა არ ვიცი, გაგონებით კი ეს გავიგონე, რომ ბატონი პაპანდოპულო ვითომც გაკრეჭილი მღვდელი ყოფილიყოს, რაღაც ბოროტებანი ჩაედინოს სამშობლოში და, რომ თავიდან აეშორებინა ღირსეული სასჯელი, საქართველოში გამოქცეულა.

ამ ოცის, ოცდა ათის წლის წინად ხშირად შეხვდებოდით რუსეთსა და საქართველოში მაწანწალა მღვდლებს, რომელნიც გულ-უბრყვილო ერში ბლომად აგროვებდნენ ხორბალსა და ფულს. ჩვეულებრივ თავს იკატუნებდნენ, ოსმალებმა დაგვარბიეს, ეკლესია დაანგრიეს, სოფელი აშოაგდეს და მრევლო გაგვიჟლიტესო. ან კიდევ შესაწირავს აგროვებდნენ ათონისა და იერუსალიმის ტაძარ-მონასტრებისთვის. მათს ვინაობას არავინ იძიებდა და ისინიც თამამად ჰკრეჭდნენ უბრალო ხალხსა და მდიდარ ვაჭრების ცოლშვილს.

მთავრობამ რომ გამოიკვლია მათი ვინაობა, ვინ იცის, რა არ აღმოჩნდა. ზოგი კაცის მკვლელი გამოდგა, ზოგი სათოკე ყაჩაღი, ზოგი კიდევ ცრუპენტელა. მატყუარა, გაიძვერა და ვერაგი. ეს კიდევ არაფერი. მართლ-მადიდებელ მღვდლობას ირქმევდა სომეხ-გრიგორიანი და კადნიერად ვაჭრობდა მდაბიო ხალხის წმინდა.

რელიგიურ გრძნობით. ამისთანა ლირფებს თვით სომხის
ერმა კობტა და მოხდენილი სახელი უწოდა, „ხაჩაგო-
ჯი“, ანუ ჯვრისპარია. — ვარძიის განმაახლებელი პაპან-
დოპულო, ვინ იცის, ეგები, ხაჩაგოჯის ჯურის მოღვაწე
გახლდათ.

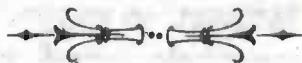
პაპანდოპულოს მიერ აგებული კანკელი ერთი რა-
ღაც უშნო, უღაზათო ნათუთხნია. აფსუს, დიდებულო
ტაძარო, რომ მარტო ასეთს „შეკეთებას“ ეღირსე და
მერე ვისგან? მაწანწალა, ოსმაღეთიდგან მოთრეულ ბერძ-
ნისაგან!

კანკელის სიგრძეზე, ზედ აღსავლის კარზე, ბერძ-
ნული წარწერაა. სწორედ დიდი სირცხვილია და თავის
მოჭრა, რომ თამარ დედოფლის მიერ აშენებულს ეკლე-
სიაში დღეს წარწერაა გამოკიბული ვიღაცა უთვისტომო
პაპანდოპულოსი აღსანიშნავად აღზად იმ ამბისა, რომ
დანგრეული ტაძარი განაახლა და კანკელი ააგო ოსმა-
ღეთიდან ჩამოსულმა პაპანდოპულომ სადიდებლად ღვთო-
სა, საოხად სულისა თვისისა. და მისატყვებლად ცოდვა-
თა. ცოდვათა მიტყვება რომ ეჭირვებოდა პაპანდოპუ-
ლოს, ეს გარკვევით ვიხილეთ, მაგრამ მაწანწალა კაცის
ცოდვათა მისატყვებლად და საოხ ასპარეზად განა თა-
ძარის, ამ საქართველოს ღვთაების და ბრწყინვალეების ემბ-
ლეშის, ტაძარი უნდა გახდეს? გესლიანი ირონიას, და
ცინვა ბედისა, მაშ რა არის?

პაპანდოპულოს ჩხირკედელოობა, მისი სურვილი,
რომ ვარძიაში დაკრძალულიყო, ბერძნული წარწერა კან-
კელზე — გარდაქცეულა იმ ანდამატად, რომელიც იზი-
დავს ბერძნობას ვარძიობას, თორემ კარელ, განჯელ
და წალკელ ბერძნებს რა მოარბევინებს ამ სიშორეზედ
სალოცავად? ჭანა ცოტაა საქართველოს ვანთქმული

წმინდანები მათ ბინის ახლოს? ვარძიას თავისი საკუთარი „წმინდანიც“ კი არა ჰყავს, როგორც, მაგალითებრ, თითო-ოროლა ეკლესიას, სასწაულთ-მომქმედი ღვთისმშობელი, ან სარკეს წმ. გიორგი, ილოარისა და სხვა. ოღონდაც რომ არის, მაგრამ ეტყობათ, რომ ოხრად დატოვებული ქართველთაგან გამოქვაბული მონასტერი, სადაც უცოდვილია პაპანდოპულოს, ნიშანში ამოუღიათ და ჰლამიან წარიტაცონ, ვინაიდან ადვილია მისი დაჩემება, და გარდაჰქმნან თვის ეროვნულ „სიწმინდედ“.

იქნება ბერძნებს იზიდავს ქვისა და ლოდის ტრფილი? მოგვხსენებათ, რომ ბერძნებს ღიდად ეხერხებათ ქვის და ლოდის ტეხა, გამოკუთხვა, დარგვალება და გალამაზება და, რადგან ვარძია კლდეშია გამოქვაბული, იმისათვის გული აქეთ უფრო უწევთ: ქვა და ლოდი დიდის სიამოვნებით დაგვითმია მათთვის, მაგრამ ჩვენს ისტორიულ ნაშთთან რა ხელი აქვთ? ნუ თუ ჩვენი სამღვდელოება ისე დაძაბუნდა, ისე დაკნინდა, რომ აღარ შესწევს ზნეობრივი ძალა მოსეულს ხმა-მალლა უთხრას— შორს ჩვენგან, ეშმაკეულო და განვედი, კათაკმეველოვო? ალბად დაკნინდა, რომ მარტო მრევლთან დავიდარაბაში ამოსდის სული... ეროვნული ეკლესიის ინტერესის დაცვა და ზრუნვა სხვას ჩააბარა და თვითონ კი მარტოოდენ მსუქან ტაბლებისათვის ჰფიქრობს...

სამშობლო ქვეყანა

დღეა მიწის ზურგზე ბევრი ქვეყანაა და ბევრი სხვა და სხვა ტომის ხალხი სცხოვრობს. ჩვენი პატარა სამშობლო უძველესი ქვეყანაა და მისი წარსული ცხოვრება ათას წლობით ითვლება. ქირი და ვარამი იმოდენა უნახავს, იმოდენი უბედურობა და ტანჯვა დასტეხია თავსა, რომ ძნელად იქნება სადმე სხვა კუთხე და ხალხი, რომ ამოდენა განსაცდელი გამოეაროს და არ გამქრალიყოს. ქირსა და ვარამთან ერთად საქართველოს კარგი და ბედნიერი დღეებიც ბევრი ჰქონია, თამამად და გაბედულად უცხოვრია, სიკეთე უთესია, გონება გაუბრწყინებია და მეზობლობაში საპატიო სახელი შეუძენია.

ასე ღირნახულია ქართველი ერი წარსულში და შეუძლებელია, რომ მომავალიც ბედნიერი არა ჰქონდეს. ფრიად საჭიროა მხოლოდ, რომ ვიცოდეთ, როგორ ყოფაშია დღეს ჩვენი ღირნახული ქვეყანა, როგორ ცხოვრობს ქართველი კაცი და ცხოვრებისა რა საღსარი აქვს ხელში. საჭიროა აგრედვე ვიცოდეთ, ვინა სცხოვრობს ჩვენ მეზობლად, სადაურები არიან და როდის დასდეს ბინა ჩვენს მიწა-წყალზე.

ბუნება საქართველოსი მრავალ ფეროვანია, ერთი კუთხის ჰავა და ნიადაგი მეორისას არა ჰგავს. არც ცხოვ-

რება გექონია და გვაქვს ერთ-ფეროვანი. ასე გასინჯეთ, სახელიც კი ერთი არა გვაქვს. სხვა და სხვა კუთხის ქართველი ტომი თავისებურ, საკუთარ, ადგილობრივ სახელს ატარებს. ალბად ეს გარემოება დაიხვია ხელზე რუსის მთავრობამ და ქართველის ტომის კაცი სხვა და სხვა ხალხად ჩასთვალა, ვითომც მათ საერთო არა აქვთ-რაო. ჩვენ ქვეყნას საქართველოს მაგიერ „გრუზია“ უწოდეს და ჩვენ, ქართველებს, კიდევ „გრუზინები“. მეზობლებიც ასევე უკულმართად შოიქცნენ. ზოგმა ჩვენს სამშობლოს „გეორგია“ უწოდა, ზოგმა „ჟეორჯი“ და ზოგმა კიდევ „გურჯისტანი“. ამ გვარი არევ-დარევა სახელისა და ერთის ერის დანაწილება და დაწიწკნა დიდი შეცდომაა და წინააღმდეგი როგორც მეცნიერებისა, აგრედვე ბუნებისა და ქეშმარიტებისა.

არც სარწმუნოებითა ვართ ერთფეროვანნი ქართველები. არიან ისეთი ქართველები, რომელნიც ქრისტიანობას მისდევენ ბერძნულ მართლ-მადიდებლობის წესით, არიან ისეთებიც, რომელნიც აღიარებენ ქრისტიანობას კათოლიკობის წესით და ისეთებიც, რომელთაც მაჰმადიანობა უჭირავთ: მოიპოვება ჩვენში ისეთი ქართველიც, რომელიც ქრისტეს აღიღებს წმინდა გრიგოლის წესით.

სხვადასხვაობა ადგილობრივ, თემურ სახელწოდებისა; სხვადასხვაობა სარწმუნოებისა და რჯულისა არა ნიშნავს სხვადასხვაობას ერისას. სარწმუნოება და თემური სახელები, მართალია, განსხვავდება, მაგრამ ქართველი ერთი იყო და არის ერთი და განუყოფელი, თუნდა იმერელი და ქართლელი ერქვას, თუნდა გურული და კახელი, თუნდა მესხი და აქარელი.

მაშ შევუდგეთ საქმეს და ნაწილ-ნაწილ გადავშა-

ლოთ და ვიხილოთ, თუ სად და როგორ ცხოვრობს ქართველი კაცი. გზა და გზა მეზობლებიც მოვიხსენიოთ ხოლმე, რადგან ვგენიც დიდი ხანია ჩვენს ქვეყანას შემოეხიზნენ და ჩვენთან ეწვევიან ცხოვრების უღელს და ქაპანს.

I

სამცხე-საათაბაგო.

დღევანდელი ახალციხის მაზრა მესხეთის, ანუ ზემო-ქართლის ერთი საუკეთესო ნაწილია. მესხეთის ამ კუთხეს, ოსმალების ბატონობის დროს (1626 — 1828 წ.), ეძახდნენ ახალციხის საფაშოს, ან ფაშალიყს. წინად, ვიდრე ოსმალონი ჩაიგდებდნენ ხელში მესხეთს, ქართველები და თვით მესხნი ეძახდნენ ამ კუთხეს „სამცხეს“. რადგან აქაურმა მთავარმა, ესე იგი მესხეთის პატრონ-ბატონმა ათაბაგობის წოდება დაიჩემა, „სამცხეს“ სახელს საათაბაგოც მიუმატეს და ამ გვარად გაჩნდა ორპირი სახელი. ისტორიაში მოხსენებულია კიდევ ერთი სახელი მესხეთის ამ ნაწილისა. ესაა ოძრხე. ეს იმ დროის სახელია, როდესაც საქართველო საერისთავოებად იყო დაყოფილი და აქაურ მთავარ-ერისთავს უძახდნენ ოძრახოსის მთავარს.

ახალციხის მაზრა, იგივე სამცხე-საათაბაგო, პატარა ქვეყანაა. უჭირავს სულ 2333 ოთხ-კუთხი ვერსი, ანუ 486,036 დღიური (243,018 დესიატინა). აღმოსავლეთით უდევს თრიალეთის მთა, დასავლეთით აჭარისა, ჩრდილოეთით — ქართლ-იმერეთის უღელ-ტეხილი და სამხრეთით ჩალდირის მთები. ამ სამზღვართა შორის სცხოვრობს ამ ჟამად სულ 78,100 სული, ქალი და კაცი.

სამცხე-საათაბაგო მთა-გორიანი და კლდიანი ქვეყანაა, დასერილი ხეობებით და ღელე-ღრანტეებით. უფრო დიდი ხეობანი ესენია: ბორჯომისა, აწყურისა, წნისისა და მუსხის ვიწროები, ოშორისა, ხერთვისისა, ურაველისა, ფოცხოვისა და ჯაყის-წყლისა, ქვაბლიანისა და აბასთუმნისა. ბლომადაა წყარონი და მდინარენი, დიდნი და ჩქარად მომდინარენი. დიდი მდინარე მტკვარი თითქმის შუაზე ჰყოფს სამცხეს და ძალიან ჩქარა მოდის. ხერთვისისა და ბორჯომის ვიწროებში ისე ჰქუხს, როგორც თერგი, ან როინი რაქაში. მშვენიერი და საამო სანახავია წყალდობას ჯაგარ-აყრილი, აზვირთებული მტკვარი. პოეტ ნ. ბარათაშვილს აქ რომ ენახა მჩქეფარე მტკვარი, „მოდუღუნეს“ აღარ დაუძახებდა.

მტკვარს გარდა შემდეგი მოზრდილი მდინარენია საათაბაგოში: ფოცხოვის-წყალი, ჯაყის-წყალი, ურაველისა, ქვაბლიანისა, აბასთუმნისა და წნისისა. მთის მდინარენი სავსეა კალმახით, იცის აგრედვე ციმორა და მურწა. შემოდგომა-ზამთარს მტკვარზე აკეთებენ ოჩხებს და ბლომად იჭერენ თევზს. აქაური ოჩხის თევზი ისევე გემრიელია, როგორც გორისა.

აქაური წყარონი ტკბილია, მშვენიერი და კარგნი.

ზამთარი ადგილ-ადგილ ცივი და დიდ თოვლიანია; ადგილ-ადგილ კი ფრიად თბილი და ზაფხულს შებავებული. ჰავა ჯანმრთელობისთვის მარგებელია. რადგან აქ ქაობები და დაგუბებული წყალი არ მოიძებნება, ამიტომაც არ იცის ციებ-ცხელება, როგორც სამეგრელოს და ზღვის-პირის აფხაზეთმა.

ველ-მინდორი სამცხე-საათაბაგოს ძრიელ ცოტა აქვს. ან კი საიდან იქნება აქ გაშლილი მინდორი, როდესაც მთელი ეს კუთხე მოფენილია მოსაზღვრე მთა-გრებილთა

ტოტებით *). ქართლ-იმერეთის უღელ-ტეხილზე, რომელსაც ეძახიან აგრედვე ვახტანგის მთას, ან სურამის ქედს, აჭარისა და არსიანის მთის მწვერვალებზე ზაფხულობითაც არ იღვავა თოვლი: მხოლოდ მკათათვის გასულს დნება ამ მაღლობებზე ძველი თოვლი. მარიამობისთვის გასულს, ან ენკენისთვის დასაწყისში ხელ-ახლა მოდის ახალი თოვლი და თეთრ ბოხოხა ქუდივით გადაეფარება ხოლმე მესხეთის ამ ნაწილს.

სამკურნალო წყლებითაც მდიდარია სამცხე-საათაბაგო. განთქმულია უფრო აბასთუმნის წყალი, პლატესი, ურავლისა და ასპინძისა. აბასთუმნის სამკურნალო წყალს ასე აგვიწერს ბატონიშვილი ვახუშტი**): მთის კალთას გამომდინარებს ფრიად დიდი და ცხელი წყარო, მდულარის მზგავსი. კლდეზე აშენებულია აბანო და ბანაობენ მრავალნი, რადგან არჩენს ქარით დახუთვილსა, მუწუქსა და ბუგრსა, მკურნალოთაგან ძნელად საკურნებელსა.

სამცხე-საათაბაგო. განთქმული იყო ძველად ბუნებრივ სიუხვით და ნაყოფიერებით. მრავალი ჯურის ხილი ღარობდა და მოდიოდა ყოველნაირი მარცვალი. მრავალი იყო ვენახი, ბალი და სავარდე.

დღეს, ევროპაშიც არ მეგულება, გარდა ბოლგარეთისა, ვარდის ბაღები, ანუ სავარდენი. ეტყობა, ჩვენს წინაპრებს დიდად ჰყვარებიათ ვარდი, რომ ვარდის ბა-

*) ლეპისის ველ-მინდორი, ვარძიის შესანიშნავ მონასტერს რომ თავს დაჰყურებს, უფრო ჯავახეთს წააგავს და მთავრობამ ტყუილად მიაკერა იგი ახალციხეს. ლეპისი უტყუო და მოტიტვლებულია, როგორც ჯავახეთი.

**) ეს ის ისტორიკოსი და გეოგრაფია, რომელმაც დაგვიტოვა შესანიშნავი წიგნი: აღწერა საქართველოსა. წიგნი დაუსრულებია ვახუშტს 1745 წ. რუსეთს, სჯდაც გადახვეწილი იყო.

ღები უშენებიათ, აი სწორედ ისე, როგორც იაპონელს უყვარს თითქმის გაგიყებით ვარდ-ყვავილი. უეჭველია, სავარდევებს მარტო სასიამოვნოდ არ გაიჩენდა მესხი და სარგებლობასაც ნახავდა. ვარდის ფოთლიდან ზეთსა ჰხდიან და სამკურნალოდ ხმარობენ. ვარდის ზეთი ძალიან ძვირად იყიდება. რა ტურფა და მომხიბლავი იქნებოდა მაშინდელი მესხეთი მაისის თვეს, შემკული ვენახ-ბაღებით და სავარდევებით! ღღეს ალარც ვენახებია, ალარც სავარდენი. ამბობენ, ვაზი ველარ ხეირობსო, სუსხიანი ზამთარი სძრავს ვაზს და ნაყოფი აღარ შოაქვსო. უწინ რომ ვენახები ბლომად ყოფილა, იქიდანა სხანს, რომ ხშირად პოულობენ მიწაში ჩაფლულ ღვინის ქვევრებს. მე თვითონ მინახავს 1891 წ. მუსხისა და ტობის ძირობებში, მტკვრის პირას, გამხმარ ვაზის ჯირკები ეტყობა ვენახები გადაშენებულა ამ უკანასკნელ ოცდაათის წლის განმავლობაში. მთელ სამცხე-საათაბაგოს ეხლა აღარც ერთი ვენახი აღარაა და ვისაც ყურძნით პირის გასველება ჰსურს, უნდა იყიდოს აჭარიდან, ან ქალაქიდან მოტანილი. ხილის ბაღები კი ბლომადაა და კარგი და გემრიელი ხილიცაა, განსაკუთრებით ვაშლი. აქაური საუკეთესო ჯიშის ვაშლი, „შაჰ-ალმას“, ან მეფის საკადრის ვაშლს რომ ეძახიან, განთქმულია მთელ საქართველოში და თვით რუსეთშიც. სადაც ბლომად გააქვთ გასასყიდად.

ტყითაც მდიდარია სამცხე-საათაბაგო. ბევრგან, როგორც საზოგადოდ საქართველოში, უგუნურად ექცევიან ქვეყნის მშენება ტყეს და უწყალოდ სჩეხავენ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მაინც საკმარისადაა ჭაშენი და საწვავი ტყე. მთა და მთის ტოტები შემოსილია ტყით, განსაკუთრებით ქვაბლიანისა და აბასთუმნის ხეობანი, შენა-

ხულია უფრო ის ტყეები, რომელიც ხაზინას ეკუთვნის. ხაზინა უფროსილდება და წესითა და რიგით სჩებავს, ისე რომ ტყე არ დაილიოს. ორიოდე მამულის პატრონის გარდა, კერძო მემამულენი უწყალოდ ექცევიან ტყეს, ანადგურებენ და იმას აღარ დაგიდევენ, რომ უტყუო ქვეყანა უდაბნოს დაემგზავსება, სადაც ცხოვრება და წარმატება შეუძლებელია. განსაკუთრებით კარგადაა შენახული ტყე მთის მიუვალ ადგილებში. აქ შეგხვდებათ ნაძვისა და ფიჭვის დიდრონ-დიდრონი ხეები, რომელსაც ოთხ არშინიანი საბელი ვერა სწვდება, ისე სქელია ზოგიერთა ხე. სულ ცოტა, ასეთი სქელი და დიდ-ტანიანი ხე იქნება სამას-ოთხასი წლისა, მაშასადამე ამოსული იმ დროს, როცა სამცხეს პატრონობდა და უვლიდა ათაბაგი და ამ განათლებულ და ღონიერ ქვეყანას ჯერ არ ეხილა არც ოსმალოსა და არც რუსეთის მართვა-გამგეობა.

სამცხე-საათაბაგო მდიდარია ფრინველითაც. იცის აგრედვე ნადირი და გარეული ფუტკარი. მეფუტკრობას მისდევენ მესხნი, მაგრამ უხალისოდ, თუმცა თაფლი ტკბილი და გემრიელია.

უწინ, ვიდრე ოსმალონი დაიჭერდნენ მესხეთს, აქაური მკვიდრი, ქალი და კაცი, ყოფილა ნელად და ენა-ტკბილად მოუბარი, ტანოვანი, მხნე, მშვენიერი და ცოდნა-ხელოვნების მოყვარე. შემდეგ ქრისტიანობა მაჰმადიანობაზე რომ შეუცვლიათ, მესხებს ეს თვისებანი დირსებანი დაუკარგავთ.

პირველად რჯული გამოიცვალეს ათაბაგმა და თავად-აზნაურებმა. ვინც სარწმუნოებას იცვლიდა, იმას მამულ-დედულიც შერჩებოდა ხოლმე და სხვა წყალობასაც იღებდა ოსმალთა ფაღიშაპჩისაგან, ანუ მეფისაგან.

თავად-ახნაურობის მაგიერ მისცეს ხარისხი და პატივი ბეგისა, ასე რომ, ვსთქვათ წინად თუ დიასამიძე თავადი იყო, ოსმალთა ბატონობის დროს გახდა ბეგი დიასამიძე. ეს გვარი ეხლა ამოწყვეტილია, მაგრამ სხვა ქართველ კეთილშობილთა გვარები ბლომადაა დარჩენილი.

შემდეგში თავად-ახნაურობას გაჰყვა გლეხ-კაცობა და თუმცა კარგა ხანს ჯიუტობდა და ქრისტიანობას არა ლალატობდა, მაგრამ ძალდატანებას და გადამეტებულ ხარჯს ველარ გაუძლო და ახალი რჯული მიიღო. რჯულის გამოცვლას თან მოჰყვა ზნე-ხასიათის გამოცვლა, ჩვეულებისა და ტანისამოსისა. ამდენ ცვლილებასთან შერეული თათრულ-ოსმალური ენაც შეითვისეს, ასე რომ თუ ძველად, ოსმალების მოსვლამდე, მესხი სავსებით წააგავდა ქართლელსა, შემდეგ, ამოდენა ცვლილების წყალობით, ასეთი მზგავსება დაიკარგა. რაც უნდა იყვეს, გაოსმალებული და გამაჰმადიანებული მესხი მაინც ძალიანა ჰგავს ქართლელსა და კახელს. საკმარისია მცირედად დააკვირდე აქაურ ჩაღმოსან მაჰმადიანს, და მაშინვე მიხვდები, რომ იგი ქართველია და არა ოსმალთა ზოგი კი პირწავარდნილი ქართლელია გარეგნობით და სახით. შეცვლა სახისა და გამომეტყველებისა, უეჭველია, იმითი აიხსნება, რომ რამოდენიმე ოსმალთა და თათრის, ქალი და კაცი დაბინავდა სამცხე-საათაბაგოს, დაუნათესავდა მკვიდრსა და ამ გვარად მოხდებოდა სისხლის შერევა.

სამცხე-საათაბაგომ თითქმის სამასი წელიწადი იცხოვრა ათაბაგების ხელში დამოუკიდებლად და საქართველოს მეფეებს არ ემორჩილებოდა. ჰქონდა მხოლოდ მეზობლური კავშირი და მისვლა-მოსვლა დანარჩენ ქართველობასთან. პოლიტიკურად დიდად გაძლიერდა საათაბაგო

ბაგო, რის გამო ათაბაგებს ამაყად ეჭირათ თავი. ეს ძლიერებაა მიზეზი, რომ ათაბაგებმა მონღოლს საკუთარის კათალიკოზის ყოლა და აღმოსავლეთ ბერძენ პატრიარქების ნებართვით კიდევ დააწესეს აწყურში საკათალიკოზო კათედრა, რომელსაც უნდა დამორჩილებოდა სრულიად ზემო-ქართლის სამღვდელთა. აღმოსავლეთის პატრიარქებს არ ესიამოვნებოდათ სიძლიერე სრულიად საქართველოს კათალიკოზისა, მცხეთაში რომ ჰქონდა კათედრა, და ამის გამო ხელს უმართავდნენ აწყურის მთავარ-ეპისკოპოსს, განდგომილიყო მცხეთის კათედრიდან და მის ნება-დაურთველად ემართა ზემო-ქართლის ეპარქია. მაგრამ ათაბაგების, აწყურის და აღმოსავლეთ ბერძენ პატრიარქთა მეცადინეობამ ფუჟად და ამაოდ ჩაიარა. სიმათლისა და საეკლესიო კანონების წინააღმდეგი იყო ასეთი სურვილი და მეცადინეობა და ბოლოს საქმე იმითი გათავდა, რომ მესხეთის ეკლესია ძველებურად მცხეთის კათალიკოზს დამორჩილდა.

შინაური ცხოვრების განვითარება და მოქალაქობა იმ ხარისხამდე ავიდა, რომ საათაბაგომ საკუთარი კანონები გაიჩინა, როგორც შეჭფერის ყოველ განათლებულ და განვითარებულ სახელმწიფოს. ასეთია კანონები ათაბაგ ბექასი და მისის შვილის-შვილის აღბულასი. უფრო იმითა შესანიშნავი და საყურადღებო ამ კანონების დაწერა, რომ იმ დროს ჩვენ სამშობლოს შემოესია ლანგთემური, წინამძღვარი მონგოლთა და რამდენჯერმე ააოხრა საქართველო.

მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისს, ასე 1626 წელს, ოსმალებმა დაიპყრეს საათაბაგო და ფაშობა. შემოიღეს ათაბაგობის მაგიერ. დიდი ზარალი და ზიანი მოუტანა საერთოდ ჩვენს ქვეყანას და კერძოდ საათაბაგოს ოსმა-

ლების ჩამოთესლებამ და დაქვედრებამ ზემო-ქართლში. ჯერ ერთი საქართველო სრულიად მოსწყდა განათლებულ დასავლეთ ევროპას, რადგან ოსმალო უზარ-მაზარ კედელსავით აგვეყუდა წინა, მისვლა-მოსვლა გაგვიძნელდა ევროპასთან და დავრჩით გამომწყვდეულნი, როგორც კარ-მიხურულ გალიაში. მეორე კიდევ ისაა, რომ ოსმალონი გაუნათლებელი ხალხი იყო მაშინ; თვითონ რომ არა იცოდნენ-რა ომპანობის მეტი, ჩვენს ქვეყანას რას მოუტანდნენ. მას შემდეგ, რაც ოსმალონი გაბატონდნენ სამცხე-საათაბაგოში, სწავლა-განათლება, ხელოვნება და ვაჭრობა უკან-უკან წავიდა ამ კუთხეში. წინად რომ შესხეთს ებადებოდა შესანიშნავი მგოსნები, აი როგორც შოთა რუსთაველია, განთქმული მქადაგებელნი, ფილოსოფოსნი და სახელმწიფო მოღვაწენი და სარდალნი, ოსმალოს ბატონობის დროს ცხოვრება ისე დადუმდა და დაქვეითდა, რომ აღარც სარდალ მოღვაწენი, აღარც ბრძენ-ფილოსოფოსნი და აღარც მგოსან მქადაგებელნი აღარა ჩნდებოდა ამ ქვეყანაში. ქალაქი ახალციხე შეიქმნა სხვა და სხვა ავაზაკთა ბრძოლების საბუღრად. აქ იკრიფებოდა მოუსვენარო ხალხი, უფრო კი დაღესტნიდან ჩამოსულთ ლეკობა და ხანდახანობით ხან ქართლს აწიოკებდნენ ახალციხიდან გამოსული ავაზაკები, ხან გურჯა-იმერეთს. ახალციხის ფაშები ხელს აფარებდნენ ამ ავაზაკებს და პატრონობას უწევდნენ. ბევრი ურჩი და აბეზარი კაცი ქართლ-კახეთიდან და იმერეთიდანაც გადადიოდა ახალციხეს და იქ აფარებდა თავსა. ასე მიდიოდა საქმე მთელი ორასი წელიწადი, მოკიდებული 1626 წლიდან 1828 წლამდე. ამ წელიწადს კი საქმის გარემოება შეიცვალა.

1801 წელს საქართველოს ნაწილს, ქართლ-კახეთს,

დაებატრონა რუსეთი. მეფე ერეკლემ და დედოფალ ეკატერინე მეორემ ხელშეკრულობა დასდეს 1783 წელს, რომლის ძალით რუსეთის მეფეებმა ვალად დაიდეს და იკისრეს სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნება საქართველოსთვის. წარსულ საუკუნეში, 1828 წ. რუსეთის მეფეს ომი ჰქონდა ოსმალეთთან. რუსის ჯარის სარდალმა გრაფ პასკევიჩმა დაამარცხა ოსმალის ჯარი ახალციხესთან. ჯარი ჯავახეთიდან ჩამოვიდა, დილა აღრიან გასტოპა მტკვარი სოფელ ქვათახევთან, შეებრძოლა ქოსა-მაჰომედ და მუსტაფა ფაშებს და წაართვა ოთხი გამაგრებული ბანაკი. ეს იყო 9 აგვისტოს. ზედ მარიამობა დღეს, 15 აგვისტოს, იერიშით აიღო პასკევიჩმა თვით ქალაქი, ქოსა-მაჰომედმა 16 აგვისტოს ჩააბარა პასკევიჩს თვით ციხე. ამ დროს ახალციხეში ითვლებოდა 50,000 სული მცხოვრები. სწორედ ამ დროიდან საქართველოს შემოღებულა ძველი მისი საუკეთესო ნაწილი, სამცხე-საათაბაგო.

გაოსმალეებულმა ქართველობამ იუკადრისა ქრისტიან რუსების ბატონობა და მათ ხელში ყოფნა. მაშინაც და დღესაც საფიქრებელად ესა ჰქონდათ და აქვთ: ჯარის კაცად წაგვიყვანენ და იმისთანა საქმელს გვაქმევენ, რომელიც რჯულით აღკრძალული გვაქვსო. ეგება სხვა მიზეზიცაა გადასახლებისა და სამშობლოს მიტოვებისა, მაგრამ საბაბად ეს დაიხვიეს ხელზე, იხუვლა მრავალმა მათგანმა და ოსმალეთს გადიხეწა. საზოგადოდ ბინის მოშლა და ოჯახის დაქცევა ადვილი არაა, მდიდარსაც უჭირს ახალი ბინის შოვნა, ახალი სახლ-კარის გამართვა და ოჯახის აშენება და აბა ღარიბ გლეხ-კაცობას რა მოუვიდოდა?

რუსის მთავრობა ხელს არ უშლიდა გადასახლებას.

ვისაც არ სურდა აქ დარჩენა, გზა მშვიდობისა უთხრეს. აიკრიფეთ გულა-ნაბადი და საცა გნებავთ, იქ წადითო, ხოლო ვადად ორ წელიწადს გინიშნავთო. გადასახლებების მსურველებმა ოხრად მიჰყიდ-მოჰყიდეს ოჯახის ნივთიულობა, საქონელი, მამულ-დედული, სახლ-კარი, ბოსტან-ბაღები, შეაბეს ქრიალა ურმები, ჩასხეს შიგ დედა-კაცობა და ქულფათობა და დაადგნენ ოსმალეთის გზას. წასული მესხები სახლდებოდნენ მცირე აზიის და ევროპის ოსმალეთში, ბევრი გაწყდა გზაში სიმშლისიცივისაგან. ვინც მიაღწია ოსმალეთს უვნებლად, იმანაც ვერ იხეირა. ათასი გაჰკირვება და ვაივაგლახი ნახა ხალ ადგილზე, ვერ უძლებდა თავზე დატეხილ მრავალ უბედურობას, სწეულდებოდა და წუთი-სოფელს ესალმებოდა. მცირე აზია ერთ უშველებელ, ცივ და ყრუ სამარედ გადაიქცა ჩვენის ღვიძლის ძმებისათვის. ვინც ცოცხალი დარჩა, ვერც ისა ხეირობდა. სამშობლოს დარდი და სევდა ჰვალავით აწვებოდა, უცხოობას ველარ იტანდა, უკან ბრუნდებოდა, მაგრამ ვაი ამ დაბრუნებას! სახლ-კარი დაქცეული, მამული გაყიდული უხვდებოდა შინა. ბინას ველარ სდებდა და დახეტიალობდა ასე უპატრონოდ, ეულად და ბოგანოდ. ხელის შემწყობი, ნუგეშის მცემელი და ჭირისა და ღებინის მოხიარუ არავინ იყო! მსწავლეული მოგზაურები გვიამბობენ, რომ მცირე აზია და ევროპის ოსმალეთი მოფენილია მესხეთიდან გადასახლებულთა სოფლებით, სადაც დღესაც თურმე გაისმის წკრიალა ქართული ენა.

გადასახლებულთა მწარე ბედმა ჰკუთვნა ვერ ასწავლა ჩვენში დარჩენილ გამაჰმადიანებულ მესხებს, გული ეთანაღრებათ და სულ სტამბოლისკენ უჭირავთ თვალი. ასე ჰგონიათ, იქ სამოთხეა და ნაზუქის სულით დაიბნიდე-

ბიან. გახიზვნა ოსმალეთს ჯერაც არ შეჩერებულა. ბევრი ოჯახი დღესაც იყრება და მიდის მცირე აზიის, ან ევროპის ოსმალეთს. მე ჩემის თვალით მინახავს ბაწარადლებით მიმავალი ბათუმისაკენ ფურგუნები, დატვირთულნი გადასახლებულთა ბარგი-ბარხანით და ცოლ-შვილით. ქვას გული უნდა ჰქონდეს ადამიანს, დაინახოს ეს სურათი და არ შესწუხდეს უზომოდ. სამშობლო ქვეყნის დაქცევა-დარბევა, ხალხით დაცლა დიდი ცოდვაა და ვინც ხელს უწყობს ამ საცოდავების აბარგვას და გახიზვნას, ის სწორედ მტერია ქვეყნისა, პირშავი და შეჩვენებული.

სამცხე-საათაბაგო დაიჭირა გრაფმა პასკევიჩმა 1828 წელს. აქაურ მკვიდრს მესხის მაგიერ თათარი დაარქვა მთავრობამ. ეს უდიდესი შეცდომაა და წინააღმდეგი როგორც ბუნებისა, აგრედვე მეცნიერებისა. კაცმა რომ რჯული გამოიცვალოს, განა ხალხოსნობას და ეროვნობას დაჰკარგავს ძველ რჯულთან ერთად? რჯული, რწმენა, სვინიდისის საქმეა, ეროვნობა-ხალხოსნობასთან რა საქმე აქვს? კათოლიკეთა სარწმუნოებას (ჩვენში ფრანგობას ეძახიან) მისდევენ ფრანგები, ინგლისელები, გერმანელები, პოლონელები, ესპანელები, ზოგი ქართველები, სომხები და თვით თითო-ორი რუსი და განა ყველა ესენი, რაკი ერთი რჯული აქვთ, ლათინებად და რომაელებად გადაიქცევიან? თავის დღეშიც არა. ყველა მათგანი იმ ერად რჩება, რომელსაც ეკუთვნიან. ბათუმის მხარე რომ დაიჭირეს რუსებმა 1877 წელს, კიდევ გაიმეორეს ძველებური შეცდომა და ღვიძლ ქართველებს: აპარლებს, ქობულელებს და სხვებს თათრები დაარქვეს და იმათ სამშობლო ენად ოსმალური გამოაცხადეს, თუმცა აპარლები და ქობულელნი ისევე სუფ-

თად და წმინდად ლაპარაკობენ ქართულად, როგორც შინა-ქართლელი და ისეთივე ქართველები არიან, როგორც ქართლელნი.

რაკი ახალი მთავრობა ასე გულცივად და უგულოდ მოექცა გამაჰმადიანებულ მესხებს, იმის მაგიერ რომ დაეყვავებინა და გაეადვილებინა უცხო და მიუჩვეველ მთავრობის ხელში ყოფნა, რაკი წასასვლელი გზა დაულოცა, ისინიც ადგნენ და გულმტკივნეულნი, სამშობლოს დარდისაგან შეწუხებულ-დაოსებულნი, გაემართნენ ოსმალეთისკენ. დაცარიელებით არ დაცარიელებულა მესხეთი, მაგრამ ბევრი სოფელი ვერანად გადაიქცა. წასულთა და გადახვეწილთა ნასოფლარებში მთავრობამ ჩააყენა აზრუმის საფაშოდან გამომყვანილ სომხები. კარგა დიდი ნაწილი აზრუმელებისა დაბინადდა ახალციხის—წყლის მარჯვენა ნაპირზე, პირდაპირ ძველ ქალაქ ახალციხისა, სწორედ იქ, სადაც ძველად იყო ქართველთა სოფელნი: მარდა, ურიათ მარდა, ჯანიანთ მარდა და მლაშის-ხევი. ამ გვარად, დაახლოებით 1830 წელს, ქართველთა ნასოფლარებზე გაშენდა ახალი ქალაქი, დასახლებული აზრუმელ სომხებით, რომელსაც ეწოდება იგივე ძველებური სახელი ახალციხე.

თვით მაზრაში შემდეგი ნასოფლარები დაიქირეს მოსულმა სომხებმა: ქაქარაქი, გოგოთ-უბანი, სასძლო, სხვილისი, წინუბანი და ორთავე წყრუთი, არხის-ციხე, წყალთბილა, ნაოხრები, დიდი და პატარა მამაჯი და ტამალა.

ამ გვარად ძველ მესხეთში, ანუ სამცხე-საათაბაგოს დღეს ბინადრობს: აზრუმიდან მოსული სომხობა წმინდა გრიგოლის სარწმუნოებისა და სომეხ-კათოლიკენი; ოსმალეთის ბატონობის დროიდან დარჩენილი თარაქამა და

თურქენი, ორთავე ტომი შაჰმადის სარწმუნოებას მისდევს, და ქართველობა, ძველ მესხების ჩამომავალი: მართლ-მადიდებელი, კათოლიკის სარწმუნოების მიმდევარი და მაჰმადიანი ქართველები, ანუ გამაჰმადიანებული მესხები. ამათ გარდა ბინადრობენ სამცხე-საათაბაგოსებრაელები, უფრო კი ქ. ახალციხეს, ცოტაოდენი ბერძნები და რამდენიმე ნასალდათარი რუსი.

როგორც ზემოდ მოვიხსენიეთ, სულ ახალციხის მაზრაში დღეს ითვლება 78,100 სული, ქალი და კაცი. ამ ჟამად ქ. ახალციხეში ცხოვრობს 19,220 კაცი და ქალი. ამათში ქართველია 1075, რუსი—470, ბერძენი 116, ებრაელი—2322 და სომეხი—15,031. მაზრაში ცხოვრობს: სომეხი განურჩევლად სარწმუნოებისა—6852, ბერძენი—130, ქართველი, მართლ-მადიდებელი და კათოლიკე 8865, ებრაელი,—218, ქურთი—2400, რუსი—99, თათარი—32,564 და თურქი (ოსმალი)—7752.

მიაქციეთ ყურადღება უკანასკნელ ორ ციფრს. სწორედ ესაა უკუღმართობა და შეცდომა, რომელიც მთავრობამ ჩაიდინა. ამოდენა ქართველობას სახელი შეუცვალა და თათრად გადანათლა. განა ხერთვისელ გეგიდეს, ჯაყისმანელ ნემსაძეს და გეორგაძეს თათარი ეთქმის? შეიძლება კანტი-კუნტად იყვეს სადმე ჩასახლებული რაოდენიმე ტომით და ჩამომავლობით თათარი, თორემ ვის გაუგონია ახალციხეს მაზრაში ამოდენი თათრები? საჭიროა რიგიანი, ქეშმარიტი და მეცნიერული აღწერა ერისა, რომ ნამდვილად ვიცოდეთ რაოდენობა თითოეულის ტომისა, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ასეთი აღწერა არა გვაქვს. არც ოსმალოა იმდენი; რამდენსაც ზემოდ დასახელებული ციფრი 7752 აჩვენებს. ნამდვი-

ლი ოსმალო ძალიან ცოტაა და ბევრი-ბევრი თარაქამა; თურქმენი, ქურთი და ოსმალო ოთხი ათასი, ან ხუთი ათასი იყვეს ახალციხის მაზრაში, ანუ ჯამცხე-საათაბაგოს.

არის ერთი მეცნიერება, სტატისტიკას ეძახიან, რომელიც იკვლევს, სხვათა შორის, ხალხის რაოდენობასაც. ამ მეცნიერების მადლიანი ხელი ჯერ არ მოხვედრია ჩვენს ბედისა და მოხელეთაგან დავიწყებულს სამშობლოს და ამის გამო დანამდვილებით არ ვიცით — რამდენნი ვართ. მთავრობის მოხელეთაგან შეკრებილი ცნობანი უხეიროა, უაზროდ და გადარეულად შეკრებილი. მაგრამ, რას ვიზამთ, იოლად უნდა წავიდეთ იმითი, რაც მოიპოვება, ვიდრე ნამდვილი სტატისტიკა გაგვიჩნდება.

ქართული ენა, ეს სული და გული ყოველის ერთსა, უტყუარი მოწამე კულტურისა და განათლებისა, შესანიშნავად განვითარებული მესხეთში, სადაც მზე და მთვარე პირველად იხილა დიდებულმა საერო მგოსანმა შოთა რუსთველმა, შევიწროებაში არა ყოფილა ოსმალოთა ბატონობის დროს. ოსმალოთმა ევროპელივით ჩაქვიება არ იცოდა, — გინდა თუ არა, ჩემი ენა შეისწავლე, ჩემ ენაზე სწერე, იკითხე და ჩემ ენაზე ილაპარაკეო. ოსმალოები ენა თავისით ვრცელდებოდა, ძალა დაუტანებელივ.

ყველაზე ადრე შეითვისა ოსმალოები ენა მაღალმა წოდებამ, ესე იგი თავად აზნაურობამ, შემდეგ ბევრები რომ დაერქვათ. რაც ხანი გადიოდა, ქართული ენის ცოდნა თანდათან სუსტდებოდა და დღეს თითქმის აღარავინ იცის. თითოთ დაითვლება იმათი სახელი და გვარი, ვინც ამ ხანად ლაპარაკობს სუფთა ქართულს. ესენი არაან: ჰამიდ-ბეგი ავალიშვილი, რომელმაც ქართუ-

ლი წერა-კითხვაც იცის, ორიოდუ თულაშვილი, ორიოდუ წერეთელი, მორჩა და გათავდა. ერისთვიანთ, მაჩაბლიანთ, ხიდირბეგიანთ სრულებით აღარ იციან ქართული. ზოგ-ზოგი მათგანი ამტკრევს საყველბურო ქართულს, მაგრამ ასეთი ცოდნა ცოდნად არ ჩაითვლება. აქ ჩამოთვლილ ბევებს კარგად ესმით, რომ ქართველები არიან, აღარ უარობენ და აღარა სწყინთ ქართველობა, მაგრამ უქართულობა დიდად უშლის ხელს საჭირო სულიერი კავშირი იქონიონ დანარჩენ ქართველობასთან.

გლეხ-კაცობა უფრო მძიმედ ითვისებდა ოსმალურენას, დედა-კაცობა ხომ, რადგან კერას არა სცილდებოდა და სულ შინ იჯდა, სრულებით არ ეტანებოდა ოსმალურს, დღესაც ბევრია იმისთანა მიყრუებული სოფელი, სადაც თუმცა მაჰმადის რჯულია გამეფებული, მაგრამ ოსმალურმა ფეხი ვერ მოიკიდა მკვიდრად დედა-კაცობაში.

საოცარი ამბავია, მაგრამ შეურყეველი და ქეშმარიტი ისაა, რომ ქართული ენა დაიჩაგრა რუსების მოსვლის შემდეგ სამცხე-საათაბაგოს. არის იმისთანა სოფლები, როგორც თოლერთა, უთხის-უბანი და სხვა, სადაც მოხუცებულები კიდევ ლაპარაკობენ ქართულს, ხოლო ყმაწვილკაცობა სრულებით აღარ ეტანება ქართულს. მიზეზი ისაა, რომ ქართულმა დაჰკარგა ფასი ხალხის თვალში რუსების მართვა-გამგეობის დროს, აღარაა იგი ხმარებაში სკოლაში, სასამართლოში და პოლიცია-ადმინისტრაციაში. ამიტომ ქართული ენა აღარაგის ეპიტნავენა, ვითარცა პატივ-აყრილი და გამოუსადეგარი ცხოვრებაში.

მესხი მაჰმადიანი სუფთად ლაპარაკობს ქართულად აწყურისა, იღუმალისა და კლდის სამამასხლისოში.

ნარევ-ნარევად სხვა დანარჩენ სამამასახლისოებშიც მოიპოვება ქართულად მოლაპარაკე სოფელი, მაგრამ საერთოდ რომ ვთქვათ, თუ დროზე რიგიანი სკოლა არ მიეშველა ამ გვარ სოფლებს, ქართული ენა ძირიან-ფესვიანად ამოვარდება.

აქაური ებრაელები მტკიცედ ინახავენ ქართულ ენას. იგია მათი სამშობლო, ღვიძლი ენა და ამ ენაზევე აქვთ მიწერ-მოწერა. უხსოვარ დროიდან დაბინავებულან ებრაელები ახალციხეს, ქართული იერი, ზნე და ჩვეულება შეუთვისებიათ და აღარ დალატობენ არც ერთსა და არც მეორეს, თუმცა ორას წელიწადზე მეტს ქართველებთან ერთად ოსმალების ბატონობას იტანდნენ. სწორედ საკვირველია მათი ასეთი სიმტკიცე. ქართულ ენის შენახვა-პატრონობაში მესხეთის ებრაელობას დიდი ღვაწლი მიუძღვის და ესეთი მისი სამსახური არასოდეს არ უნდა დაგვავიწყდეს. დღევანდელ ახალციხეს თუ კიდევ ქართული იერი ცოტათი მაინც შერჩენილი აქვს, ეს ებრაელების წყალობაა. მათი ბავშვები ხარბად ეტანებიან ახალციხის ქართულ საქალებო სკოლას, მაგრამ სამწუხაროდ სკოლის გამგენი ხშირად უარს ეუბნებიან ხოლმე მსურველთ უადგილობის გამო. მაინც ოცი, ოცდა ხუთი ებრაელი ქალი მუდამ სწავლობს ამ სკოლაში და სწავლას იძენს ქართულად. — აქაურ ებრაელებს ჩვეულებად აქვთ იერუსალიმს წასვლა და იქ დაბინავენ, სიბერის ჟამი რომ მოაწევს. ამ ჩვეულებას უფრო შეძლებულები მისდევენ.

სოფლად გლეხკაცობა ცხოვრობს ზოგან არეულად, განურჩევლად სარწმუნოებისა, ზოგან კი ერთი ტომისა და სარწმუნოების ერთი შეჯგუფული. არის ისეთი სოფლები, როგორც მაგალითად ვაღე, სადაც ბინადრობენ

ქართველი მართლ-მადიდებელი, ქართველი კათოლიკე, სონები გრიგოლიანი და ქართველი მაჰმადიანი. შუღლი და მტრობა არავის გაუგონია. სოფელ უდეს უმრავლესობა ქართველი კათოლიკეა, უმცირესობა მაჰმადის რჯულისა. ქრისტეანეთა მოძღვარი ამ სოფლისა და მაჰმადიანთა მოლლა ორთავე ქილაშვილები არიან. გამოდის რომ სახლიკაცები აღიდებენ ღმერთსა სხვა და სხვა ენით და სხვა და სხვა წესით. ამ გვარისაჲმე მეზობლობას არა შხამავს და არც უნდა მოშხამოს, რადგან რჯულისათვის კინკლაობამ და თავში ცემამ დიდი ხანია თქვენი ჭირი წაიღო. ამას გარდა ქართველი კაცის ბუნება ხალვათია, მოსიყვარულე და არ ეხერხება გულში ჩადება შურისა და მტრობისა. სხვა რჯულისა და ტომის კაცსაც ძმასავით ვუცქერით. სამეზობლოდ ქართველი ერი საუკეთესო ერია, რადგან სხვისი დაჩაგვრა არ იცის. თვითონ რომ ხშირად სხვას ეჩაგვრინება, ეს კი სრულეზბით არ ვარგა. საჭიროა თავის დაცვა და გაფრთხილება.

უნდა მოვიხსენიოთ, რომ მესხეთის ქართველი კათოლიკენი ისტორიის უკუღმართ მსვლელობის გამო იძულებულნი გამხდარან, ქრისტეანობის შესანახად, სომხის ტიბიკონი მიეღოთ, ესე იგი სომხების წირვა-ლოცვის წესი და რიგი. ამის გამო წირვა-ლოცვა სომხურად აქვთ და არა ქართულად, როგორც სტამბოლში. ეს გარემოება მიზეზი, რომ ბევრს ქართველ კათოლიკეს სომხური გვარი და სახელი აქვს, მაგალითებრ პოლოს მათეოზოვი. არის მხოლოდ ერთი პატარა ეკლესია ძველ ახალციხეს (რახათი), სადაც უმთავრეს ღვთის მსახურებას (მესსა) ლათინურად ასრულებენ; ხოლო ზოგიერთ წვრილმან ღვთის მსახურებას და გალობას ქართულად

დაც. დიდი ხანია მთავრობასთან ამ საგნის გამო მიწერ-
მოწერაა გამართული, მაგრამ ჯერ ბოლო არ მოღებია
ამ გაჭიანურებულ საქმეს.

დღევანდელი მესხი, გადაგვარებულ-გადაკეთებული,
ხასიათით მშვიდი და წყნარია, აურზაურს ერიდება და
ძნელად თუ ხმას აიმაღლებს, თუ მეტის მეტად სიცოცხ-
ლე არ გაუმწარა უსამართლობამ. ძველებური სიკვირცხ-
ლე, თავმოწონება, ვაჟკაცობა და სილამაზე სადღაც
გამქრალა, ფერფლად და მტვრად ქცეულა. ჩაცმულო-
ბაც ულაზათია, განსაკუთრებით ქალებისა, რომელთაც
გაგიყებით უყვართ წითელ ფერის სამოსელი. საზოგა-
დოდ დღევანდელი მესხი დაჩაგრულია, წელში მოხრი-
ლი, თავი მაღლა ვერ აუღია და ყველაფრისა ეშინიან.
წარსულის მოგონება, როდესაც იგიც ადამიანად ითვ-
ლებოდა და მსოფლიო ისტორიაში მონაწილეობას იღებ-
და, არ ახალისებს, დიდებულ და ბრწყინვალე ისტო-
რიის ნაშთს გულგრილად უყურებს, თითქოს ეს ტურ-
ფა ხელოვნების ნამოქმედარი მისი წინაპრების აგებული
კი არაა; არამედ ვიღაც გადამთიელისა. ხალისით, სიმ-
კვირცხლით და სითამამით ისევ ქვაბლიანელები სჯო-
ბიან დანარჩენებს, ჩაცმა-დახურვით ესენი ძრიელ წააგა-
ვენ აჭარლებსა. იარაღის ტარებაც ამათ უფრო უყვართ,
დაჩაგრულობისა და სიმბდალის სენი ჯერ ისევ ბატო-
ნიშვილ ვახუშტის დროს შეჰპარვია მესხეთს და მას
შემდეგ ხომ უფრო უმატნია ამ სენს. ბევრჯელ დავს-
წრებივარ სოფლად გლეხის მუწაობას, ხვნას, თესვას,
მკას, თიბვას, ლეწვას, სიმინდის თოხნას და ერთხელ არ
გამიგონია წკრიალა, იმედიანი სიმღერა, გუგუნე ვაჟკა-
ცური, ან ტკბილი, ნაზი და სევდიანი კილო ქართლე-
ლისა. საერო, საჯარო სიმღერა სამუდამოდ გამქრალა.

ამის მაგიერ დღეობა-ქორწილებში მოისმენ სპარსულ კილოზე ერთხმიან სიმღერას, ბალა-ბალას მზგავსსა. მომღერალნი უფრო ქურთები არიან. მხოლოდ ერთხელ მოვისმინე სოფ. ოშორაში სევდიანი სიმღერა ქართველ მაჰმადიანისა ქართულადვე. მომღერალს საზი ეჭირა და ამ უბრალო სამუსიკო იარაღზე დამღეროდა. სამწუხაროდ, უბის წიგნი, სადაც ლექსი მქონდა ჩაწერილი, დაიკარგა და საშუალება აღარა ჰქვს იგი აქ მოვიყვანო.

მესხის სოფელი სასიამოვნოს არას. წარმოადგენს საშინელი ვიწროობაა სოფელში, სახლები ზედი-ზედაა მიყრილი, მომეტებულად მიწაშია ჩადგმული ხის შენობანი. ხის გაშლილი კარანები რომ არ ედგათ წინა, ვერც კი შეატყობთ, რომ აქ სახლებიაო. სინათლე ერდოდან ჩადის. სივიწროვის გამო სოფელში უსუფთაობაა და სიბინძურე. ნეხვი და ნაგავი ხშირად ზედ გზაზეა დაყრილი. ამ მხრივ ისევ ქვაბლიანის ხეობა სჯობიან, ხეობის ფერდობებზე კობტად გამოიყურება ხის სახლები. აქაური მდებარეობა და მოწყობილობა სოფლებისა ძალიან წააგავს გურია-აქარისას.

როგორც ჯავახებს, მესხებსაც უყვართ სუქანი, ერბოიანი საჭმელი. სისუქნის სიყვარული აიხსნება იმითი, რომ ჰავა გრილია და ზამთრობით ხომ კარგი ლაზათიანი სიცივეები იცის. მთა-გორებში და მთიან ტრიალმინდვრებზე, როგორც მაგალითად ლეპისის გაშლილი ველია, სიცივე და ყინვა ისეთი ძლიერია, რომ ნამდვილი ტეხვრაა. ეს ყინვა-სიცივეა მიზეზი, რომ მესხები ძრიელ ეტანებიან ერბოს. უერბოდ მწვადსაც კი არ შესწვამენ. მოხრაკულ და შემწვარ ბატკანს და ცხვარს წკურწკურით ჩამოსდის ერბოს წვეთები და ამ გვარად.

შომზადებულ საქმელს ვერ დაეკარება იმერელი. კერძოდ მე, როგორც შინა ქართლელს და ჩამომავლობით იმერელს, ხშირად მომშლია მადა და უსადილობა მიმჯობინებია მსუქან და ერბოთი გაჟღენთილ მოხრაკულის შექცევას.

უმთავრესი წყარო სამცხე-საათაბაგრს მკვიდრის ცხოვრებისა ხენა-თესვაა; ბალოსნობა და საქონლის მოშენება. გარედ გასვლა და ცხოვრების შექმნა არ უყვარს მესხსა, მოუკალათნია შინა და ფათურობს თავისთვის. ვაჭრობასაც არ ეტანება. ძველად ახალციხის ვაჭარსოვდაგარნი ვაჭრობის უნარით იყვნენ განთქმულნი. დასავლეთ ევროპასთან და სტამბოლთან გაჩაღებული მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ. დადიოდნენ ართვინზე და ბათუმზე. ამ გზით შემოვიდა ჯერ მესხეთს და შემდეგ დაწარჩენ საქართველოში შესანიშნავი მოგზაური შარდენი, რომელმაც (მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველი ნახევარი) ფერად-ფერადი სურათებით ასწერა მაშინდელი საქართველო. მესხების მისვლა-მოსვლას ევროპასთან ისიც უწყობდა ხელს, რომ საქართველოს ამ კუთხეში აღრე გავრცელდა ფრანგობა და ევროპა ხომ ფრანგებითაა სავსე. ჩვენებურ კათოლიკე მესხებს ნათესავეები ჰყავთ სტამბოლს და ხშირად მათ სანახავად მიდი-მოდიან. ერთი მათგანი დიდ თანამდებობას ასრულებს ოსმალეთში რკინის გზაზე. ასე რომ თუ ოდესმე მგზავრობა მოგიხდეთ რკინის გზით სტამბოლიდან ქალაქ ვენაზე და კუპეში წმინდა ქართულით გამოგელაპარაკოთ ოსმალს მოხელე, ნუ გაგიკვირდებათ, იცოდეთ რომ ეს მოხელე თქვენი სისხლი და ხორცია. ერთი საუკეთესო თანამედროვე ისტორიკოსი მღვდელი. მიქაელ თამარაშვილი,

იტალიაში რომ ცხოვრობს, მკვიდრი მესხია, დაბადებულ-
ალზრდილი სამცხე-საათაბაგოში.

ორმოცი წლის წინად ახალციხის მაზრა ქუთაისის
გუბერნიასზე იყო მიწერილი. მისვლა-მოსვლა მესხებს ქუ-
თაისთან ჰქონდათ ზეკარის უღელ-ტეხილით. მაშინ მეს-
ხები ჩალვადრობას მისდევდნენ და მიჰქონდ-მოჰქონდათ
სხვა და სხვა საქონელი. დღეს ეს ხელობა სრულიად
გაჰქრა. უკანასკნელ ომამდე (1878 წ.) ოსმალეთის სამ-
ზღვარი ზედ ეკრა ახალციხას მაზრას. ბადელას ხილთან
საბაჟოები და ჰაყარაულოები იყო დამართული. დიდის
სიმარდიო და გაბედულობით შემოჰქონდათ მესხებს
სამზღვარ გარეთიდან ბაჟ-გადუხდელი საქონელი და ამ
ხელობით კარგ სარფაში იყვნენ. ეს ხელობაც გაჰქრა,
რადგან ჩვენი სახელმწიფო სამზღვარი ოსმალეთთან და-
ლიან დაგვიშორდა.

ამ ბოლოს დროს მესხეთში თავი იჩინა ახალმა ხე-
ლობამ. ესაა მეტივეობა. ეს ხელობა შეიტანეს ხეობის
(ბორჯომისა) ქართველებმა. მეტივეობენ აგრედვე სო-
ფელ მეტეხისა და გომის მცხოვრებნი შინა ქართლიდან.
მესხებში უფრო ეტანებიან მეტივეობას ქართველი მაჰ-
მადიანები. მეტივეობა გაჩაღდა აწყურისა და იღუმალის
სამამასახლისოებში და ქვაბლიანში.

რადგან სამცხე-საათაბაგო მთა-გორიანია და ველ-
მინდორი ცოტაა, ამიტომ სახნავი მამული ნაკლები აქვს
მესხსა. მთის კალთებზე და ფერდობებზე უხეირო მოსა-
ვალი იცის, ძირობებში და ხევის პირებზე კარგი. ძი-
რობის ყანები ბევრი ირწყვის მთის ნაკადულებით. სა-
კუთარი მოსავალი ძლივ-ძლივობით. ჰყოფნის მკვიდრსა,
გარედ გასაყიდად ვერას გაიტანს ნაკლებობის გამო. მი-
წის ნიადაგი თიხიანია, კირნარევი. ასეთი ნიადაგი ხელს

უწყობს ბალოსნობას და ხილის მოყვანას, რომელსაც ხალისით მისდევენ. ხეხილის გაშენება-მოვლაში მესხები დიდ მუყაითობას იჩენენ და კარგ ოსტატებად ითვლებიან. ხვნა-თესვისა და ბალოსნობის გარდა საქონლის მოშენებასაც მისდევენ, უფრო კი იქ, სადაც საზაფხულო იალაღები მოიპოვება. საქონლის ჯიში უხეირო და წვრილია. ტყიანსა და ჩირგვ-ძეძვიან ადგილებში თხებს ინახავენ. საქონლის ჯოგები თვით მესხებს არა ჰყავთ. ზაფხულობით მთის საძოვრებზე მეგრელებს ამოუღიით სხვილფეხი საქონელი.

მესხეთს რომ დაეპატრონენ ოსმალები, ბატონყმობა არ შემოუტანიათ, რადგან მუსულმანების ქვეყნებში არსადაა წესად მიღებული ბატონყმობა, ადამიანი პირადად თავისუფალია, ხოლო რაც მამულია სახელმწიფოში, ეკუთვნის მეფეს, ანუ სულთანს, ფადიშაჰს. სახელმწიფოს სასარგებლოდ გლეხ-კაცი იხდის მიწის მოსავლის განსაზღვრულ ნაწილს, უფრო კი მეათედს.

ოსმალეთის მთავრობა ამ შემოსავალს ხან სავსებით, ხან ნაწილს, მოხელეებს უთმობდა ჯამაგირის მაგიერად და ამასთანავე დაავალებდა ხოლმე, ქვეყანას უპატრონე, მოუარე, იზრუნე და გაუფრთხილდი, რომ მტერმა არ წაახდინოს მობარებული კუთხეო. ერთი სიტყვით მაშინდელი მოხელე ჯამაგირის მაგიერ მიწის შემოსავალს ჰკრეფდა, ზოგს თვითონ იტოვებდა, ზოგს სულთანის ხაზინაში ჰგზავნიდა. შემოსავლის განაწილება მოხელესა და ხაზინას შუა, ან სავსებით აკრეფა მოხელის სასარგებლოდ იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რა პირობით ჰქონდა ჩაბარებული მოხელეს რომელიმე სოფელი, ხეობა, კუთხე, ან მთელი ქვეყანა და ოლქი. მხენელ-მთესველისთვის სულ ერთი იყო, როგორ ინაწი-

ლებდნენ მიწის შემოსავალს ჭულთან და მოხელენი და ვის რამდენი მიჰქონდა, რადგან გლეხის გადასახადს ამ განაწილებით არაფერი ემატებოდა და არც აკლდე-ბოდა.

მოხელეებად უფრო ხშირად ბეგები იყვნენ, ჩამო-
შავალნი ქართველ თავად-აზნაურებისა. რუსები რომ დამ-
კვიდრდნენ მესხეთში, ბეგების მომეტებული ნაწილი
ოსმალეთს გადაიხვეწა და თავიანთი ნაჭერი სოფლები
მიჰყიდეს როგორც საკუთრება მოქალაქეებს, აზრუმიდან
მოსულ სომხებს და ქართველ თავად-აზნაურებს. ბევრი
უკანონობა დატრიალდა ამ სყიდვა-გაყიდვის დროს, მაგ-
რამ რადგან ახალმა მთავრობამ ვერც თავი გაუგო და
ვერც ბოლო ამ დახლართულ საქმეს, ბევრის კვლევა-
ძიების შემდეგ საქმე სასამართლოში მოსპეს და გასყი-
დული მამულები საკუთრებად დარჩათ მყიდველებს. ბე-
გებსაც, ვინც აქ, საჩვენოში, დარჩნენ, საკუთრებად და-
უმტკიცეს მათი ნაჭერი და დაჩემებული სოფლები. ასე
გაჩნდა კერძო საკუთრება მამულისა სამცხე-საათაბაგოში,
რუსების მოსვლის შემდეგ.

14 მაისს 1870 წ. გამოვიდა საბოლოო კანონი,
რომლის ძალით გლეხობას მიეზომა სასარგებლოდ და
სახმარად ის მამული და სახლ-კარი, რაც ხელში ეჭირა.
ბეგებისა და მამულის პატრონთა სასარგებლოდ გლეხი
იხდის შემოსავლის მეთედს, ან ათში ერთს.

სამცხე-საათაბაგოს გლეხ-კაცი შედარებით ქართ-
ლისა, კახეთისა და იმერეთის გლეხობასთან, შედავათიან
პირობებში ცხოვრობს, რადგან იხდის მამულის პატრო-
ნის სასარგებლოდ მოსავლის მეთედს, ქართლელი, კა-
ხელი და იმერი კი მეოთხედს. შეშა-ფიჩხითაც უფასოდ
სარგებლობს, სადაც ასეთი ჩვეულება იყო. ჩვეულებისავე

ძალით წველელ ფურზე იხდის წელიწადში გირვანქა ნახევარ ერბოს და ამდენსავე თაფლს თითო ფუტკრის სკაზე.

ქართლსა და იმერეთში გლეხ-კაცობა ძალიან ეტანებოდა ძველად მამულის შეძენას საკუთრებად. ამიტომ ეს კუთხენი სავსეა მესაკუთრე გლეხებით. ხოლო ასე არ არის სამცხე-საათაბაგოს. ამ ქვეყანაში სრულებით არ მოიპოვება ისეთი გლეხი, რომ საკუთარი მამული ჰქონდეს. მარტო ამ ბოლო დროს შეუდგნენ მამულის სყიდვას თითო-ორი სოფელში.

სამცხე-საათაბაგოს ყოველ ყანას და ხეულს, ხევსა და ღელეს, მთასა და გორას, ტყესა და ჭალას წმინდა ქართული სახელი ჰქვია. მარტო თითო ორი ადგილას ძველი სახელი უთარგმნიათ ოსმალურად, მაგალითად ოქროს-ციხეს ეხლა ალტუნ-ყალას ეძახიან. შემოხიზნულ სომხებს და იმ ქართველ მაჰმადიანთ, რომელთაც დაივიწყეს სამშობლო ქართული ენა, არ ესმით მნიშვნელობა სხვა და სხვა სახელწოდებისა, მაგრამ სახელი კი მაინც ხმარებაშია. ამ გაუგებლობის მიზეზია, რომ ზოგიერთა სოფლის სახელი საშინლადაა დამახინჯებული და გადაგვარებული. მაგალითად სოფელ ძველს ეძახიან „ზურზელს“, სოფელ სასძლოს უწოდებენ „სადზელს“.

ძველად სამცხე-საათაბაგო, საქართველოს ნაწილს რომ შეადგენდა და აგრედვე ათაბაგების დროს, მკიდროდ ყოფილა დასახლებული. მას შემდეგ ამ ქვეყანამ ბევრი მწუხარება გამოიარა, ბევრჯელ შემოესია მტერი და უწყალოდ ააოხრა. მრავალი სოფელი გაჰქრა და დღეს მხოლოდ მათი კოხტა სახელი-ღა დარჩენილა ერის ხსონაში.

ნასოფლარებს ეხლა ვერანას ეძახიან. ამისთანა ვერანა ჰმ ჟამად ასზე მეტია. იქნება მეტიც იყოს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მათი სახელები არ ვიცით. აი რამდენიმე ვერანის, ან ნასოფლარის სახელი. გოგოთ-უბანი, გაყინულა, თეთრი-ჭალა, თაფლა-ხევი, თავის-ჯვარი, მამაჭიხელი, მარიამ-წმინდა, საყვეარი, სამეფო, სალორე-ხევი, საწერეთლო, ქორის-ხევი, შუა-კარავი, კოჭები, ჯინჭველა-ხევი და სხვა. ყოველ ვერანას საკუთარი ეკლესია აქვს, ზოგი კარგად შენახული, ზოგი კი დანგრეულ-დაქცეული.

სამცხე-საათაბაგოს ველ-მინდორი უხვადაა მოფენილი შესანიშნავ ისტორიულ ნაშთებით. არსად საქართველოს სხვა ნაწილში იმდენი ციხე და ეკლესია-მონასტერი არ მოიპოვება, როგორც აქა. ეკლესია-მონასტრების სიუხვით ამ ქვეყანას თუ შეედრება მდინარე ქოროხის ხეობა. ციხე-მონასტერთა სიმრავლე და სიუხვე ცხადად ამტკიცებს, რომ ძველად ამ კუთხეში სიკოცხლე სდულდა და გადმოდიოდა, რომ მესხი სულიერად და ნივთიერად ღონიერი ყოფილა. დიდად საწყენი და დასაღონებელია, რომ მესხეთის ბედი უკუღმართად წავიდა. წინ წასვლისა და წარმატების მაგიერ უკან დაიხია, გაღარიბდა, სულით დაეცა და წარსულის დიდების ნიშან-მოწამეს პატრონობას ველარ უწევს და ეკლესია-მონასტრები და ციხენი თავზე ენგრევა. ქარი და წვიმა, ადამიანის უგუნური ხელი თითქოს ერთმანეთს ეჯიბრებიანო, სწიწნიან და ჰგლეჯენ უწყალოდ ჩვენ წინაპართაგან დატოვებულ განძსა. კულტურითა და სწავლით განთქმული ვეროპელები დიდის მოწიწებით და მოკრძალებით ეკიდებიან ისტორიულ ნაშთებს, უელიან და ჰპატრონობენ. დღევანდელ ქართველებს თითქოს სამუ-

დამოდ გაუქრათ გულში წარსულის სიყვარულით. სწორედ ისე იქცევიან. უბრალო ქვის ღობე რა არის, იმასაც კი არ უკეთებენ იმისთანა შესანიშნავ ტაძარს, როგორცაა ქულები და შიგ თავისუფლად ბინას იკეთებს ხან ნადირი, ხან მწყემსი, ავსებენ უსუფთაობით და კედლებს სქვარტლავენ. ბევრგან ეკლესიათა თაღის სურათები თოფის ტყვიითა დახვრეტილი.

ბორჯომის ხეობაში სამი ციხეა: პეტრესი, ტიმოთისა და აწყურისა. ამ რამდენიმე წლის წინად ზარბაზანი უსროლიათ აწყურისა და ტიმოთის ციხეთათვის, უნდოდათ თურმე გამოეცადათ სიძლიერე ზარბაზნისა. რკალივით შენგრეული კედლები, მტკვრის ნაპირზე მიმავალ ქვაფენილ გზას, რომ დაჰყურებენ, ცხადად მოწმობენ, რომ წარსულის სიყვარული არა გვაქვს და არ ვიცით მისი პატივისცემა.

ლღევანდელი სოფელი აწყური ძველად ყოფილა ქალაქი და დასახლებული მესხებით, ურიებით და სომხებით. ეხლა აწყურელები გამაჰმადიანებულები არიან, ხოლო ქართული არ დავიწყებიათ. არის სამინისტრო სკოლა, მაგრამ ქართულს არ ასწავლიან. ამ სკოლაში ისეთი მასწავლებელიც ყოფილა, რომელიც ამბობდა, რომ აწყურელები თათრები არიანო. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მოსახლობენ მართლმადიდებელი ქართველნი, სომეხნი და ურიანი. ქართველებს აქვთ სამრევლო სკოლა, სადაც ქართული ენაცაა. აწყურში იჯდა მიტროპოლიტი და კათედრად ჰქონდა მშვენიერი გუმბათიანი ტაძარი. გუმბათი ჩამონგრეულა, ინგრევ აგრედვე კედლები. ამ ეკლესიის გალავანში დასაფლავებულია კაბუკი ბატონიშვილი ლევან იულონის

ძე, რომელიც ლეკებმა მოჰკლეს 1811 წელს პეტრეს ციხესთან.

სოფელი აწყური იმითიცაა შესანიშნავი, რომ რუსის მხედრობის სარდალმა გრაფ ტოტლებენმა უღალატა აწყურთან 1770 წ. აპრილის თვეში მეფე ერეკლეს. ეს გენერალი რუსეთიდან იმისთვის გამოგზავნეს, რომ ქართველების დახმარებით ოსმალები დაემარცხებინა. ბრძოლა რომ უნდა დაწყებულიყო, სწორედ მაშინ გამობრუნდა ტოტლებენი; დასტოვა მარტო ერეკლე ძლიერ მტრის წინაშე და თვითონ აბასთუმნის გზით ზეკარის უღელტეხილზე გადაიარა და იმერეთს ჩავიდა. ერეკლემ მაინც აწყურთან გაიმარჯვა და 21 აპრილს ხომ სავსებით დაამარცხა ოსმალეთის ჯარი სოფ. ასპინძასთან.

ეხლანდელ ახალციხის მაზრაში კიდევ შემდეგი დიდი ციხეებია: რაბათისა, აბასთუმნის ხეობის შესავალში; ოქროს-ციხე *), ქვაბლიანში; ჯაყისმანისა, სადაც მდინარე ჯაყის-წყალი ერთვის ფოცხოვის წყალს; ასპინძისა, სადაც ერეკლემ დიდად დაამარცხა ოსმალონი 1770 წელს, თვით ქალაქ ახალციხის ორპირი ციხე და საკირესი. უკანასკნელი ციცაბო და განმარტოებულ გორაზეა აშენებული, როგორც გორის ციხე. საკირეს ციხეთავე დაპყურებს ს. ტაძრისს, სადაც ძველად შესანიშნავი დედათა მონასტერი ყოფილა, ეხლა კი ცარიელი ნანგრევებია.

*) ლალა-ფაშა რომ შემოესია საქართველოს 1578 წელს, ათაბაგ ქაიხოსროს ცოლი დედის-იმედი დიდხანს ვამაგრდა ამ ციხეში. დედის-იმედის შვილმა მანუჩარმა პირველმა მიიღო მაჰმადის რჯული და სახელად დაერქვა მუსტაფა-ფაშა. მისი ძმა ბექა დანიშნა ახალციხის ფაშად, სახელად დაარქვეს საფარ.

აქ ჩამოთვლილ ციხეების ნახვა ძალიან ადვილია, ქართველებს რომ უყვარდეთ ევროპელებსავე მოგზაურობა და სამშობლო ქვეყნის მიმოხილვა და შესწავლა. პატარ-პატარა გუნდები რომ შეადგინოს ახალგაზდობამ, ზურგზე წამოიკიდოს პარკუჭანებით საგზალი და ჩაიცივას საგზაო ქალამნები, სულ ორ კვირეს მოივლის ფეხით მთელ სამცხე-საათაბაგოს, დაათვალიერებს ისტორიულ ციხეებს და ეკლესია-მონასტრებს და დასტკებებს სულიერად მათის ხილვით და აგრედვე იმ დიდებულ ბუნებით, რომლითაც ასე უხვადაა დაჯილდოვებული ჩვენი საწყალი ქვეყანა:

ეკლესია-მონასტრები ხომ აუარებელია დიდებულ მესხეთის ნაწილ სამცხე-საათაბაგოში. უფრო შესანიშნავია ზარზმა, საფარა, ჭულე, ანუ ჭულები, შორეთი, გავეთი, კარზამეთი, ჯაყისმანძე, საკუნეთი და კლდეში გამოქვაბული მონასტერი გარძია.

ზარზმა აგებულია მეათე საუკუნეს ქრისტეს დაბადების შემდეგ დავით კუროპალატის დროს. მაშასადამე მონასტერი არსებობს ცხრაასი წელიწადი. ახალციხიდან ზარზმამდე 35 ვერსია, გზა მშვენიერია და ქვაფენილი. ასე ლამაზი, კოხტა და ტურფა საყდარი ორი არ მეგულება მთელ საქართველოში. ზარზმა აშენებულია ამდღებულ ადგილზე და თავს დაჰყურებს ქვაბლიანის ხეობას. გარემო მთები ტყითაა შემოსილი, ძირს ხეობა საესეა ხეხილის ბაღებით და საამურად მიიკლაკნება მათ შორის მდინარე ქვაბლიანი. სილამაზე ბუნებისა და სიტურფე ტაძრისა უნებურად ჰხიბლავს და ათრობს მაქერალს და არ იცი, რას უყურო — ტურფა შენობას, თუ თვალ წარმტაც ბუნებას. სწორედ უფალს უხვი თვისი კალთა აქ, ზარზმაში, დაუბერტყია.

ზარზმას დიდი ბედი ეწვია, განსვენებულმა დიდმა მთავარმა გიორგი ალექსანდრეს ძემ თვისის ხარჯით და საფასით განაახლა ტაძარი, გაასუფთავა და გაამშვენიერა. ზარზმაშია დახატული ათაბაგნი: სარგისი I, შვილი მისი ბექა I, და შვილიშვილები სარგისისა: სარგისი II და ყვარყვარე.

ზარზმის სიახლოვეს, სოფ. ადიგვენის თავზე, მეორე მონასტერი ქულეა, ზარზმასავით მშვენიერი. სამრეკლო ისეთი ლამაზია, რომ მისი ბადალი არ მოიპოვებდა მთელ საქართველოში. ქულები უპატრონოდ გდია, თუმცა ის მამული, სადაც აგებულია ქულები, ეკუთვნის მდიდარ მებატონის ფეიზულა ბეგ ქვაბლიანელის მემკვიდრეებს. მონასტერი აგებულია 1308 წლამდე. კედლებზე ათაბეგებია დახატული.

მესამე შესანიშნავი მონასტერი საფარაა. ახალციხიდან მონასტრამდე სულ შვიდი ვერსია. მონასტერში თორმეტი თლილის ქვის ნაგები ეკლესია ყოფილა. თერთმეტი დღესაც კარგადაა შენახული, მეთორმეტე კი დაქცეულა. ამ ეკლესიათა შორის შესანიშნავია წმინდა საბას ეკლესია. ქვა საყდრისა მოწითალოა, აშენებულია ხრამის პირას. კარი და ფანჯარა წმ. საბას ეკლესიისა დიდებულადაა შემკობილი ჩუქურთმით. ეკლესიის ქვებზე მრავალი ხუცური წარწერებია. მონასტერი აშენებულია მეთორმეტე საუკუნეში.

საფარაში დაბინადნენ უვიცი ბერები და სულ გააოხრეს ეს შესანიშნავი და ტურფა მონასტერი. კედლები კირით შელესეს და გააფუჭეს ძველი მშვენიერი მხატვრობა. მას შემდეგ რაც აქ ბერები დასახლდნენო, ამბობს ერთი ისტორიის მკოდნე სწავლული, საფარას ნახევარი ფასი დაეკარგაო.

ახალციხისავე მახრათა მეოთხე შესანიშნავი და ისტორიაში განთქმული, კლდეში გამოქვაბული მონასტერი ვარძია. ს. ხერთვისიდან ვარძიაჲდ მტკვრის ვიწრო ხეობით იქნება 18—20 ვერსი. მონასტერში მრავალი გამოქვაბული სენაკია ბერებისა, რამდენიმე სართულად გამწკრივებული. ეკლესიებიც ბლომადაა, სულ კლდეში გამოქვაბული. უმთავრეს ეკლესიაში დახატულია თამარ-მეფე იმ სახით, როგორც ჰხატავენ ამ მეფეს სურათებზე მეთოთხმეტე საუკუნეს მონგოლებმა აიკლეს ვარძია, ხოლო მეთექვსმეტე საუკუნეს ყიზილბაშებმა.

ამ ჟამად მცირედად განახლებულ ვარძიაში ცხოვრობს მოხუცი არქიმანდრიტი სიმონ წულუკიძე და დარაჯობს მონასტერს.

ამბობენ ძრიელ უყვარდა თამარ-მეფეს ვარძიაში ცხოვრება და დროს გატარებდა. გამოქვაბულია ერთი დიდი დარბაზი, რომელსაც ეძახიან სახელმწიფო საბკოს დარბაზს. თამარის თავმჯდომარეობით დიდებულნი საქართველოსნი აქა სწყვეტდნენ ქვეყნის საქმეებს.

დღეს ამ დარბაზში თავისუფლად მხოლოდ ღამურანი დაფრინავენ.

II

ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი.

ჯავახეთი მეორე წარჩინებული ნაწილია დიდებულ მესხეთისა, ანუ ზემო ქართლისა. ისტორიული ჯავახეთი კარგა მოზრდილი ქვეყანა იყო. დღევანდელ ახალქალაქის მაზრის გარდა ჯავახეთს ეკუთვნოდა აგრედვე არტაანი, ეხლა რომ არდაგანს ეძახიან. ამ ჟამად ჯავახეთს

ვეძახით საქართველოს იმ კუთხეს, რომელსაც რუსებმა ახალქალაქის მაზრა უწოდეს და ოსმალონი კიდევ ახალქალაქის სანჯაყად იხსენიებდნენ.

მართალია ჩვენს მთავრობას არ უყვარს ძველი ისტორიული სახელები და, თუ კი შესაძლებელი და მოსახერხებელია, ყველგან და მუდამ ჰსპობს ძველის ნიშანწყალს, მაგრამ ერის ხსოვნა აგრე ადვილად როდი ივიწყებს ძველ სახელს. ისტორიული სახელი ცარიელი სიტყვანუ კი გგონიათ. იგი სავსეა ნეტარისა და პოეტურის მოგონებით, ჩაქსოვილია ხალხის გულსა და ხსოვნაშ. ისტორიული სახელი ტკბილი და საამო ნანაა, რომელიც მუდამ და განუწყვეტლივ აახლებს და აგონებს ადამიანის მამა-პაპათა ქველობა-ვაჟაკობას, კირსა და ლხინსა, ბედნიერებას და უბედურებას. კაცს არ შეუძლიან დაივიწყოს ერის თავგადასავალის გამომხატველი ისტორიული სახელი, როგორც არ შეიძლება დავიწყება სიკაბუკე-სიყმაწვილისა. ისტორიის დავიწყება თავის თავის დავიწყებაა, ანუ ზნეობრივი და ფიზიკური სიკვდილი.

ღღევანდელი ჯავახეთი, ან ახალქალაქის მაზრა, როგორც საათაბაგო, პატარა ქვეყანაა და უჭირავს სულ რაღაც 2407 ოთხ-კუთხი ვერსი, ან 250.729 დესეტინა (501,458 დლიური). ამ მცირე ადგილზე ცხოვრობს 84,183 სული მამრი და მდედრი.

აღმოსავლეთით ღღევანდელ ჯავახეთს უდევს ბორჩალოს მაზრა (ჯავახეთის მთანი), დასავლეთით ახალციხის მაზრა (მდინარე მტკვარი), ჩრდილოეთით გორის მაზრა (თრიალეთის მთანი, კოდინის მთის ტოტი) და სამხრეთით ყარსის ოლქი (ნიალის ყურის მთა).

ისტორიული ბედი და თავგადასავალი ჯავახეთისა

ისევე მოუსვენარი და შფოთიანი იყო, როგორც საზრგადოდ საქართველოს დანარჩენ სხვა ტომთა. მართო წისკვილი არ დატრიალებულა მის თავზე, თორემ სხვა უბედურება, კირი და ვაგლახი ბევრისაგან ბევრი უნახავს. აღმოსავლეთში არც ერთი ძლიერი ტომი და ერი არ დარჩენილა, რომ არ გაეთელოს ჯავახეთის ფართო და კალოსავითა გაშლილი ველ-მინდორი. საუბედუროდ ზოგჯერ თვით ქართველებიც შეესევოდნენ ხოლმე ჯავახეთს და ზარალს აძლევდნენ.

ვიდრე საქართველოში მეფობას შემოიღებდნენ, ჩვენი სამშობლო საერისთავოებად იყო დაყოფილი. ჯავახეთს განაგებდა და ჰპატრონობდა წუნდის ერისთავი. წუნდა მაშინ ქალაქი იყო და მდებარეობდა მტკვრის ვიწრო ხეობაში, თმოგვის ციხის პირდაპირ და გამოქვაბულ მონასტერ ვარძიის სიახლოვეს. ამ ქამად წუნდას ნაქალაქევს ეძახიან და წარსულის დიდებისა აღარა ეცუობა-რა. ნაქალაქევი პატარა და უხვირო სოფელია.

წუნდას გარდა ჯავახეთში სხვა ქალაქებიც იყო, მაგალითად ხერთვისი, ბარალეთი, გოკია და არტაანი. ხერთვისი დღეს კობუა სოფელია, შემკული ბალ-ვენახებით. ხერთვისელებმა ქრისტიანობა შესცვალეს მაჰმადის რჯულზე და მტკიცედ ადგანან ამ სარწმუნოებას. ხერთვისში თავი გვარი ყოფილა ძველად ვაჩანძე. ვაჩანძიანი დღესაც არიან და ამ გვარიდან ინიშნებოდა მაჰმადის რჯულის პირველი სამღვდლო კაცი — ყაზი. ნაქალაქევსა და გოკიაში სრულებით აღარ არიან ქართველები. იმათ მაგიერ დასახლებულან თარაქამები, რომელთაც ერთი სიტყვა ქართული არ იციან. ბარალეთში მართლ-მადიდებელი ქართველობაა დღეს და აზრუმიდან მოსული სომხები გრიგოლის სარწმუნოებისა.

ჯავახეთი, ან წუნდის საერისთავო საქართველოს სამეთვას განუყრელი და განუყოფელი ნაწილი იყო დიდ ხანს. ხოლო ოდეს სამცხის ბატონი გაძლიერდა და საქართველოს მეფეს თავს აღარ უკრავდა, დაეპატრონა ჯავახეთსაც.

ჯავახეთსაც ისევე, როგორც სრულიად მესხეთს, ან ზემო-ქართლს, თავისუფალი ცხოვრება და არსებობა მოუძსო ოსმალეთმა მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისში (1625 წ.). ორას წელიწადზე მეტი იბატონეს ოსმალეთის მთავრობის მიერ დადგენილმა თაშებმა. ხეპრე და უწიგნო მთავრობამ მარტო ის მოახერხა, რომ მრავალმა ჯავახმა რჯული გამოიკვალა და ქრისტიანობის მაგიერ მაჰმადის რჯული იწამა. ამის გამო თითქმის სავსებით დაეცა ძველი მამა-პაპეული სარწმუნოება, შესანიშნავი ტაძარი კუმურდოსი უპატრონობისაგან წახდა და ეხლა ბან-ჩამონგრეული დაღვრემილი შესცქერის უცხო ტომით დასახლებულ არე-მარეს.

საერთოდ საქართველოს ისტორია სისხლის მელნითაა დაწერილი. განსაკუთრებით ილენებოდა მტრისაგან განაპირა კუთხენი, იგინი ნელ-ნელა იცლებოდნენ სისხლიდან და ღონე-მიხდილი ქართველობის იერს და ელფერს ჰკარგავდნენ. ქართველების ნასოფლარ და ნაქალაქე ადგილებზე სხვა უცხო ტომი სდებდა ბინას და ჩვენ წინაპართა სისხლით გაპოხიერებულ ნიადაგს სხვა ისაკუთრებდა. ჩვენ მიერ ნაამაგდარი მშობელი მიწა სხვას უჩენდა სარჩო-საბადებელს, ხოლო ჩვენ, მისი კანონიერი მემკვიდრენი, იძულებული ვხდებით უცხო ქვეყანას შევაფაროთ თავი და იქ ვეძებოთ სარჩო-საბადებელი.

გამუდმებულმა მტრის შემოსევამ ხარღვი მოუდუნა

ჯავახს, გაალარბა, გაალატაკა და რაოდენობით შეამცირა. სადღაა ჯავახეთის ძველებური სიმრავლე ერისაჲ ქართველთა სოფლები დღევანდელ ჯავახეთში აქა-იქა კივიკობენ, როგორც აზვირთებულ ზღვა-ოკეანეზე აფრა-ჩამოშვებული და საკვებ მომტვრეული ნავი. ბევრი-ბევრი დღევანდელ ჯავახეთში ქართველობა სამთავე წესისა: მართლ-მადიდებელნი, კათოლიკენი და მაჰმადიანნი მეექვსე-მეშვიდე ნაწილს შეადგენდნენ.

მოკლედ რომ მოვქრათ სიტყვა, აი რა აოხრება და დარბევა განიცადა ისტორიულმა ჯავახეთმა. მერვესა და მეცხრე საუკუნეს, ქრისტეს დაბადების შემდეგ, არაბებმა გალეწეს ჯავახეთი. აღვილად არ ემორჩილებოდნენ მაშინდელი მხნე და გმირი ქართველები შემოსეულ მტერსა, მუღვივებოდნენ და ამ'ობაში ბრძოლის ველი—ჯავახეთი სულით-ხორცამდე იღუპებოდა ასევე დაემართა ამ პატარა ქვეყანას, ბერძნების იმპერატორი ვასილი რომ შემოესია საქართველოს. პირველი პარტი ორბელიანის და მეფე ბაგრატ IV ბრძოლის დროსაც სიკეთე არ დაჰყრია ჯავახეთს.

სულთან ჯალალ-ედინის და საერთოდ მონგოლების შემოსევამ მთლად აამტუტა ჯავახეთი. ამბობენ, ერთი შენობაც აღარ დარჩენილა დაუნგრეველიო. დანგრევა-დაქცევის გადარჩენია მხოლოდ ციხენი და გამაგრებული ადგილები.

მეთხუთმეტე, მეთექვსმეტე და მეთვრამეტე საუკუნოებში რამდენჯერმე შემოესივნენ ჯავახეთს ყიზილბაშთა განთქმულნი შაჰნი. თმოგვი, ვარძია და სხვა მაგარი ადგილები სულ დაანგრის. ნადირ-შაჰმა რაც ქონებაჲ ჰქონდათ ჯავახებს, სპარსეთს წაიღო, თანვე წაასხა საქონელი. ტყვეები არ წაუყვანიათ, ამბობს მატჩანე-

აღბად ყველას სიცოცხლეს უსპობდა, ვინც ხელში ჩაუვარდებოდა და დახოცილთა გვამნი რაღაში ეპრიანებოდა გამძვინვარებულ სპარსეთის უგუნურ ბატონს.

ოსმალებმა რომ მოიკალათეს ჯავახეთში მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისში და შინ დაბრუნებას აღარ აპირობდნენ, ქართლ-კახეთის მეფენი, მამა-შვილი, თეიმურაზი და ერეკლე, სულ იმის ფიქრში იყვნენ, თუ როგორ დავებრუნოთ ჯავახეთი საქართველოსათ. ოსმალების ჩამოთესლება საათაბაგოს და ჯავახეთს გულში ლახვარივით მოჰხვდა თეიმურაზსა და ერეკლეს, როგორც თითის ნუნაში შესობილი ხიჭვი არ ასვენებს კაცს, ისე ეს მეფენი ვერ ისვენებდნენ ოსმალების ახლო მეზობლობით. ორჯელ თეიმურაზი და ორჯელ ერეკლე შეიკრნენ ჯავახეთს, გამარჯვებითაც გაიმარჯვეს ოსმალოს ჯარებზე, თან ქვეყანაც დაზარალდა ომიანობით, მაგრამ ჯავახეთ-სათაბაგო ვერ დაიბრუნეს. ჯავახეთ-სათაბაგოს დაბრუნების სურვილი იყო ერთი უმთავრესი მიზეზი, რომ მეფე ერეკლე მიეკედლა რუსეთს და პირობა დაუდო, — უთუოდ ეს ომი ქვეყანა დაუბრუნეთ საქართველოსათ.

ასრულებით ასრულეს პირობა რუსის მხედართმთავრებმა, მაგრამ დღევანდელ ქართველს გაუქირდება თამამად და გადაჭრით სთქვას, — რა ეჯობინებოდა, ასრულება პირობისა, თუ აუსრულებლობა მისი.

23 ივლისს 1828 წელს გრაფ პასკევიჩმა დაიმორჩილა ახალქალაქი და 2 სექტემბერს ქ. ადრიანოპოლში ხელმოწერილ სამშვიდობო ტრაქტატის ძალით ჯავახეთი შემოუერთდა რუსეთს და მაშასადამე საქართველოსაც, როგორც რუსეთის იმპერიის ნაწილს.

ამავე დროს მოხდა საოცარო და სამწუხარო ამბავი. გამაჰმადიანებული ჯავახობა ოსმალეთს გადიხვეწა და

დაცარიელდა ჯავახეთი მკვიდრისაგან, რომელიც ათას წლობით თავს დასტრიალებდა ქვეყანას, ავი იყო თუ კარგი; უვლიდა და ჰპატრონობდა. დარჩა მხოლოდ მცირეოდენი ჯავახობა. გრაფ პასკევიჩმა დაცარიელებულ ჯავახეთის სოფლებში ჩააყენა აზრუმიდან წამოყვანილი 6,000 კომლი სომეხი და რაოდენიმე ოჯახი ბერძენი. შემოხიზნულ სომეხებს დაურიგეს დაცარიელებული სოფლები, მიუზომეს ადგილ-მამული, ოჯახისა და მეურნეობის მოსაწყობად მისცეს ფული; ხოლო ხელოსნებს სახელოსნო იარაღი. ერთი სიტყვით რაც შეეფერებოდა მაშინდელ დროს სტუმართ მოყვარე რუსის მთავრობას პატივისცემა არ დაუკლია ახალშენელებისთვის.

გაშართლდა ჯავახის თქმული: „ოთხმოცჯერ წახდენილა ჯავახეთი, ოთხმოც და ათჯერ აღშენებულაო“. აღშენებით აღშენდა ჯავახეთი, მაგრამ სხვანაირად, უკულმა. ქართველების გასაგისი თითქმის ამოვარდა და მათ ნაოხრებზე სხვა დამკვიდრდა.

მეფე ბაგრატ IV (1027 – 1072 წ.) ააშენა ქალაქი ახალქალაქი, რომელიც ამ დროიდან ითვლება ჯავახეთის უპირველეს ქალაქად. ამ ემად ახალქალაქში (1897 წლის აღწერილობით) სულ 5440 სული მამრი და მდედრი. სომეხია 4024 სული, ქართველი 297, დანარჩენი სხვა ტომისაა. აქედან სჩანს, რომ ჯავახეთის დედა ქალაქს ქართულ ქალაქის იერი და ელფერი დაეკარგა.

ჯავახეთი უხილო, უვენახო და უტყეო ქვეყანაა, მაგრამ ამასთანავე ყვავილიანი და წყაროიანი. მამული ღონიერი და ნაყოფიერია და იცის მოსავალი მოუცდენელი. ხნული კუბრავით შავია და ალოგ-ალოგ სიღრმე, შავ მიწისა თითქმის არშინ ნახევარია. ნაადრევი ყინვე-

ბი, გვალვა და ხშირი სეტყვა რომ არ იცოდეს, ჯავახეთი მთელ საქართველოს დააპურებდა მოსავლით. რაც უნდა იყვეს, მაჩნც ისე არ მოსცდება, რომ ხორბალი შორიდან მოსატანი გაუხდეს ჯავახს. მოსავლიან წელიწადს ხომ პური და ქერი ბლომად გააქვთ აქედან გასასყიდად.

ველ-მინდორი ჯავახეთისა ფართოდაა გაშლილი. ამირანის გორიდან *) რომ დაჰყურებ, გეგონება უზარმაზარი ზღვა-ოკეანე გაქიმულაო. კოდიანის მთის კალთაზე შეფენილ სოფელ ბურნაშეთიდან თითქმის მთელი ჯავახეთი მოსჩანს. ზაფხულობით, სწორედ საამო სანახავია ზურმუხტის ფრად აბიბინებული და ამწვანებული მინდორი. გაზაფხულის გასულს სურათი იცვლება: შემოსული ყანები ოქროს ფერს იღებს და თვალ გადუწვდენელი მინდორი მცირეოდენ სიოსაგან ირხევა ლერწამსავით და ჰღელავს ზღვასავით. თუ ბარს ბურუსი არ აყრია, ცა მოწმენდილია და კარგი დარია, ამ დიდებულ სურათს ბუნების მოტრფიალე ადამიანი თვალს ვერ მოაშორებს. გინდა უყურო სიკვდილამდე. ბუნების სიკეკლუცეს და ამაგს ღონიერ ადამიანისას.

ბევრჯელ დავემტკბარვარ უზომოდ ამ დიდებულის სურათის ცქერით; ბევრჯელ უნებურად ამიღია ხელი: საქმიანობაზე და ბევრჯელ უნებურადვე გონების თვალთვარსულისთვის მიმიცია, იმ წარსულისთვის, ოდეს ბილწი ყმობა-მონობა გვძაგდა და თავისუფალ ცხოვრებისთვის სიცოცხლეს არ ვზოგავდით.

ეხლა ხომ სულ სხვაა. სანთელსავით დნება ჩვენი

*) თურქები „თავშანს“ — კურდღლის გორას ეძახიან; რუსებმა ეს სახელი „თავშანკად“ გადანათლეს.

სახელი და ვითქვიფებით უცხო ტომთა და ერებში როგორც მაწონი სადღეებელში. შედარებანი წარსულისა და აწმყოსი, მოგონებანი, ზოგი ტკილი და ზოგი მწარე ფუტკარსავით ირევა გონებაში. გარინდებული, გაქვავებული დგებარ სვეტივით და იტანჯები გამოუთქმელ სევდა-ვარამით. აზრი და გონება, მთელი სულიერი არსება ძლიერად კვნესის და სწუხს, რომ ეს დიდება ბუნებისა, მისი მშვენიერება, ეს მობიბინე ველ-მინდორი ხომ ჩვენი იყო და რატომ აღარაა ჩვენი? რად დაგვემართა ასეთი საქმე? რად დატრიალდა ასე უკუღმართად ბედი ჩარხისა, რომ ჯავახი, ჩვენი სისხლი და ხორცი, საუკუნოებით ამ ქვეყნის მომვლელ-პატრონი, მისი დამცველი, მოამაგე და მოკირნახულე, ზოგი გაწყდა მტრის ხელით და ზოგი გადიხვეწა ოსმალებს? რად მოხდა ისე, რომ ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში სტუმრებს დავემგზავსეთ და შემოხიზნული უცხოელი დაეპატრონა ქვეყანას? ისეთი რა დავაშავეთ, რომ ქვეყანა გაგვიოხრდა და გაგვივერანდა? მთასა და გორას, ველსა და მინდორს, დაბასა და სოფელს მხოლოდ სახელი-და შერჩა ქართული, თორემ სახრავი დიდი ხანია სხვამ-მიითვისა. ესეც არ იკმარეს და ცარიელ სახელსაც გვედავებთან. ქვის-ჯვარს (სოფ. ქოთელიას და ხანდოს შორის) ხაჩ-კარი უწოდეს, ნიალის-ყურს გეგ-დადი და სხვა.

ეს ხომ ასეა, მაგრამ მე მაინც მგონია, რომ შემოხიზნულნი ვერ შეიყვარებენ ახალ სამშობლოს და პირს იქით იზამენ, საიდანაც მოსულან, ან სხვაგან მოსძებნიან ბინას. სამშობლოს მოწყვეტილი ადვილად ვერ დასდებს ბინას უცხო ქვეყანაში. საბაბად უბრალო მიზეზი ეყოფა, აიყრება და წავა ან სხვაგან, ან ძველ სამშობლოს მიადგება. ამისი მაგალითი ბევრია. ათას წელიწად-

ზე მეტია, რაც გაიბნა ებრაელობა, და მაინც თვალთ
იერუსალიმისკენ უჭირავს. სამასი წელიწადი სრულდება
რაც ქართლ-კახეთიდან ყიზილბაშებმა წაასხეს ქართვე-
ლები თავიანთ ქვეყანაში, მაგრამ მათ ჩამომავლობას
მაინც გული ეთანაღრება და ძველ სამშობლოსკენ მოი-
წევს.

წარსულის მოგონებით გამოწვეული სევდა-ვარამი,
გულს რომ უთუთქამს ხოლმე ადამიანს, არ გეგონათ,
რომ ბოროტება და სიძულვილია ხიზან-სტუმრისადმი.
სევდა სამშობლოსი ბუნებითი გრძნობაა, დაბადებით
დაყოლილი. აბა ნაამაგდარ შვილის დაკარგვას როგორ
აიტანს მოსიყვარულე დედის გული, თუ ზოგჯერ მღუ-
ღარე და ანკარა ცრემლი არ დაღვარა და გული არ მო-
იფონა!

ჯავახეთის მდებარეობა მაღალია, ზღვის პირიდან
თითქმის 5,000 ფუტს უწევს სიმაღლე. ეს მაღალი მდე-
ბარეობაა მიზეზი, რომ ჯავახეთში ზამთარი დიდ-თოვ-
ლიანი და ყინვიანია. მარიამობისთვის ნახევარს ჯავახე-
თის მთის წვეროვებზე: აბულსა და სანსარზე უკვე თოვ-
ლი მოდის. შემდეგ თოვლს ჩამოჰყრის ხოლმე კოდინსა
და ნიალის ყურეზე. ასე რომ შემოდგომის პირზე ჯა-
ვახეთის მთაგრეხილნი სამის მხრით თოვლით იმოსება
და ლაზათიანს სუსხს იჭერს. იმერელი, ან მეგრელი თა-
ვის თხელი და სიფრიფანა ტანსაცმელით გაფიჩხდება
აქა, ისე საგრძნობელი და ძლიერია შემოდგომის სუსხი.
სიცივესა და ყინვას მიჩვეული ჯავახი კი არხეინადაა, გა-
ეხვევა ტყავში და მხნედ მუშაობს ხოლმე.

ბარში თოვლი გიორგობისთვეში მოდის; ქრისტი-
შობისთვის პირველ დღეებში გაჩაღებული ზამთარი დგე-
ბა, ამ დროს საშარხილო გზა ჩინებულია.

დღისით აგრე რიგად არა ცივა ზამთარში, ღამ-ღამობით კი დიდ სიცივეს იჭერს. ხშირად სიცივე 10—15 გრადუსია რეომიურისა. უფრო დიდი ზამთარი ტბის ყურის და ფარვანას ტბის არე-მარემ იცის. ამ ადგილებში თოვლი მოდის ასე ენკენისთვის ნახევარს და ძლიერ-ძლივობით დნება აპრილის თვეში.

გეოგრაფი ვახუშტი ამბობს, რომ ჯავახეთი უტყეო ქვეყანაა. დღევანდელ ჯავახეთში მართლაც ტყეები აღარაა, აქა-იქ მოიპოვება მხოლოდ ჯაგნარი, მაგალითად სანსარის მთის და ციხის-ჯვრის ფერდობსა და ძირაობებზე. ჯავახეთზევა მიწერილი ჭობარეთის ტყე, მაგრამ იგი საათბავოს სამზღვარზე დევს და ჯავახნი სიშორისა და უგზოობის გამო ვერა სარგებლობენ ამ ტყით. ჭობარეთი უფრო ბორჯომს, გორდს მაჭრას (ქართლს) ეკუთვნის, ვიდრე ჯავახეთს.

ღიახ, ჯავახეთში ესლა აღარაა ტყეები, მაგრამ ეტყობა, რომ ძველად დიდი ტყეები ყოფილა. სოფელ სანსარს დღესაც კარგადაა შენახული მშვენიერი მოზრდილი ეკლესია-მონასტერი. მონასტრის კედლიდან გადმოვარდნილა უშველებელი თლილი ქვა, ალბად მიწის ძვრის დროს, და ზედ ასეთი ხუცური წარწერა აქვს: ოდეს ეს წმიდისა. დეთის ამოზბლის ეკლესია აღშენდა, მაშინ ესე ადგილი ტყისაგან არა ჩნდაო. ეს წარწერა ნათლად გვიჩვენებს, რომ ძველად ჯავახეთში დაბურული და ხშირი ტყეები ყოფილა.

მე მგონია, რომ ტყეები თვით გეოგრაფ ვახუშტის სიცოცხლის დროსაც (18 საუკუნე) იქნებოდა ჯავახეთში. შეიძლება უღრანი და გაუტეხელი ტყე აღარ ყოფილიყოს, მაგრამ ალაგ-ალაგ გატეხილი მაინც შერჩებოდა. მე ჩემი თვალით მინახავს ს. იხტილაში თავზე,

იქვე სოფლის ახლო მდებარე შეთხელებულ ფრთონის ტყეში მოჭრილი. კოთელიელები ამბობენ, რომ ტყეები ჯავახეთში აზრუმიდან მოსულმა სომხებმა ამოაგდეს. რაკი სამშობლოში ტყის მოვლა-პატრონობა არ იცოდნენ და თვალითაც კი არ ენახათ, აქ რომ დაბინავდნენ, მიესივნენ ტყეებს და სულ გაანადგურეს... ჯირკვებს და დიდრონ ხის ფესვებს ეხლაც ვპოულობთ ხენის დროსაო.

რადგან საწვავი შეშა-ფიჩხი არ მოიპოვება ადგილობრივ, ჯავახნი იძულებულნი არიან ხის მასალა შორიდან მოიტანონ სახლკარის ასაშენებლად. ხის მასალა გამოაქვთ ბორჯომისა, ოთისა და ზემო ოშორას ტყეებიდან. ბორჯომის ტყე მდებარეობს გორის მაზრაში და ოთისა და ოშორისა ახალციხისაში. დიდ შრომასა და ჯაფას ალევს ჯავახი ხის მასალის მოტანას; ერთი ხის მოტანას ყვეარი ხარით და ურმით ექვსსა და რვა დღეს უნდება ხოლმე. უშეშობა და ზამთრის მკაცრი სიცივეამიზეში, რომ ჯავახი მიწურ სახლებს იკეთებს. ღრმად ამოთხრილ დედამიწას ტალახისა და ქვის კედლებს გაუფლებს, ზედ თავხეებს დააწყობს და ბანს სქლად მიწას აყრის. ზოგჯერ დაყრილ მიწის სიღრმე-სიმაღლე არშინ ნახევარს უწევს ხოლმე. ზამთარში კიდევ ამოდენა მიწას ერთი-ორი არშინი სიღრმე თოვლი დააწვეება და ამგვარად ჯავახის სოფელი. ზამთრობით მიწისა და თოვლისაგან აკოკოლავებულ ბორცვების გროვას უფრო ჰგავს, ვიდრე ჩვეულებრივ სოფელს.

შეშის მაგიერ ჯავახეთში ხმარობენ პურის გამოსაცხობად, საქმლის მოსახარშად და სახლის გასათბობად წივას. წივას აკეთებენ ასე: სხვილფეხა საქონლის ნაკელს შეაქუჩებენ გაზაფხულზე, ან ზაფხულში სახლის

წინ, ან კალოზე, დახელოვნ ჩინებებით და შემდეგ ამოქრიან აგურივით, გაჰფენენ კალოებზე, კალოს ღობეებზე და სახლის ბანებზე. როცა გამოხმება მზეზე, მწკრივად დაალაგებენ, როგორც საყენის შეშას, ან ბჯას. ჯავახეთის სოფლები სავსეა ასეთი სასაცილო ბჯებით. ზოგიერთა ოხუნჯი კაცი, შორიდან მოსული, თუ სასაცილოდ აგდება უნდა ჯავახისა, იტყვის ხოლმე: ჯავახეთი სავსეა ყინვარე შაქრის კეცებითო.

ერთი საყენი წივისა ფასობს 8—12 მანათი ცხვრის ნაკელიდან ამოღებული წივა უფრო ძვირია, რადგან მეტი სიციხოველე აქვს და ღირს 14—16 მანათი საყენი. წივის კეთება უფრო ქალების მოვალეობაა. მამაკაცები ეშველებიან ნაკელის დახელაში და ალიხებად ამოღებაში. გაშრობა, გამწკრივება კალოებზე, შემდეგ ბჯად დადგმა სულ ქალების საქმეა.

წივის კვამლი ძალიან ავი ასატანია და თვალებს ძრიელ სწვავს. სიმყრალით სჭარბობს ცხვრის ნაკელისაგან მომზადებული წივა. რაც უნდა ბევრი წივა მოამზადოს ჯავახმა, მაინც იოლად ვერ წავა ცივსა და გრძელ ხამთარში. ამის გამო ჯავახი სარგებლობს საქონლის სითბოთი. თავლა-ბოსლის ერთ ნაწილს გადალობამენ დარაბებით, ან ქვის კედლით (უკიროდ) ნახევრად და ერთმხარეზე რომ საქონელია დაბინავებული, მეორეზე ჯავახის ჯალაბი. ამ ოთახს ოდას ეძახიან. ოდაში და თავლაში სუნი მძიმეა და შეუჩვეველ კაცისათვის ძნელი ასატანი. პირველად ამისთანა ბინაზე ხამი ადამიანი დიდად იტანჯება. საქონლის ფშვინვა, საქმლის ხრამუნი, მოცად საქონლის ზმუილი, ნეხვისა და პირუტყვის შარდის სუნი, საერთოდ შეხუთული და აშმორებული ჰაერი სულს უხუთავს ხამ ადამიანს. გაფუჭებული ჰაერი

დიდ ზიანს აძლევს თვალს და ამის გამო ხშირია თვალის ავადმყოფობა ჯავახეთში და თუ სხეულით ჯანსაღია ჯავახი, იმის მადლობელი უნდა იყვეს, რომ ბინის გარედ მეტის მეტად სუფთა ჰაერია და ცივი ანკარა წყაროები უხვად მოიპოვება.

თავლასა და ოდას ზედ მიდგმული აქვს საბძელი, სათორნე, იარაღის საწყობი, შენობანი და სხვა. შეძლებულ ჯავახს ხშირად ექვსი-შვიდი თვალი შენობა აქვს და ამოდენა ოთახებს ერთი კარი აქვს, საიდანაც შედის და გამოდის ადამიანი და პირუტყვი. თუ მიჩვეული არა ხარ, კისერს მოიტეხ, პირველად რომ შედიხარ ამ დაუსრულებელ ბნელ ოთახთა ლაბირინტში, ან ცივ კედელს მიახლი ცხვირსა და პირს, ან საქონელს წააწყდები. შეიძლება ზორბა ქოფაკსაც წამოჰკრა ფეხი და ვაი შენი ბრალი მაშინ! მე მუდამ შიშითა და კრძალვით შევსულვარ ჯავახის სახლ-კარში. ფეხის გადადგმას ვერ გავებდავდი ხოლმე, ვიდრე ხელს არ მოჰკიდებდნენ და წინ არ გამიძღვებოდნენ.

შეძლებული ჯავახნი ნელ-ნელა ამოდიან თხუნელისებურ სოროებიდან და სახლ-კარს რიგიანს იკეთებენ. განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევენ სასტუმრო ოთახს, ანუ ოდას. ხიზაბავრას, ხერთვისს და ბარაღეთს ბლომად მოიპოვება მიწაზე დადგმული ქვიტკირის შენობანი.

ერთი კარგი თვისება აქვს ჯავახს, — ძალიან უყვარს სიუხვე ლოგინისა. რაც უნდა ღარიბი იყვეს, ორი-სამი ხელი ლოგინი მაინც ექნება სასტუმროდ შენახული.

მთელ საქართველოში არ მოიპოვება იმისთანა ხალი ჰავა, როგორცაა ჯავახეთში. რა ხილია ციებ-ცხელება, აქ არავის გაუგონია. ან საიდან გაჩნდება ციებ-

ცხელემა ამ მაღალ ველ-მინდორზე, სადაც ქყაპი და ქაობიანი ადგილები არაა. ზაფხულობით ბარში წყალი დუბელაა და სასმელად მაწყინარი, ჯავახეთში კი ისეთი ცივი წყაროებია, რომ კბილსა ჰკვეთს,

ტბანი და მდინარენი. მთელ საქართველოში არ მოიპოვება იმდენი ტბა, რამდენიც პატარა ჯავახეთშია. ტბათა სიუხვით ჯავახეთი წააგავს ფინლიანდიას. ჯავახეთის ტბებს უჭირავს 8,558-დესეტინა ადგილი, ან 17 116 ქართული დღიური ყველაზე დიდი ტბა ფანავრის ტბაა, რომელსაც უჭირავს 6,744 დღიური. ამ ტბას ჯავახი დღეს ფარვანას ეძახის, რუსები კი ტობარავანს. მეორე -- ტბის-ყურის ტბა, უჭირავს 2,620 დღიური, ამ ორ ტბას გარდა ექვსი დიდი და პატარა ტბაა კიდევ ჯავახეთში. ზოგიერთი ტბა განთქმულია გემრიელი თევზით და კალმახით, მაგალითად ტბის-ყური და სალამოს ტბა. ბატონაშვილი ვახუშტი ასე აგვიწერს სალამოს ტბას: „ტბა სალამოსი, დიდი და აღესილი თევზითა გემოიანითა, ამისთვის რამეთუ არს ანკარა და ქვიანი“.

ხალხი ამბობს, რომ ტბის-ყური თამარ-მეფემ მდინარე ქციადან აღინაო. „არხი, ნარუალი დღესაც ეტყობა“. თუ ხალხის გადმოცემა მართალია, ალბად „არხს იმ აზრით გასჭრიდნენ, რომ მდ. ქციას გემრიელი კალმახი ამ ტბაშიაც მოშენებულიყო“.

მდინარენი შედარებით ცოტაა ჯავახეთში. დასავლეთით ჩამოუდის მტკვარი და ისე ღრმა ხეობაში მოდის, რომ შეუძლებელია რუების გამოყვანა ხეხილის, ან ყანების მოსარწყავად, ან-და წისქვილის დასაბრუნებლად. მხოლოდ ხერთვისელებმა მოახერხეს პატარა რუს გამოყვანა და სოფლის ბოლოს დიდი რუს გაყვანა სა-

წისკვილედ. წყაროს-თავიდან *) მოყოლებული გომამდე (ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრათა სამზღვარზეა) მტკვარი ძრიელ ჩქარა მოდის და სრულიად არ წააგავს „მოღუდუნე“ მტკვარს, ტფილისს რომ შუაზე ჰყოფს და ზღაზენით მიდის კასპიის ზღვისაკენ. მეორე მოზრდილი მდინარე გამოსდის ფარვანის ტბას, გაივლის სალამოს ტბას, ჩაუვლის ქ. ახალქალაქს გვერდზე და შეერთვის არტაანის მტკვარს სოფ. ხერთვისთან. ფარვანის წყალს ოსმალონი ეძახდნენ თოფარავან-ჩაის, რუსები ეძახიან ტოპარავან-კას, ქართველები კიდევ ჯავახეთის მტკვარს. ქ. ახალქალაქიდან ვიდრე ხერთვისამდე ამავე მდინარეს ეძახიან ახალქალაქის წყალს. დანარჩენ მდინარეთა შორის უფრო საყურადღებოა ბარალეთის წყალი და ყულასისა, ანუ ორმოცი წყარო, თათრულად ყირხ-ბულახ.

ხენა-თესვა. სეილი. ჯავახეთში ხენა-თესვა ისეთივეა, როგორც დალოცვილ ქართლ-კახეთში. იგივე მამა-პაპური გუთანი, ორხელა, გუთნის დედა, ღამისა და ღღის მეხრენი, ფარცხი და სხვა. განსხვავება ისაა მხოლოდ, რომ ჯავახის გუთანზე ისეთი მხიარულება ზრია, როგორც ქართლისაზე აქ ვერ გაიგონებ საქონლისა და მეხრის გამამხნეველ ოროველას. ოსმალთა პატონობამ ჯავახსაც გული დაუთუტქა და მოსპო ეროვნული სიმღერა, როგორც ბევრი რამ სხვა.

ჯავახეთში დოღს ნაკლებად სთესავენ. ემინიანთ სიცივისა: მომეტებულად ითესება დიკა. ქერშიც უფრო ახალთესლი ითესება, ვიდრე ძველთესლი. რადგან ჯავახეთის ჰავა სასტიკი და სუსხიანია, ქერი და პური

*) წყაროს-თავი არტაანის ოლქშია. აქ შესაწინავე ქართული ეკლესია, ქართველები კი აღარ არიან.

გვიან შემოდის. ქერებს სთიბავენ 15 აგვისტოდან, დოღს (შემოდგომის ნათესი პური) პირველ აგვისტოდან, ახალ თესლს აგვისტოს გასულს. მკა სრულებით არ იციან და მაშასადამე აქ ვერც ჰოპუნას გრიალს მოისმენ. მარტო სოფელ ეშტიაში ენერხებათ ნამგლის ხმარება. ეშტიე- ლები გადმოსახლებული სომეხ-კათოლიკენი არიან.

რაკი მოსავალი გვიან შემოდის, კალოობაც გვიან იციან. თუ ავდარმა უსწრო, ბჯები გაულეწავი რჩებათ და როცა ყინვებს დაიქერს, ესე ნოემბრის შუა რიცხ- ვებში, კალოობა ხელახლად გაჩაღდება ხოლმე, მაგრამ ვაი ამ კალოობას. კევრზე ქურქსა და ტყავში გახვეული კაცი დგას და წამდაუწუმ ხელებზე პირით ორთქლს უბერავს. საცოდავი სანახავები არიან გოგოები, სალა- შობით ხეავს რომ აცხავენ. პირისახე და ხელები სი- ცივისაგან დალურჯებული აქვთ, ტანი უძაგდაგებთ და მაინც ცხავს ახანხალებენ. თუ ყინვა კარგა ხანს გაგ- ძელდა, ლეწვას მორჩებიან, მაგრამ თუ თოვლმა მოუსწ- რო, კალოობა გაზაფხულის გასულს, ან ზაფხულის პირ- ზე თავდება.

საუკეთესო მხვნელ-მთესველები ჯავახეთში ქართვე- ლები არიან. ამათ არც მხოლოდ სომხები ჩამოუყვარდე- ბიან. საქონლის მოშენება უფრო ეხერხებათ თარაქა- მებს, ქურთინებს და თურქმენებს, ხოლო მებაღობაში ხეხილის მოვლა-პატრონობაში ქართველ—მაჰმადიანს (სუ- ნის მიმდევრები) ვერაფერს ვეღრება.

ხეხილის ბაღები მარტო მტკვრის ღრმა ხეობაშია. ხენა-თესვის გარდა მისდევენ ხეხილის გაშენებას ხოჭაბავ- რელები, საროელები და ხერთვისელები. ვარძიის პირ- დაპირ მდებარე ქართული სოფლები აფნია და გოგაშე- ნიც მისდევენ ამ სანქმეს, მაგრამ ნაკლებად. სარგებლო-

ბას დიდს ვერასა ხედვენ, უფრო გულს აყოლებენ და ხალისობენ. საროსა და ხიზაბავრას (მართლ-მადიდებელი და კათოლიკე ქართველები) ვენახებიც აქვთ, მაგრამ აქაური ღვინო კაკკაკს დაახვლებს.

ხეხილიან ბალებით განთქმულია ჯავახეთში და მთელ სამხრეთ საქართველოში ხერთვისი და მის გვერდით მდებარე პატარა სოფელი შადრევანი. თუთა იცის იმისთანა, რომ ჭამით ვერ გაძლები. მარტო თუთის საქმელად ღირს რომ ესტუმროს კაცი ხერთვისს და შადრევანს.

ხერთვისი დიდი სოფელია და ტურფა, თვალწარმტაცი მდებარეობა აქვს. შეფენილია ტიტველ კლდის ფერდობზე, კოხტა სახლები კიბე-კიბეა აშენებული და ამფითეატრივით მალლა, კლდის წვეროსკენ მიდის. წყლის პირიდან დაჰყურებს ამაყად სოფელს ძველი ციხე. სოფელსა და ციხეს ორის მხრით ჩამოუბრის მტკვარი არტაანისა და ჯავახეთისა. ჯავახეთის მტკვრის ზვირთები ზეცასა სწვდება, ქუხს და გრგვინავს გააფთრებულ ლომივით. უზარ-მაზარ ლოდებზე ხათქა-ხუთქისაგან წყალი თეთრადაა აქაფებული და მისი შხუილისაგან ყურთა სმენა აღარაა. აქ, ისტორიულ, ჭირნახულ მტკვართა შესართავის პირას მოსვენება და განცხრომა ზაფხულობით, კარავში, ფართო თუთის ქვეშ, სახელოვან ციხის გვერდით, სწორედ რომ ნეტარება და ბედნიერებაა! განა ბევრია ქვეყანაზე ასე შემკული კუთხე, მაგრამ აბა ისიც მითხარით, ბევრია იმისთანა ქართველი, რომელსაც ენახოს ხერთვისი?

ადამიანი განცვიფრდება, ხერთვისის პალებს რომ ჰნახავს. ბალები კლდე-კლდე მიდიან და გარეგანი სახით ძველ ბერძენთა ამფითეატრს წააგავან. ბალებს ასე აშე-

ნებენ: ჯერ მოსჩეხავენ კლდეს, მერმე ქვემოდან გაუვლებენ კედელს ისეთ დიდრონ-დიდრონ ლოდებით, რომ ზოგის წონა 10,000 ფუთი იქნება. სწორედ გასაოცარია, რა ხელმა და მარჯვენამ მიაგორა ეს უშველებელი ლოდები კედლის ამოსაყვანად? ზღაპრებში რომ მღვევბის და ციკლოპების ნაშენობაზეა ლაპარაკი, სწორედ ეს შენობანი მოგაგონდება.

როცა კედელს გაავლებენ და ადგილს მიასწორ-მომასწორებენ, ზურგით აზიდავენ მიწას, მოჭფენენ, შემდეგ დააყრიან პატივს და მხოლოდ ამის შემდეგ დარგავენ ხეს, ან დასთესენ თესვს. დიდი ჯაფა და შრომაა საჭირო ამისთანა ბაღის გაშენებისთვის, მაგრამ რა გაუჭირდება გლეხის კურთხეულ მარჯვენას.

ხერთვისი სახაზინო სოფელია, მცხოვრები ორას კომლ კაცზე მეტია. სახელმწიფო მიწა ისე ცოტა აქვთ, რომ სათქმელადაც არა ღირს. თითო სულ ადამიანზე მოდიოდა ამ ოცდა ორის წლის წინად სამი მეთათედი დესეტინისა, ან 720 ოთხ-კუთხი საჯენი, ესე იგი ნახევარ დღიურზე ცოტა მეტი. ხერთვისელები ცხოვრობენ ხილის მოსავლით. აქა ხარობს ვაშლი, სხალი, თუთა, ალუბალი, კაკალი, პტამი, შინდი, ქლიაფი. ხერთვისში სკოლაც არის, სადაც ჩვეულებრივ ქართულს არ ასწავლიან. ხერთვისელებს ძალზე აქვთ დავიწყებული ქართული.

ხერთვისი ისტორიული სოფელია, ძველად ციხე-ქალაქად ითვლებოდა. იგი იხსენიება ალექსანდრე მაკედონელის დროს როგორც მაგარი ციხე. 1588 წელს ათაბაგ მანუჩარ II ხერთვისი დაუთმო შაჰ-აბასს, მაგრამ შესანიშნავმა ქართლის მოურავმა გიორგი სააკაძემ წაართვა სპარსელებს 1624 წ. 1636 წ. თურქები დაე-

პატრონენ ხერთვისს, ჩააყენეს რაზმი ენგიჩართა, ხოლო 26 ივლისს 1828 წ. პასკევიჩმა დაიჭირა ხერთვისი უბრძოლველად და მას აქეთ ხერთვისი საქართველოს შემოუერთდა.

ხერთვისის ლამაზ ციხეს ორი დიდი კოშკი აქვს, აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა. კოშკების აშენების ამბავს ხერთვისელები ასე მოგვითხრობენ: თამარ მეფემ უბრძანა ორ კალატოზს აეშენებინათ ორი კოშკი. ერთი იყო ოსტატი და მეორე მისი შეგირდი. ოსტატს უნდა აეშენებინა აღმოსავლეთის კოშკი, ხოლო შეგირდს და; სავლეთისა. მეფე დაჰპირდა, — უხვად დავაჯილდოვებ, ვინც უფრო კობტა და ლამაზ კოშკს ააგებსო. ოსტატი და შეგირდი გულმოდგინედ შეუდგნენ საქმეს. ჯერ არ დაემთავრებინათ ხელოსნებს მუშაობა, რომ ხალხმა ყაყანი დაიწყო, — შეგირდის ნაშენობა სჯობია ოსტატი-სასაო.

მართლაც, თამარს შეგირდის კოშკი უფრო მოეწონა და წინდაწინვე უხვად დავაჯილდოვა ხელოსანი. საშინლად გაბრაზდა ოსტატი, იხელთა დრო და თავის შეგირდს კიბე გამოაცალა სწორედ მაშინ, როდესაც შეგირდი კოშკის თავს ასრულებდა. რა ექნა შეგირდს? რაკი უკიბოდ ძირს ველარ ჩამოვიდოდა, ადგა და გაიკეთა ფთები ურიოდ და რჩომილ ფიცრიდან. ცული წელში გაირჭო და გადაფრინდა ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ეს მანძილი ბარე ოცი საყენია დასავლეთის კოშკიდან. ძირს ისე უხერხულად დაეშვა, რომ დაიჭრა ცულით და გარდაიცვალა. ამ ადგილს ეხლაც ეძახიან ხერთვისელები მსხვერპლად ადგილს. იგი გზის პირადაა *).

*) ეს ლეგენდა დაბეჭდილია ივ. პ. როსტომაშვილის წიგნში.

საქონლის მოშენება. საქონლის მოშენებას დიდის ხალისით მისდევენ ჯავახნი, რადგან იალაღები საკმარისად მოიპოვება. საქონლის ხელი უფრო იციან ქურთინებმა და თარაქამამ. ქართველები, სომხები და დუხობორები კი უფრო მუშა საქონლის მოშენებას მისდევენ. თუმცა ესენიც, სადაც კი ადგილის მდებარეობა ხელს უწყობს, არ ერიდებიან ცხვრის ფარის და ცხენის ჯოგების გაჩენას. ცივი ქვეყანაა ჯავახეთი, მაგრამ კამეჩობასაც არ ილევენ, ცხენები ხომ ბლომადაა, განსაკუთრებით დუხობორიაში. აქ უშველებელი ტანის ცხენი იცის, ძრიელ ღონიერია, მაგრამ საჯდომად არ ვარგა, რადგან ტლანქია და ნელად მოსიარულე. იმზე სასაცილო არათერია, როცა ახმახი დუხობორი-ბოხობა ქუდით და უშველებელ წაღებით გადააჯდება უზარმაზარ ტანიან ცხენს და გააჭენებს, თითქოს მიწის ძვრაო, ისე ზანზარებს ხოლმე დედა-მიწა, როცა ხუთი-ექვსი ამისთანა მხედარი ერთად მიაჭენებს ცხენებს. აბა სად ეს სურათი და სად კობტა, ტან-წერწეტა, გძელ ჩოხაში გამოკვაწრული მეგრელი, როცა იგი ჯირითობს, ან სხვის სანახავად ცხენს გააჭენებს.

თითო ცხვარი ჯავახეთში იძლევა ესე ორ მანათს წმინდა შემოსავალს წელიწადში, ხოლო ძროხა 11 მანათს. დუხობორებს სხვილი ჯიშის საქონელი ჰყავთ, ადგილობრივ მკვიდრს კი უფრო წვრილი.

ჯავახეთის იალაღებზე შორიდანაც მოუდით ცხვარი. ფშავ-თუშნი, ქიზიყელები, მთიულნი ხშირი სტუმარნი არიან ნიალის ყურისა, სამსარისა და აბულისა. ორ-სამ თვეს რჩება აქ მათი ცხვარი და აგვისტოს გასულს, ან ენკენისთვის ნახევარს უკან ბრუნდება. ათი-ათასობით ამოდის ნიალის ყურეზე შირაქიდან თუშები-

სა და ფშავლების ცხვარი და მრავალი მწყემსი: ტიტ-
ველა ნიალის ყური და ქაჩალ-გორა, უნადირო და უფ-
რინველო, სამარესავით ჩუმი ზამთარ-შემოდგომით, ზაფ-
ხულში ცოცხლდება და ჟრიამულით იესება მისი ხე-
ხუნვი. ქართული სიტყვა-პასუხი, სიმღერა მწყემსისა მო-
გაგონებს შუაგულ საქართველოს და გავიწყდება, რომ
ეს ქვეყანა სხვისაა და არა ჩვენი.

გზები. ჯავახეთი უგზოობას ვერ დაემდურება.
მშენიერი შარა გზები მიდის ახალქალაქიდან ერთი
ახალციხეს, მეორე არტანს, მესამე ბაკურიანსა და ბორ-
ჯომს და მეფთხე-გუმბრს (ალექსანდროპოლი). ძველი
გზა ახალციხიდან ახალქალაქს ხიზაბავრაზე რომ აღიოდა
და რომლითაც გაიარა 1837 წელს იმპერატორმა ნიკო-
ლოზ პრველმა ეხლა გაუქმებულია. აღარც ეს გზაა
ბატივში, რომელიც ტბის-ყურის ტბასთან მიდიოდა კო-
ჯორზე და რომლითაც დაბრუნდა ტფილისში ერეკლე II,
ასპინძასთან რომ სასტიკად დაამარცხა 1770 წ. 21 აბ-
რილს. ზედ აღდგომა დღეს, ძრიელი ჯარი ოსმალოსი
და ლეკებისა.

ხალხი. თურქების შემოსევამდე, მეჩვიდმეტე საუ-
კუნის დასაწყისს, ჯავახეთი მარტო ქართველებით იყო
დასახლებული — რაკი თურქებმა (ოსმალონი). დაიჭირეს
საქართველოს ეს კუთხე, ხალხიც აირია და აჭრელდა.
ყველაზე უწინარეს ჯავახეთს შემოეპარნენ ოსმალებიდან
ქურთები და თარაქამანი. როგორც ქურთი, აგრედვე
თარაქამა მომთაბარე და ეული იყო, ესე იგი მოხეტია-
ლე და ერთ ადგილას დიდხანს არა ჩერდებოდა. რაკი
მოსწყინდებოდა ხოლმე რომელსამე ადგილს დგომა,
აიყრებოდა, ხიკრებდა ბარგ-ბარხანას და გასწევდა სხვა-

გან. თარაქამა და ქურთი უსწავლელი, ხეპრე, ტლანქი და გაუთლელი იყო.

როგორც ძველ სამშობლოში, ისე ჯავახეთში უსველური ხალხი მწყემსობას დაადგა. სადაც საქონელს მირეკავდა და დროებით ბინას დასდებდა, იმის სოფელიც იყო. სახლების აშენებით თარაქამა და ქურთი თავს არ იცხელებდა. წამოსქიმამდა ალაჩუყს და შიგ არხეინად მოიკალათებდა. ესე სახელდახელოდ წამოდგმული ალაჩუყი, ანუ კარავი სავსებით აკმაყოფილებდა ქურთსა და თარაქამას და სხვას არას. დაგიდევდა. ხენა-თესვას, ხეხილის გაშენებას, ან ბოსტნის მოყვანას თურქები და თარაქამანი სრულებით არ მისდევდნენ. წლითი-წლოებით ასე უგემურად და ველურად ცხოვრობდნენ და მკვიდრ ქართველობაზე არავითარი გავლენა არა ჰქონიათ.

სამაგიეროდ ოსმალეთის მთავრობისაგან განწესებულ მოხელეებს დიდი გავლენა ჰქონდათ ჯავახეთის ქართველობაზე. ოსმალონი ფიქრობდნენ, ჯავახი მაშინ იქნება ჩვენი ერთგული და ჩვენგან განშორებას აღარ მოისურვებს, უკეთუ სჯულს გამოიცვლის და მაჰმადის სარწმუნოებას მიიღებსო. ეს ყალბი და შემცდარი აზრი და ფიქრი განდა მიზეზად იმისა, რომ ოსმალოს მოხელეებმა სასტიკი ძალმომრეობა იხმარეს და ჯავახეთი გაამაჰმადიანეს. რაკი რჯული შეუცვალეს ჯავახს, სახელიც გამოუცვალეს და ქართველის მაგიერ დაუძახეს თათარი. ამის გამო დღევანდლამდე რჯული და ეროვნობა დომხალივით არეულია ჯავახეთში და საერთოდ გაამაჰმადიანებულ საქართველოში.

რუსებმა რომ დაიპირეს ჯავახეთი 1828 წელს, ეს ძველის-ძველი კუთხე საქართველოსი თითქმის სრულე-

ბით იყო გადარჯულებული. მალეულად, ჩუმად, თითო-ოროლა სოფელი თუღა მისდევდა ქრისტიანობას. გადარჯულებულ, ანუ გამაჰმადიანებულ ჯავახს, როგორც ზევით იყო მოხსენებული, არ მოეწონა რუსობა და მისი ბატონობა, მოშორდა სამშობლოს და გადიხვეწა ოსმალეთს. დარჩენ მხოლოდ ჩუმი მართლ-მადიდებელი ქრისტიანენი, ქართველი კათოლიკენი სომხის ტიბიკონისა, ქურთნი, თარაქამანი და სულ მცირე ნაწილი გამაჰმადიანებულ ქართველობისა. დაცარიელებულ ჯავახეთში რუსის მხედრობის სარდალმა პასკევიჩმა მოიყვანა 1830 წ. აზრუმიდან დიდძალი სომხობა და დააბინავა ქართველების ნასოფლარებში.

ათის წლის შემდეგ, ესე იგი 1840 წ. რუსის მთავრობამ კიდევ მოუმატა ხალხი ჯავახეთს. რუსეთში სდევნიდა ღუხაბორებს, ანუ მწვანელებს, თავისუფალ ცხოვრების ნებას არ აძლევდა და ადგა და შინ დაწუნებულნი დაასახლა ჯავახეთს.

ამ გვარად დღევანდელ ჯავახეთში ცხოვრობენ: 1) ოსმალეთის ბატონობის დროიდან დარჩენილი ქურთები; 2) თარაქამანი; 3) აზრუმიდან მოსული სომხები; 4) რუსეთიდან გადმოსახლებული ღუხაბორები*) და 5) მკვიდრი ქართველნი: მართლ-მადიდებელი კათოლიკე და მაჰმადიანი ქართველები. მართლ-მადიდებელი ქართველები სცხოვრობენ სოფ. საროს, აფნიას, გოგაშენს, ქილდას, ფრთენას, კოთელიას, ბარაღეთს, ბალანთას, ჭიხარულას, ვარევანს, ჩუნჩხელს, მურჯახეთს, თოკს და ვარგავს.

*) ჩვენში მთავარ-მართებლად თ. გოლიცინი რომ იყო, იმის დროს დაიწყეს ჯავახეთში მართლ-მადიდებელ რუსების დასახლება. ჯერ ჯერობით ორი პატარა სოფელი გააშენეს.

სომხის ტიბიკონზე მდგომი ქართველი კათოლიკენი ცხოვრობენ ს. ხიზაბავრას, ხულგუმოს, ბავრას, კართიკამს და ტურცხის. სომხის ტიბიკონს რომ ვახსენებთ, ეს იმას ნიშნავს, რომ ტომით და ჩამომავლობით ქართველი, აი თუნდ ხიზაბავრელი, სომხურ ენაზე ისმენენ წირვა-ლოცვას. ესაა მიზეზი, რომ ამ ტიბიკონის ქართველს ხშირად სახელი სომხური აქვს, მაგალითად პავლეს მაგიერ ტერტერა (მღვდელი) პოლოსას არქმევს, გიორგის მაგიერ გეურქას და სხვა. მთავრობაც ხელს უწყობს ამ სიღუბეჭირეს და მახინჯობას. ამ რამდენიმე წლის წინად ხიზაბავრელებმა ქვის ეკლესია ააშენეს და ზედ წარწერა გაუკეთეს ლათინურად და ქართულად. ვილამაც შეატყობინა მინისტრს, ხიზაბავრელები ქართველობას ჩემულობენ და საყდარზე ქართული წარწერა გააკეთესო. ფიცხელი ბრძანება მოვიდა პეტერბურგიდან: წაშალეთ ქართული წარწერაო. მეტი რა ჩარა იყო, ქვაზე ამოჭრილი წარწერა კირით გაგლისეს.

ქართველი მაჰმადიანები სუნნის აღსარებისა ბინადრობენ ს. ხერთვისის, შადრევანს, თოკს და სხვაგანაც. სოფელ ხერთვისის შერჩენია ქართული გვარები: ვაჩნაძე, გეგაძე. ს. თოკს*) აბაშიძე და ხოსპიოს—ფალავანდოშვილი. საზოგადოდ ჯავახეთის ქართველი მაჰმადიანი ან სრულიად აღარ ლაპარაკობს ქართულად, ან თუ ლაპარაკობს ისე ცუდად, რომ ძლივს მიხვდები მის ლაპარაკის აზრსა.

ჯავახეთის სხვა და სხვა აღსარების ქართველები

*) ამ სოფლის ქართველობა ნახევარი მართლ-მადიდებელია, ნახევარი მაჰმადიანი. უკანასკნელები სუფთად ლაპარაკობენ ქართულად.

ერთის შეხედვით დიდად განირჩევიან ერთმანეთისაგან. ჩაცმულობით, მიხვრა-მოხვრით, ზნე-ხასიათით მართლ-მადიდებელნი წააგავან ქართლებსა და კახლებს. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ჯავახი უფრო ეტანება განიერ შარვალს, ვიდრე ქართლელი. ცხვრის ტყავისაგან უშნოდ შეკერილი ქუდიც სილამაზეს ვერა ჰმატებს ამ ქვეყნის შვილს. არც წინდა-პაიჭი უფარგა ჯავახს, უშნო, ულამაზო და შეუღებავია.

ქართველი მაჰმადიანი ჩაცმულობით, ზნე-ხასიათით და ჩვეულებით დიდად წააგავს თათარს. ქალები კარჩაკეტილები არიან და თუ სადმე მოუხდათ წასვლა პირს იბურავენ ჩადრით, ერიდებიან უცხო მამა-კაცთან საუბარს და შეხვედრას. დიდი სიჩრცხვილია და თავის მოჭრაა ქალისათვის, უცხო კაცმა რომ დაინახოს პირახდილი. ქალი ვალდებულია უცხო მამა-კაცს რომ შეეფეთება, ან პირი დაიფაროს ჩადრით, ან უმაღ ზურგი მიაქციოს და ჩაქუქდეს. ნასწავლ კაცს უნებურად გაელიმება, ამ უცნაურ და სასაცილო სურათს რომ წააწყდება. როგორღაც არა გჯერა, რომ ჩადრში გახვეული, პირ-უკუღმა ჩამჯდარი გზის პირას მანდილოსანი ქართველი ქალია. ქართველი, ქალია თუ კაცი, სითამამით განთქმულია, არავის ერიდება და აგერ აქ კი, ამ გამაჰმადიანებულ საქართველოში, სარწმუნოებამ ასე შესცვალა ჩვენი ზნე და ხასიათი. მარტო ბებერი დედა-კაცი და პატარა გოგოები არა ჰმალავენ თავიანთ სახეს. კვირაობით ვყოფიოვარ ქართველ მაჰმადიანის ოჯახში და ქალისთვის თვალი არ მომიკრავს. უქალოდ კი ოჯახურ ცხოვრებას და სიამოვნება-მხიარულობას აჩრდილივით თან დასდევს ერთფერობა და უგემურობა, თითქოს ხალხში კი არა, სადღაც უღაბურ კუნძულზე ხარ მარტოდ-მარტოვო.

ვიდრე ქართველ მაჰმადიანის ოჯახში ქალი არ გამეფდება, როგორც ყველგან განათლებულ ქვეყნებშია მიღებული, მანამდისინ ქართველ მაჰმადიანის ოჯახს შნო და ლაზათი არ მიეცემა. რაც უნდა კარგად შეაზავოს საქმელი, თუ მარილი აკლია, მაინც უგემური იქნება. სწორედ ასე ემართება ქართველ მაჰმადიანის ოჯახს, სადაც ქალი ეს მარილი ოჯახისა კარჩაკეტილია და მოკლებული თავისუფლებას.

თარაქამა და ქურთი, ანუ ქურთინი. ესენი ჩაცმადახურვით ძრიელ წააგავან ქართველ მაჰმადიანებს სუნნის აღსარებისას, ითვლებიან მაჰმადიანებად, მაგრამ არც თუ აგრე დიდად იხეთქავენ თავს რჯულისათვის. როგორც თარაქამანი (ყარა-ფაფახი, შავქუდა), ისე ქურთინები მწყემსობას მისდევენ. ამ ბოლო დროს დაიწყეს მკვიდრად დაბინავება პატარ-პატარა სოფლებად და ხვნათესვას მიჰყვეს ხელი. ქურთინების სოფლებში სულ ორისამი კომლია. რაც უნდა დიდი სოფელი იყვეს ქურთისა, ათ კომლზე მეტი მაინც არ იქნება. მომეტებული ნაწილი ყარა-ფაფახებისა ცხოვრობს ლეპისის გაშლილ ველ-მინდორზე, არტანის ოლქის გვერდით*). ლეპისში მშვენიერი საძოვარი მინდვრებია და იცის ნოყიერი ბალახი. აქაა აშენებულო მოწითალო თლილის ქვის საყდარი გავეთისა და დაუსრულებელი უზარ-მაზარი ეკლესია კარზამეთისა. ეკლესიის შენობა დაუწყვია აწყვერის მღვდელ-მთავარს და კედლები რომ ამოუყვანია შესავალ კარის სიმაღლეზე, ლეპისი თურქებს დაუქვრდათ და შენობაც შეჩერებულა. კარზამეთისა და გავეთის

*) ეს კუთხე შეცდომით ახალციხის მაზრაზეა მიწერილი.

მშვენიერ ეკლესიებს ვინ უპატრონებს დღეს? თარაქამამ რა იცის მისი ყადრი და ფასი? საქართველოს ეკლესიას რაკი საკუთარი მამული და ქონება ჩამოართვეს, სიღარბის გამო, თავი აღარა აქვს რომ პატრონობა გაუწიოს და ჟამთა ვითარების წყალობით ორივე შენობა ოხრდება და ტიალდება.

ლეგენდა ამბობს, რომ თამარ დედოფლის ძროხის ჯოგი ლეპისის მინდვრებზე სძოვდაო და აქ მოწველილი რძე მიღებით და ღარებით პირდაპირ ვარძიის გამოქვაბულ მონასტერში ჩადიოდაო. ისტორია მოგვითხრობს, რომ ვარძია დიდად უყვარდა თამარს და ხშირად აქ ატარებდა დროსაო.

სომხები. როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, სომხები გადმოასახლა რუსის მთავრობამ 1830 წელს ჯავახეთში. უფრო დიდი ნაწილი გადმოსახლებულ სომხებისა აღიარებს წმინდა გრიგოლის სარწმუნოებას, ხოლო მცირე ნაწილი კათოლიკობის მიმდევარია. სომეხ კათოლიკენი დგანან ს. ალასტანს, ეშტიას, კულიკაშს და კიდევ რამდენსამე სხვა სოფელს. ორთავე რჯულის სომხები მშვენივრად ლაპარაკობენ თათრულად. ქართულიც იციან იმათ, ვინც ქართველებთან დაბინავდა. მაგალითად ბარალეთის სომხობა ისევე კარგად ლაპარაკობს ქართულს, როგორც ქართველები. ისიც სათქმელია, რომ ჯავახეთის და საათაბაგოს ქართველობა კარგად ლაპარაკობს თათრულს. იციან აგრედვე სომხური თუ სომხებთან ერთ სოფელში ცხოვრობენ. ერთ კუთხეში მოქცეულ სხვა და სხვა ტომის ხალხს შუღლი არ მოსდით და მშვიდობიანად ეწევიან ცხოვრების ქაპანს.

გრიგოლის სარწმუნოების სომეხს არ უყვარს სომეხი კათოლიკე. იმათაო, ამბობენ გრიგოლელები, სტუ-

მარი არ უყვართ, სისუფთავეს არ ეტანებიან, ზნეობის სიფაქიზეს აგრე რიგად არ აფასებენ და საერთო, მეზობლურ ცხოვრებას გაურბიანო. ყველა თავის კერიისაკენ მიიწევსო.

ბავრისა, ხულგუმოს და კართიკამის და ტურცხის კათოლიკეთ სომხური არ იციან. ზოგნი ამბობენ, რომ ეგენი ქართველები არიან და გადმოსახლდნენ არტაანის ოლქიდან (ველი), ზოგნი კი უჩვენებენ სომხეთის მუშს, საიდანაც ვითომ იგინი მოსულან. ველი ძველად ქართული პროვინცია იყო.

სომეხ-კათოლიკეთ წირვა-ლოცვა სომხურად აქვთ და რომის წმ. პაპას ემორჩილებიან საეკლესიო საქმეებში. აი სწორედ ქართველი კათოლიკენი ამ სომეხ-კათოლიკეთა ტიბიკონზე დგანან, ქართული წირვა-ლოცვა მოსპობიათ და გაუგებარ სომხურ ენაზე ისმენენ ღვთისმსახურებას.

ჯავახეთს მოსული სომხობა განთქმულია შრომის მოყვარეობით. ტანთსაცმელი სომხისა ისეთივეა, როგორც ქართველ ჯავახისა, ხოლო სომეხ ქალის ჩასაცმელი ცოტათი განსხვავდება ქართველ ქალის საცმელისაგან. სომხის ქალი იცვამს ლურჯ კაბას; კაბას წინიდან წითელი წინსაფარი აქვს აკრული. თავზე იხურავენ გასათხოვარი ქალები ოსმალურ ფესსა, ხოლო გათხოვილები ამავე ფესსა, მაგრამ ზედ ახვევენ შალ-ლეჩაქებს, შუბლზე იკეთებენ ჩვენებურ ჩიხტს, ოქროს ფულებით ახუნძლულს.

დუხაბორები. ჩამომავლობით დუხაბორები რუსები არიან (ველიკოროსი). ამათ უარპყვეს წეს-რიგი რუსეთში გაბატონებულ მართლ-მადიდებელ ეკლესიისა, ხელი-

აიღეს ბერებზე და მღვდელ-ღიაკვნებზე, ნათლობა-ქორწინებაზე ეკლესიურის წესით და თავისებურად დაიწყეს ღვთის სამსახური. ღუხაბორებს დიდად სწამთ და უყვართ ღმერთი. მთავრობა გაუწყრა, როგორ თუ ბერები, მღვდლები, ეკლესია და ეკლესიური წესები არ გინდათო და აიღო და გადმოასახლა 1840 წ. ჯავახეთში. მაშინ ჩვენი საქართველო რუსებს ისე მიაჩნდათ, როგორც დამლუპველი ქვეყანა, საიდანაც რუსი კაცი შინ ველარ დაბრუნდებოდა ცოცხალი. ეხლა რუსები ისე ეტანებიან საქართველოს როგორც ბუზი თაფლს და ბაწარ-აღებით მოდიან ჩვენში, სადაც ჩვენც ველარ ვეტყვიოთ და სივიწროვით გული გვიწუხდება.

ღუხაბორები დაასახლეს ჯავახეთის თოვლიან-ყინულიან მთის კალთებზე იმ განზრახვით, რომ გაწყვეტილიყვნენ. მთავრობას სძულდა ურჩი, პირქუში და შეუპოვარი ღუხაბორი, მწვალბეგელი და უარის მყოფელი ეკლესიის გარეგან წესებისა, იმ წესებისა, რომელთაც დაჰფარეს და სავსებით ჩანთქეს სული და არსება კაცთ-მოყვარე ქრისტიანობისა. მთავრობას იმედი გაუცრუვდა, ღუხაბორები არ გაწყდნენ, გაუძლეს სასტიკ ბუნებას და დღეს ისე კარგად ცხოვრობენ, რომ ქართველი დიდხანს ვერ მოესწრობა ამგვარ კეთილ ცხოვრებას. მთავრობამაც ამ ეამად აზრი შეიცვალა და ღუხაბორებს დღეს თავზე ხელს უსვამს, რაც უნდა იყვეს მაინც რუსები არიან და მაშასადამე ჩვენი სისხლ-ხორცნიო.

ღუხაბორებმა რვა სოფელი გააშენეს ჯავახეთის აღმოსავლეთ-სამხრეთის ნაწილში: ბოგდანოვკა, გორელოვკა, ეფრემოვკა, არლოვკა, როდიონოვკა, სპასკაია, ტამბოვკა და ტროიცკაია, ნაწილი მათი გადასახლდა ამე-

რიკაში რამდენიმე წლის წინად, მაგრამ არც ერთი დასახელებული სოფელი საეცებით არ დაცარიელებულა.

სასიამოვნო სურათს წარმოადგენს ღუხაბორების სოფელი. ქუჩები სწორე და განიერია; კოხტა, თეთრად შეღებული სახლები ლამაზად გამოიყურებიან. ეზო და კარმიდამო დიდია, სადაც ყოველგვარი ოჯახისთვის საჭირო შენობაა მოთავსებული. ასე გასინჯეთ ჯავახეთის ნახუქი—წივა, ესეც კი კოხტად და მწყობრად დალაგებული. ღუხაბორთა სოფლები სრსუფთავით, რიგიანი შენობებით და საერთო კეთილდღეობით დიდად განირჩევიან ქართველ და სომეხ სოფლებიდან. იქ რომ სიმდიდრე და კეთილი ცხოვრებაა, იქ სიღარიბე და სიღუბე არაა.

ღუხაბორები შრომის მოყვარე ხალხია. „მუშაობა, ამბობენ ღუხაბორები, სხეულს აპატიოსნებს, ხალხი სულს ამხანაგობას უწევსო“. ქალი და კაცი ყველა მუშაობს. ღუხაბორმა ათასგვარი ხელობა იცის, წადებსაც თვითონ იკერავს, ურემსა, ფურგუნს, გუთანს სულ თვითონ აკეთებს. სახლის აშენებაშიაც არავის იშველიებს. სოფლისათვის ყველა საჭირო ხელობა გამოუვა ხელიდან ღუხაბორს, ამის გამო მარტო ნემსისა და მარილის საყიდლად თუ წაქა იგი ბაზარში.

ღუხაბორები ზნეობით ძალიან მაღლა დგანან, არ იციან რა არის ქურდობა, მრუშობა-გარყვნილობა და სხვა. ერთმანეთს ხალისით ეხმარებიან მუშაობაში. გაჭირვებულსა და ღარიბს სახოცლოდ ეხმარებიან: მოუხნავენ, დაუთესენ ყანას, მოუთიბავენ ბალახს, უყიდიან საქონელს და ამ სახით დაძაბუნებულ კაცს თებზე დააყენებენ ხოლმე.

ღუხაბორები მისდევენ ხვნა-თესვას და საქონლის

მოშენებას. ჭვითონ რომ ზორბა ტანისა არიან, ცხენე-
ბიც უშველებელის ტანისა ჰყავთ. ტვირთის საზიდად
დუხაბორის ცხენს არაფერი შეედრება. რუსებს 1877—
1878 წ. ომი რომ ჰქონდათ ოსმალებთან, დუხაბორები
ჯარისთვის ტვირთსა ზიდავდნენ ფურგუნებით და დიდ-
ძალი თუღლიც იშოვნეს. აქედან დაიწყო მათი დაუშრე-
ტელი კეთილდღეობა. დუხაბორებს მთავრობამ დიდი მა-
მული და სათიბი ადგილები მიუზომა — პური და ქერი
აგრე რიგად არ მოდის დუხაბორებში, მაგრამ თივა აუა-
რებელი აქვთ.

III

ფოცხოვი, ერუხეთი, არტანი, ჩულუხეთი, კოლა.

საქართველოს ეს ნაწილები დიდხანს ეჭირა ოსმა-
ლეთს. ოსმალეთის ბატონობამ არც ამ კუთხეებს დაა-
ყარა ხერი, აქაც ისევე ამოვარდა ქრისტიანობა და ქარ-
თული, როგორც სამცხე-საათაბაგოს და ჯავახეთში.
განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ჯავახეთსა და საათაბა-
გოს დღევანდლამდე შერჩა ალაგ-ალაგ ქრისტიანობა და
ქართული ენა. ჯავახეთის და განსაკუთრებით საათაბა-
გოს გამაჰმადიანებულმა ქართველებმა ჯერ კიდევ იციან
ქართული ლაპარაკი და თუ მალე არ მივეშველეთ და
კარგი ქართული სკოლები არ დავმართეთ სოფლებად,
მალე აქაც დაივიწყებენ სამშობლო ენას. ფოცხოვისა
და ჯაყის-წყლის ხეობაში, კოლასა, არტანსა და ერუ-
შეთს სრულებით აღარ იციან ქართული. დაბა-სოფლე-
ბის სახელები, მთისა და გორაკებისა, ველ-მინდვრებისა,
მდინარეებისა და ხეებისა ისევ ქართულია, მაგრამ გა-

დარჯულებულ აქაურ ქართველს აღარ ეყურება მათი მნიშვნელობა. სახელწოდება სოფლებისა: საიხვე, ზეგანი, ნაქალაქევი, ცხრაწყარო, სამღერეთი, წურწყაბი, ალი, ყველი, არსიანი (მთა), ჯაყის-წყალი, და სხვანი უცხო და გაუგებარი სიტყვებია აქაურ ქართველისთვის. იგი ვერ მიხვდება, რომ ეს სახელები და სიტყვანი ქართულია და შექმნილი ქართველი კაცის გენიოსობით და კუთა-გონებით. ბუნდოვანად ახსოვს მარტო, რომ ოდესღაც იყო ქართველი და ქრისტიანი, მაგრამ დღეს თავის თავს უწოდებს თათარს, იცის თათრული ენა და ქართული და ქართველობა აღარაფრად ეპრიანება.

საქართველოს ეს ოთხი პატარა ნაქერი, ანუ კუთხე: ფოცხვისა და ჯაყის-წყლის ხეობანი, ერუშეთი, არტანი და კოლა, ანუ გოლა რუსეთმა შემოიერთა უკანასკნელ რუს-ოსმალოს ომის გათავების შემდეგ 1878 წელს, ამ დროიდან ეს კუთხენი დაუკავშირდნენ საქართველოს გარეგნობით. მართვა-გამგეობა და სამართალი ქართულ ენაზე რომ შემოეღო მთავრობას, უეჭველია, რომ არტანის ქართველები ამ ოცდა ათი წლის განმავლობაში ძრიელ დაუახლოვდებოდნენ მტკვრისა და რიონის ხეობათა ქართველებს. შეისწავლიდნენ ძველ სამშობლო ენას და ერთმანეთისას გავიგებდით რასმე. ეხლა კი სულ სხვაა. არტანელებმა ვერც რუსული ისწავლეს და ქართულზედაც ძველებურად მოწყვეტილები არიან. მაშასადამე ვერც ჩვენ და ვერც რუსებმა ვერ გამოვიყენეთ უკანასკნელი გამარჯვებული ომიანობა და მკიდროდ ვერ შემოვიერთეთ სამასი წლის წინად მოწყვეტილი ქართველობა.

რუსის მთავრობამ დასახლებული ოთხი ნაქერი საქართველოსი შეაერთა ერთ ოლქად და დაარქვა არ-

დაგანის ოლქი. ამ ოლქში ოთხი საპოლიციო ნაწილია: არდაგანისა, ფოცხოვისა, ჩილდირისა და ღელისა. ამ გვარად ძველი ქართული სახელწოდება საქართველოს ამ კუთხისა შეიცვალა და ერუშეთ, არტან, კოლა და ფოცხვის მაგიერ არდაგანის ოლქი გაგვიჩინეს. ასე ნელ-ნელა იშლება და იფხიკება კავშირი წარსულსა და აწმყოს შორის. არ უნდათ, რომ გაიდოს შემაგროებელი ხიდი წარსულსა და აწმყოს შორის.

არდაგანის ოლქი დიდი ქვეყანა არ არის, უჭირავს 4924.90 ოთხ-კუთხი ვერსი, ან 513010.42 დესეტინა (ქართული 1026020.84 დლიური); ესე იგი ტფილისის გუბერნიის თიუქმის მეშვიდედის ოდენა ადგილი.

წინა წერილებში გვქონდა მოხსენებული, რომ ქართველმა კაცმა ძრიელ ნაკლებად იცის სამშობლო ქვეყნის ვითარება, როგორც წარსული, აგრეთვე დღევანდელი. მართლაც საოცარია, რომ არ გვიყვარს მოგზაურობა და ჩვენი ბედნიერი თვალით ნახვა სამშობლოს სხვა და სხვა კუთხისა, არ გვიყვარს გავიგოთ და ვიცოდეთ, თუ რანი ვიყავით გუშინ, ვინ ვიყავით, რას ვშერცბოდით და რას ვაკეთებდით. რაკი წარსული ნაკლებად ვიცით და დღევანდელ ვითარების გაგებასაც ნაკლებად ვეტანებით, ალბად ამითი თუ აიხსნება, რომ დღევანდელ ქართველს ღვთიური ცეცხლი არ უღვივის გულსა და მკერდში სამშობლო ქვეყნისადმი. აბა როგორ შეიძლება ადამიანს უყვარდეს კეთილშობილურ სიყვარულით ის, რაც არ იცის, რაც თვალით არ უნახავს. ამიტომ დიდად საჭიროა ზედმიწევნით ცოჯნა სამშობლოს ყოველი კუთხისა და გაგება მისის თავგადასავალისა. სამშობლოს სიყვარულის ბუნებრივ გრძნობას მხოლოდ მაშინ მიეცემა ღრმა საფუძველი, როცა შევიტყობთ და

გავიგებთ ყოველ მის წვლილს. სწორედ ასეთ საფუძვლიან ცოდნა-სწავლის შემდეგ იბადება და იზრდება ეროვნული სიამაყე, რომლითაც ასე მოაქვთ თავი დასავლეთ ევროპის ერებს. ევროპელმა მამაო ჩვენოსავით ზეპირად იცის თვისის სამშობლოს წარსული და დღევანდელი ვითარება, მისი ბედი და უბედობა, ავი და კარგი, ამაყობს კარგით და ამის გამო მხნედ და იმედიანად უყურებს მომავალს.

ჩვენ, ქართველები, დიდად ჩამოვრჩებით განათლებულ და ქვეიან ევროპელებს სამშობლოს სიყვარულსა და სამშობლო ქვეყნის სამსახურში. რადგან ქართველობა დაჩაგრული ერია, ამიტომ ერთი ათად მეტი მხნეობაა საჭირო წარსულისა და აწმყოს შესასწავლად, თუ ერს ეროვნული თავმოწონება აკლია, იგი დიდხანს ვერ იბოვინებს ქვეყანაზე, გაქრება და ამოვარდება.

უკანასკნელ რუს-ოსმალოს ომიანობის შემდეგ (1877—1878 წ.), რუსეთმა შეიძინა: ბათუმისა, ართვინისა, ოლთისისა და არდაგანის ოლქები, ანუ ძველი ქართული სახელწოდება რომ ვიხმართ: ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ლივანა, ნაწილი ჭანეთისა, კოლა, არტანა, ერუშეთი, ფოცხვის და ჯაყის-წყლის ხეობანი. ოსმალები ამ ნაწილს საქართველოსას ეძახდნენ და დღესაც ეძახიან ოსმალეთის საქართველოს. კარგა მოზრდილი ნაწილი ჭანეთისა ქალაქ ტრაპიზონამდე და მდინარე კოროხის სათავე დღესაც ოსმალეთის იმპერიის ხელშია. კოროხის ხეობის სათავეში მცხოვრებმა ქართველობამ სრულებით დაივიწყა ქართული და გადაგვარდა და მისი გამოტრიალება ძალიან ძნელია. მარტო ზღვისპირას დაბინავებული ჭანები, ანუ ლაზები ისევე ლაპარაკობენ, როგორც მეგრელები, ესე იგი ქართულად.

მაგალითად ქართველი იტყვის: მამამ იმას ცხენი მისცა; მეგრელი იტყვის: მუმაქ (ბაბაქ) თის ცხენი მეჩუ; ქანი (ლაზი) იტყვის: ბაბაქ ემუს ცხენი მეჩუ. განა ეს განსხვავებაა? სრულიადაც არა. თვითოეულმა ხეობამ და კუთხემ იცის საერთო ენის გადახრა და მცირედი შეცვლა, მაგრამ დედა-ენას მაინც ამითი არა უშავდება-რა და დგას საღ კლდესავით მაგრად.

რაკი ქანეთი (შავ ზღვის პირადაა გაქიმული ტრაპიზონიდან მოყოლებული ქ. ბათუმამდე), ქოროხისა და მტკვრის სათავეების საქართველო და არსიანის მთის კალთებზე დაფენილი საქართველოს ნაწილები იყო მოწყვეტილი, ამის გამო ქართველი ნასწავლი კაცები აგრე რიგად არ ეტანებოდნენ ოსმალეთის საქართველოს. რაკი ჩვენები არ მიდიოდნენ იქითკენ, იქიდანაც არავინ შემოდისა საჩვენოში. შესწყდა ამნაირად მეზობლობა, ჩვენ იმათი აღარა ვიცოდით რა და იმათ ჩვენი და ვიყავით ასრე გაუგებრობით მოცულნი.

ბოლო მოვლო ამ გაუგებრობას 1873 წელს. ამ წელს იმოგზაურა ოსმალეთის საქართველოში პოლკოვნიკმა გიორგი ხ. ყაზბეგმა და დიმიტრი ხ. ბაქრაძემ. ამათ გვიამბეს ნახული და გაგონილი. მაშინ გავიგეთ, რომ მდინადე ქოროხის ხეობა ისეთივე წმინდა საქართველოა, როგორც მტკვრისა და რიონისა. რუს-ოსმალის ომის შემდეგ იმოგზაურეს ოსმალეთის საქართველოში ე. გ. ვეიდენბაუმმა და თ. სახოკიამ. ამათ ნაწარებიდან ხომ სრულებით დავრწმუნდით, რომ ქოროხელები ჩვენი დიდი ძმები არიან, ხოლო სარწმუნოება აქვთ შეცვლილი და ქრისტეს მაგიერ მაჰმადს აღიდებენ. დღეს ქოროხის ხეობის და მტკვრის სათავეს ნახვა და იქ მოგ-

ზაურობა ადვილია და მგზავრს არაფრის შიში არ მოე-
ლის.

პროფესორი ნ. ი. მარტი და ისტორიკოსი ე. ს. თაყაიშვილი ხშირად ეწვევიან ხოლმე როგორც ქოროხის ხეობას, აგრედვე მტკვრის სათავეს, სწავლობენ და იკვლევენ შესანიშნავ ეკლესია-მონასტრებს, ციხე-ქალაქებს და ნახულსა და გაგონილს უზიარებენ ქართველობას.

აქ ჩამოთვლილ სწავლულთა და მოგზაურთა ნაამბობიდან ნათლად სჩანს, რომ ქართული ენა სუფთად შენახულა ქობულეთში, აჭარაში (აჭარის წყლის ხეობა), ლივანში და ქანეთში. ქოროხის სათავეს აღარ ესმის ქართული. შავშეთი ზედ აკრავს არტანს, მაგრამ ქართული აღარ იცის თითო ოროლას გარდა. ერუშეთი, არტანი, კოლა ჯავახეთის მოსამზღვრეა, მაგრამ აქაც აღარ იციან ქართული. ფოცხვისა და ჯაყის წყლის ხეობამაც, თუმცა ზედ აკრავს საათაბაგოს, დაივიწყა სამშობლო ენა.

ა) ფოცხვისი.

ფოცხვის ხევს, ერუშეთს და კოლა-არტანს (არდავანის ოლქი) ითვლება 67.575 ქალი და კაცი. რადგან მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანებს ეროვნული სახელი შეუცვალა და ხან თურქებს, ხან თათრებს უწოდებს, ამიტომ ძნელი გამოსაცნობია ჯერ-ჯერობით, თუ რამდენი ქართველი ცხოვრობს არდავანის ოლქში მაჰმადის რჯულისა და რამდენია სხვა ტომისა. თითქმის ნახევარი ამ კუთხის მცხოვრებთა—28,823 ნაჩვენებია როგორც თურქი. მაშ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ოცდა რვა ათასი რვაას ოცდა სამი ადამიანი ან სავსებით ჩამომავლობით

ქართველები არიან, ან მცირედად შერეულნი. რასაკვირველია, ამათში ნამდვილი თურქები, უფრო კი ოსმალონიც ერევიან.

არა ქართველთა შორის ყველაზე ბევრნი არიან ქურთები—11,317 ქალი და კაცი; ბერძნები—10,136; ყარა-ფაფახნი (შაე-ქუდიანები)—9,108; თურქმენები—4711; რუსები—1702; სომხები—519 და აქარლები—25.

სხვა და სხვა ტომის ხალხი ძრიელაა აქრელებული არდაგანისა, ჩილდირისა და ლელის საპოლიციო ნაწილებში, ხოლო ფოცხოვში, სადაც ითვლება 14,366 სული, მარტო მაჰმადიანი ქართველობაა. ქურთები სულ რაღაც 389 სულია, რომელნიც აქაც თავიანთ საყვარელ ხელობას ადგანან, ესე იგი მომთაბარობენ და საქონელს მწყემსავენ.

ფოცხოვი მთა-გორიანი ქვეყანაა, სწორედ ისეთივე, როგორცაა ქვაბლოვანი საათაბაგოსი (ახალციხის მაზრა). ჰავა და ბუნება მშვენიერია, მთის კალთები და ფერდობნი შემკულნი ტყითა: ფიჭვით, ნაძვით, წიფელით და რცხილით. სოფელ ბადელადან მოკიდებული არსიანის მთამდე, საიდანაც იწყობა შავშეთი და აქარა, ტყე ხშირია, ხოლო მთის მწვერვალნი სდგანან ტიტვლად. აქ ზაფხულობით ერეკებიან სხვილფეხ საქონელს და ცხვარს საბალახოდ.

ფოცხოვში ორი უმთავრესი წყალია, ფოცხვისა და ჯაყისა. ამათ ერთვის მრავალი ტოტი, გამომდინარე ერუშეთის და არსიანის მთებიდან. წყლის პირებზე, ხევებსა და ლეღებში სახნავი მიწებია და ხეხილის ბაღები. აქ მოჰყავთ პური, ქერი და სიმინდი. ხილეულობაში ყველაზე კარგად ხარობს ვაშლი.

ხენა-თესვა, საქონლის მოშენება ისეთივეა, როგორც ქვაბლიანში. ფოცხოველი აბეზარი არაა, მშვიდობიანი ხასიათისაა და ძალზე ეტყობა დაჩაგრულობა. ქვაბლიანელის სითამამეს და სიამაყეს აქ ვერ იპოვნით.

ფოცხოვს სიგრძეზე სჭრის ქვით დაფენილი გზა. იგი იწყობა ქ. ახალციხესთან, გაივლის ს. ვალეს, ბადელას, დამავლეს, მხარს აუქცევს დიგურს და ხანიორის ქედით გაემართება არტანისკენ. ხანიორის ქედს იქით ტყეები აღარ მოიპოვება. ძველად ფოცხოვიდან გზები გადადიოდა ერუშეთს, შავშეთს და აქარას. დღევანდელ ქვა-ფენილ გზას ცუდად ინახავენ, თუმცა ეტლები დადიან და ჯარის მიმოსვლაც საძნელო არ არის.

უფრო თვალსაჩინო დაბა-სოფელნი ფოცხოვისა ესენი არიან: დამავლე, აგარა, დიგური, ჯუმათელი, წურწყები, ზედა-წმინდა, სტეფან-წმინდა, ბადელო, არილა, პეტუბანი, ქალის-წყალი, ყველი, ალი, გიორგის-უბანი, საკირე, ვარხანი, სათლელი, ქანქახი, კილვანა, შუაწყალი, ობოლა, საიხვე, ხეობი, ღვინია, მერე, წინსათიბი და სხვა.

ს. დამავლეში ზის ფოცხოვის ნაწილის უფროსი და აქვეა მოთავსებული საპოლიციო, სამოსამართლო და საადმინისტრაციო დაწესებულებანი. დამავლედან ახალციხემდე ძლივს იქნები ოცდა ათი ვერსი, ამ სიახლოვის გამო აქაურებს დიდად ეადვილებათ ახალციხესთან საქმის დაკერა, მგრამ რაკი ფოცხოვი ადმინისტრაციულად არტანზეა მიწერილი, იქ უნდა იარონ და იქიდან ქ. ყარსს. ეს კიდევ რაა, ვისაც საქმე გაუჩნდება საოლქო სასამართლოში, ერევანს უნდა წავიდეს.

დამავლედან ს. დიგურამდე სულ ხუთი-ექვსი ვერსია. ეს პატარა სოფელი (62 კომლი) იმითია შესანიშ-

ნავი, რომ აქ არსებობს მაჰმადიანთა სკოლა, საიდანაც ღვთის მსახურნი გამოდიან. სკოლაში ასწავლიან არაბულს და სამღრთო-რჯულს. მოწათენი დიდხანს სწავლობენ და ზეპირობენ ყორანს, მაგრამ რიგიანად და საფუძლიანად ვერ ითვისებენ ვერც არაბულს და ვერც ყორანს. ხუმრობით დიღვირის (ასე ეძახიან ახალციხელები) სკოლას აკადემიას უწოდებენ, მაგრამ ვაი ამ აკადემიას, ათი-თორმეტი წლის სწავლის შემდეგ შეგირდები მიდიან სტამბოლს და იქ ამთავრებენ სწავლას. საათაბაგოს, ფოცხოვისა, ერუშეთის და კოლა-არტანის მოღლები დიღვირის აკადემიკოსები არიან, თითო-ორილას გარდა.

შეგირდები მასწავლებლებს ფასს არ აძლევენ. ათასში ერთხელ მათი დედ-მამანი მცირე ძღვენს თუ მიართმევენ ოსტატებს. შეგირდები შინიდან მოტანილ საგზლით საზრდობენ, ან არა და მათხოვრობით გამოდიან. ასევე ირჩენენ თავს თვით სტამბოლშიაც. კვირის-კვირამდე დადიან სოფლად, მღერიან სამღვთო საგალობლებს, ცოტა რამ სანოვაგეს შოულობენ და ამ საგძლით ბრუნდებიან სტამბოლში. როცა გამოეღვეათ საქმელი, ხელ-ახლა გაემგზავრებიან ხოლმე სოფლად საზრდოს მოსაკრებად. ადვილად მიხვდებით, რომ ამ გზით შეძენილი მეცნიერება აგრე რიგად ხელსაყრელი არ იქნება. ეს კია სათქმელი, რომ ამ სახით აღზრდილი მოღლა რჯულის დიდ და შეურყვეველ სიმტკიცეს იჩენს ცხოვრებაში. მაჰმადის რჯულზე უკეთესი არა მიაჩნია-რა ვერ დააჯერებ, რომ ცხოვრება სხვა რჯულის შემწეობითაც შეიძლება.

დიღვირში (დიგური) ცხოვრობდა მდიდარი და გავლენიანი ბეგი შაქირი, ნათესავი ფეიზულა-ბეგ ათაბაგ-

ქვაბლიანელოსა *) ამ რაჰდენიჲე წლის წინაჲდ შაქირ-ბეგმა მიყიდ-მოყიდა თვისი ქონება, ყველაფერი ფულად აქცია და სახლობით გადასახლდა სტამბოლს. ლონიერნი და ხმის ამომღებნი უცხოეთში მიდიან და შინ აღარავინ რჩება. დაჩაგრულს და უმწეო ქვეყანას ვინღამ უნდა უპატრონოს, თუ ძლიერნი ამა ქვეყნისანი უცხოეთში გადიხვეწებიან?

ფოცხოვის ხეობანი სავსეა ციხე-კოშკებით და ეკლესიებით. კარგად შენახულან ეკლესიები: სათლელში, ზეინდარში, მერეში და ალში. მრავალი მათგანი დანგრეულია. ვერანა ხეოსმანის ეკლესიას ისე აქვს მოხვეული ბუჩქები, რომ სულ აღარა სჩანს პატარა ეკლესია და ვერა გზით ვერ მიუდგები შენობას. დანგრეული ეკლესიები არიან: ორტელში, ლვინიაში, პეტუბანში, ქაბორიაში, ჯაჯუნში, მარცვალეთში, სეჯაში, ხეოთში, ვარხანში, ხანუმისში და აგარაში.

ციხე-კოშკებითაც მდიდარია ფოცხოვი. დიდ-ქარალის მაგარი ციხე ფოცხოვშია, მაგრამ ეს სოფელი ეხლა მიწერილია ახალციხეზე. აგრედვე მიწერილია საათაბაგოზე ს. ჯაყისმანი, სადაც შესანიშნავი ციხეა და თლილი ქვით ნაგები ბან-ჩამონგრეული ეკლესია ქართულის წარწერით ხუცურად.

ციხეთა შორის შესანიშნავია ყალა-ბოინი და ქანქახი. ისტორიაში განთქმული ყველის ციხე სულ გავერანებულა და ოხრად გდია **).

*) განსვენებულ ფეიზულა-ბეგს თავი მოსწონდა თავის ჩამომავლობით, უყვარდა ქართველობა, ქართული თეატრი და არ ერიდებოდა ქართველობას. ქართველი საზოგადოება კარგად იცნობდა ფეიზულა-ბეგს.

**): 1080 წელს მეფე გიორგი II თავის ჯარით იღვა ყველის-ციხეში. თურქები დაეცნენ მეფეს და დაამარცხეს. მეფე ყველიდან აქარას გადავიდა.

ყალა-ბოინი (კლდის თავი) ამართულია ჯაყის-წყლის ორთავე ნაპირას, იქ სადაც იგი ერთვის ფოცხოვს. ციხე ამყად დაჰყურებს ორთავე ხეობას და წარსულში, როცა განუწყვეტელი ომი და მტრის თავდასხმა აოხრებდა საქართველოს, ალბად ეს მაგარი ციხე ერთგულ სამსახურს და დარაჯობას უწევდა ფოცხოვს. ვახუშტის აზრით ეს ციხე ეკუთვნოდა ჯაყელებს, შემდეგ მესხეთის და საათაბაგოს ათაბაგთ.

ყალა-ბოინის სიახლოვეს მეორე უფრო დიდებული ციხეა ს. ჭანჭახში. ზემო და ქვემო ციხე მდინარის ერთ პირზეა, ხოლო მესამე წყლის მეორე ნაპირზეა. მათ შორის უეჭველია ასაწევ-დასაწევი ხიდი იქნებოდა. ჭანჭახის ახლო-მახლო მრავალი დანგრეული ეკლესიებია: სოფელ საკირეში, ენგიქევში (ახალსოფელში) და სხვა.

ს. საკირეს ახლო სოფელ ალში დღევანდლამდე გადარჩა მშვენიერი ეკლესია, ნაგები თლილის ქვით, მაგრამ მალე ხელიდან გამოგვეცლება, რადგან სოფლებმა მოხსნეს თლილი ქვები და წაიღეს ჯამეს სახლების საშენად. ზოგი ქვა წყლის მიღებად უხმარიათ. დასუსტებული კედლები და სვეტები გუმბათის სიმძიმეს ვეღარ გაუძლებენ და გუმბათი მალე ჩამოწვება. წარსულის დიდების ნაშთი—ალის კოხტა ეკლესიაც მალე დაინგრევა უპატრონობით და უზრუნველობით. ეკლესიას მხატვრობაცა აქვს. დახატულია დედოფალი და ჭაბუკი მხედარი.

ყველის ციხის სიახლოვეს არის სოფელი წურწყაბი. ბატონიშვილი ვახუშტის სიტყვით, წურწყაბში ყოფილა ეკლესია გუმბათიანი, კეთილ-მშვენიერად ნაგები

და დიდი. აქა მჯდარა ეპისკოპოზი, რომელიც განაგებდა სამწყსოს ახალციხის წყლიდან არსიანის და ერუშეთის მთებამდე და მდ. მტკვრამდე.

ამ მშვენიერ საკათედრო ეკლესიისა დღეს კვალიც აღარ მოსჩანს. წურწყაბელებს დაუქცევიათ და თლილი ქვით ჯამე *) აუშენებიათ — აღმოსავლეთის კედელი ჯამესი აშენებულია ეკლესიის კედელზე. ამ ცოდვის გასაქარწყლებლად წურწყაბელები ამბობენ, რომ არც ჩვენ წინაპრებს არ ახსოვთ, რომ აქ ოდესმე ეკლესია ყოფილიყვესო. ჩვენ იმ ოსმალთა ჩამომავალნი ვართ, რომელთაც ეს ქვეყანა დაიმორჩილესო...

თურქ-ოსმალების შემოსევამ მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისს ასე წაახდინა ზემო-ქართლის ეს მშვენიერი კუთხე. ფოცხოვს დაუკარგა ქართული ენა, ეს უპირველესი განძი ყოველის ერისა და დღევანდელი ფოცხოველი, შეუგნებელი და ბნელით მოცული, წარსულ დიდების ამავსაც და ნაშთებსაც აღარ ინდობს. მაგრამ მოხდება ის რაც მდინარეს ემართება ხოლმე, იგი ნარუალს არა ჰკარგავს. ცოტაოდენი სიმხნევე და დაფერფლილი ეროვნული აზრი ხელ-ახლა აყვავდება.

ბ) ერუშეთი, არტანი, კოლა, ჩულურანი.

მტკვრის სათავის ქვეყნები, ან ზემო ქართლი, ერუშეთი, კოლა და არტანი ძველის-ძველად ერთ საერისთოს შეადგენდა. ამ საერისთოს ეკუთვნოდა აგრედვე ჯავახეთი. ბაგრატიონთ გვარი რომ გამეფდა საქართველოში (VI საუკუნე), ზემო ქართლი გაიყო ორ საერის-

*) ჯამე მუსულმანთა სამლოცველოა.

თოდ: წუნისა და არტანისად, ერუშეთ-კოლა-არტანის-
თავი ქალაქი იყო არტანი, დღევანდელი არდაგანი. სამ-
შობლო ისტორია ამბობს, რომ არტანი ააშენა მცხეთის
მამასახლისის შვილმა ჯავახმა.

ერუშეთს ეჭირა მტკვრის მარცხენა ნაპირი არტა-
ნიდან მოყოლებული მონასტერ ვარძიის სირონამდე.
მტკვრის მარცხენა ტოტი სამღერეთის, ან ერუშეთის
წყალი შუაზე ჰყოფს ერუშეთს. რუსულ ქარტაზე სამ-
ღერეთის სახელით არც ერთი მდინარე არაა მოხსენებუ-
ლი. გაჰქრა ეს წმინდა ქართული სახელი, როგორც ბევ-
რი რამ ქართული. სოფელ ნაქალაქევის ახლოს აღნიშ-
ნულია რუსულ ქარტაზე მდინარე ხანის-წყალი (ხანი-
ჩაი) და ალბად ეს მდინარე თუა ისტორიული სამღერე-
თის, ან ერუშეთის წყალი *).

ერუშეთის სამზღვრებია: აღმოსავლით მტკვარი, და-
სავლით არსიანი, ჩრდილოთ ერუშეთის მთა და სამხრით
არსიანის შტო.

არტანისა: აღმოსავლით ყარსის მთის შტო, დასავ-
ლით არსიანი, ანუ ქვა-ყრილი, ჩრდილოთ მცირე შტო
არსიანისა და სამხრით მცირე მთა ფოსოს (ჩულურეთი)
და კოლას შორის.

კოლასი: აღმოსავლით ყარსის მთა, დასავლით ქვა-
ყრილი, ჩრდილოთ მცირე მთა არტანსა და კოლას შო-
რის და დასავლით იგივე ყარსის მთა, რომელიც იწყო-
ბა ქვა-ყრილიდან და მიემართება ჯავახეთის ნიალის-
ყურამდე.

*) კარგს იხამენ არდაგანის რლქში მცხოვრები ქართველე-
ბი, თუ აიღებენ ვახუშტისა და რუსულ ხუთ ვერსიან ქარტებს და
შედარების შემწეობით აღადგენენ ძველ ქართულ სახელწოდებას
მთებისას, მდინარეთა და დაბა-სოფელთა და გამოუგზნენიან ამ
ძვირფას ცნობებს „ნაკადულს“ ჩვენთვის გადმოსაცემად.

არტანს და კოლას მტკვარი ზედ შუა წელზე ჩამოუდის. ყარსისა და ქვა-ყრილის მთებიდან მრავალი დიდი და პატარა ხეობანი ერთვის მტკვარს. მტკვარი აქ მჩქეფარე და მარდია, მოდის ღრმად დაცემულ ხრამში. ალაგ-ალაგ შევიწროებული კლდეთაგან ისე ჰქუხს, როგორც განთქმული თერგი და ზვირთებს ისე მალლა ისვრის, გეგონება ზეცას უნდა ააწვდინოს ქაფად ქცეული ზვირთებიო. მშვენიერი სანახვია გაზაფხულზე ადიდებული მტკვარი! სიცოცხლით სავსე იგი წააგავს მაშინ ფაფარაყრილ ღომს.

წინად, საქართველოს მეფეების დროს და შემდეგ ოსმალების ბატონობის დროს, ერუშეთ-კოლა-არტანს საკმარისი გზები ჰქონდა. არსიანის მითი ერუშეთიდან გზები მიდიოდა შავშეთს და ტბეთს, ხოლო ერუშეთის მითი ფოცხოვს და სამცხეს. არტანიდან გზა გადადიოდა ბანას და არტანუჯს (რუსები არდანუჩს ეძახიან) ქვა-ყრილის ქედით. კოლიდან გზა მიდიოდა ყარსის ადგილებში.

დღევანდელ არდაგანის ოლქს ორი ქვაფენილი (შოსსე) გზა აქვს. ერთი მიდის ქ. ახალქალაქიდან და გაივლის სულდას, კარწახს, ზურზუნას და შედის არტანში, ხოლო მეორე იწყობა ქ. ახალციხესთან, გაივლის ფოცხვის ხეობას, გადალახავს ხანიორის უღელტეხილს და შემდეგ ჩადის არტანს. აქედან გზა გადადის ქ. ოლთისში, რომელიც ზედ ოსმალების სამზღვრის პირზე სდევს.

ბუნება ერუშეთ-კოლა-არტანისა ისეთივეა როგორც ჯავახეთისა. რადგან ამ ქვეყანას მაღალი მდებარეობა აქვს, ზამთარში დიდი თოვლი მოდის და ძრიელ დიდ სიცივეს იჭერს. აქაური ყინვა არაფრით ჩამოუვარდება რუსეთის მკაცრ სიცივესა და ყინვა-ტეხვრას. მაღალ მდე-

ბარეობის წყალობით ზაფხულში ჰავა გრილია, ხოლო ხანდახანობით დიდი მწვაფი სიციხეები იცის. საზოგადოდ აქაური ჰავა საღი და მარგებელია. ციებ-ცხელება გაგონითაც არ გაუგონიათ აქაურებს.

ჯავახეთსავით აქაც მოიპოვება ტბანი. ყველაზე დიდი ტბა ჩილდირისაა, რომელსაც უჭირავს 11.953 დესეტინა, ან 23,906 ქართული დღიური. ჩილდირის ტბა განთქმულია კალმახით. აქაური კალმახი დიდი ტბანისაა და მეტის-მეტად გემრიელია. სანახავიდაც საამურია, რადგან ბლომად აყრია ზურგსა და გვერდებზე დიდი წითელი წინწკლები. ჩილდირის ტბაში დაჭერილი კალმახი ქალაქშიაც კი მოაქვთ გასასყიდად.

~~ქართულად ჩილდირის ტბას პალაკაციოს ტბა ჰქვიათ.~~
ეროშეთ-კოლა-არტანი უვენახო და უხილო ქვეყანაა. ვერც იხეირებს აქ ვაზი და ხეხილი, კიდევ რომ გააშენონ, რადგან მდებარეობა ქვეყნისა მაღალია და ზამთარში სასტიკი სიცივეები იცის. ხვნა-თესვის გარდა მცხოვრებნი მისდევენ საქონლის მოშენებას. ამ ხელობას ხელს უწყობს უხვი იალაღები. არტანისა და კოლის ვაკენი და ველ-მიდორნი, აგრეთვე უტყეო მთანი გაზაფხულსა და ზაფხულში უხვად იმოსება ნოყიერის ბაღებით, ყვავილით და დიდძალ საქონელს აპურებს და ასახრდოებს. საბალახოდ ცხვრის ფარები ამოჰყავთ არტანის მთებზე თუშებს, ქიზიყელებს და დიდ-თონელებს. სოფ. დიდ-თონეთს (მანგლისის ახლოა) საკუთარი საბალახო აქვთ არდაგანის ოლქში. გენერალ პასკევიჩს უწყალობებია ეს საძოვარი თონელებისთვის და დღევანდლამდე მაგარად უჭირავთ თავისი საკუთრება და არავის ანებებენ.

გადარჯულებულ და გადაგვარებულ არტანს რომ

ეწვევიან ხოლმე ზაფხულობით თუშნი და ფშავნი, ქიზიყელნი და დიდ-თონელები, მარტო მაშინ ედება ამ ქვეყანას ცოტაოდენი ელფერი ქართველობისა. სხვა დროს, შემოდგომა-ზამთარს და გაზაფხულს აღარსად მოისმის ქართული ხმა და მარტოოდენ თურქ-ოსმალური სიტყვა-პასუხია ყველგან გაბატონებული.

ერუშეთ-კოლა-არტანის საქონელი დიდი ტანისაა. აქაურ საკლავ საქონელს გასასყიდად ტფილისში ჰგზავნიან და ძალიან ხშირად იმერეთსაც ახალციხის გზით, ზეკარის უღელტეხილით და ბალდალით.

კოლა-არტანს სრულებით აღარაა ტყეები, არც ის ვიცი, იყო როდისმე აქ ტყეები თუ არა. ალაგ-ალაგ, ისიც წყლის-პირებზე მოიპოვება არყნალის ბუჩქები. ერუშეთში დღესაც არის ტყეები, მაგრამ ძალიან ცოტა. ასორმოცდა ათის წლის წინად აქ ბლომად ყოფილა ტყეები, მაგრამ გაუჩეხიათ და ქვეყნისათვის დაუკარგავთ დამამშვენებელი სამოსელი.

უტყეობის და უშეშობის მიზეზით აქაურები პურის გამოსაცხოზად, საქმლის მოსახარშად და სახლის გასათბობად ხმარობენ წივას. როგორც ჯავახეთში, ისე აქ თვითოეულ სახლის წინ ამართულია წივის ზეინები, რომელნიც ისედაც ულაზათო მიწურ სახლებს უფრო მეტად აუშნობენ და ლაზათს უკარგავენ.

ერუშეთ-კოლა-არტანის უფრო შესანიშნავი დაბასოფელნი და ქალაქნი ესენი არიან. ერუშეთისა: სამღერეთი, ნაქალავევი, ერუშეთი*), ველი, წყაროსთავი, ვაშლობი, კანარბელი, კართანაყევი და სხვა. ისტორიულ სამღერეთის სახელი აღარ შენახულა. ჩვენის ფიქრით სამღერეთის ადგილზე სოფელი ველი უნდა იყეს. კარგა

*) ერუშეთი და სამღერეთი რუსულ ქარტებზე აღარაა.

ხანია ამ სოფლიდგან გადმოსახლდნენ აქაური ქართველები ჯავახეთს და დასახლდნენ ოთხ ნასოფლარში: ბავრაში, კართიკამში, ხულგუმას და ტურცხს. სარწმუნოებით კათოლიკენი არიან და უჭირავთ სომხის ტიბიკონი. შინ თათრულად ლაპარაკობენ, მაგრამ ვაი ამ თათრულს, ნახევრად ქართული სიტყვებია, რასაკვირველია დამახინჯებული. ურევია აგრედვე სომხური სიტყვები. აქაური ახალგაზდობა ძრიელ ეტანება სომხურს. ს. კართიკამის მოძღვარი მამა ივითხანოვი კარგი ქართულის მცოდნეა.

ნაქალაქევი ძველად ქალაქი იყო. ბატონიშვილი ვახუშტის სიცოცხლის დროს, მეთვრამეტე საუკუნის შუა წელს, დაბად ქცეულა, დღეს უბრალო, უხეირო სოფელია, სულ რაღაც 70—80 კომლიანი. ქართულს სულ აღარავინ ლაპარაკობს. ნაქალაქევს ყოფილა ეკლესია მშვენიერი, გუნბათიანი, აშენებული, საქართველოს მეფე შირიანთან ბიზანტიის მეფე კოსტანტინე დიდის გამოგზავნილ ელჩისაგან. ელჩს დაუსვენებია ეკლესიაში სამკვალავი ქრისტესი (ლურსმანი). ნაქალაქევს იჯდა ეპისკოპოზი ერუშეთისა და არტანისა. ვახუშტის დროს ეკლესია მთელი და დაურღვეული იყო, ხოლო ცარიელი. მაშასადამე მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარს ოსმალებს ქრისტიანობა ამოუგდიათ და ღვთისმსახურნი გაუწყვეტიათ.

ს. წყაროსთავი ჯავახეთს ზედ აკრავს კარგად შენახული კოხტა ეკლესია ამშვენებს ღარიბსა და უსუფთაობით სავსე თურქებით დასახლებულ წყაროსთავს. რუსულად აქაურებს თურქები ჰქვიან. შეიძლება ბევრი მათგანი ქართველის ჩამომავალი იყვეს.

არტანის ნაწილში უფრო საყურადღებოა თვით არტანი და შემდეგი დაბა-სოფლები: ჯინჭრობი, მაჭუეთი,

ნუნ უსი, დუდუნა, ბაღდადი, ახაშენი, ჯარის-ხევი, ორუ-შეთი (აღბად ეს ძველი ერუშეთის ნაშითა). სახელები ქართულია, მაგრამ შიგ ქართული აღარა ყრია-რა.

არტანი პატარა ქალაქია და არც ძველად ყოფილა დიდი, აშენებულია მტკვრის დასავლით კიდებედ და ჰქონდა მაგარი ციხე. არტანს იჯდა ერისთავი არტანისა და კოლისა. აქვე იყო ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, მშვენიერი და როგორც სხვა მრავალი ეკლესია მტკვრის სათავისა დასარიელდა მეთვრამეტე საუკუნეს.

არტანის ახლოს რუსებმა გააშენეს ორი სოფელი: მიხაილოვკა და ნიკოლაევკა.

ძველებური კოლა გაჰქრა, ამ სახელით არც ერთი დაბა სოფელი არაა დელის ნაწილში. ქართულ სახელიანი სოფლები აქაც მოიძებნება, მაგალითად: დადეში, ოთხი საყდარი, ხევა, ოკამი (დუშეთისა და ახალ-ქალაქის მაზრებშიაც არის), პანკისი (თიანეთის მაზრაშიაც არის), დადაშენი.

როცა საქართველოს საკუთარი მეფენი განაგებდნენ და უფლიდნენ, კოლა მცირე ქალაქი ყოფილა. ამ ფაზად ნასოფლარიც აღარ მოიძებნება კოლას ადგილას. ეს სახელი მოიპოვება ოვსეთში, ქეშელთის სამამასახლისოში, გორის მაზრაში.

ოსმალონი რომ გაბატონდნენ საქართველოს ამ ნაწილში კოლაში დასვეს ფაშა და სახელად უწოდეს კოლას ფაშა. იგი ემორჩილებოდა ახალციხის ფაშას. კოლას ზევით, მტკვრის კიდებედ ს. დადეშს იყო დიდ-მშვენიერი და გუმბათიანი ეკლესია. აქ იჯდა ეპისკოპოსი სრულიად კოლისა (დადაშნელი). ტახტი დადაშნელისა გაუქმებულა ვახუშტის დროს. მოხსენებული აქვს ბატონიშვილ ვახუშტის სოფელი ქუმურლო, სადაც ყოფილა მაგარი და შეუვალი ციხე. ბატონიშვილის აზრით ქუმურლოს ციხე ბეჰის-ციხეა.

კოლელები იგივე ჯავახები არიან. მეტვრამეტე საუკუნის ნახევარს ნახევარზე მეტს რჯული გამოუცვლია. მას შემდეგ გაიარა 150 წელიწადმა და კოლაში სრულიად ამოვარდა როგორც ქართული, აგრედვე ქრისტიანობა.

არტანსა და ჯავახეთ შორის იყო პატარა კუთხე ჩუღურეთი, ვაკიანი და ტიტველი, როგორც არტანი და ჯავახეთი.

მაშ ასე, ზემოდ ნაამბობიდან სჩანს, რომ უცხო ერის, თურქ-ოსმალოს შემოსევამ მოსწყვიტა საქართველოს ხუთი პატარა კანტონი (თემი, მაზრა, ხეობა): ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩუღურეთი. ორას წელიწადზე მეტი ბატონობდა აქაურობას ოსმალო და თვისი ტლანქი ხელით აამტუტა ეს ხუთი პატარა კუთხე. ამოვარდა ენა, დაიღუპა რჯული, შეიცვალა ზნე, ჩვეულება, ჩაცმა-დახურვა. მარტოოდენ სახელწოდება ზოგიერთა სოფელთა, ეკლესიანი და მათი ნანგრევები და მოაგონებს ადამიანს, რომ ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩუღურეთი ისეთივე საქართველო იყო, როგორცაა ქართლი, კახეთი, იმერეთი, და სამეგრელო.

როგორც თავში მოვიხსენიეთ, ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩუღურეთი შემოიერთა რუსეთმა 1878 წლის ომის შემდეგ, ერთ არდაგანის ოლქად შეაკოწიწა, მაგრამ ამ შემოერთებით ვერც არაფერი ხეირი რუსეთმა ნახა, ვერც არაფერი ჩვენ ქართველებმა.

სულ სხვანაირად დატრიალდებოდა საქმე, ქართული ენა რომ გამხდარიყო საადმინისტრაციო ენად. ძველი ქართველი ადვილად შეითვისებდა ქარაულს და ამ ენის შემწეობით ჩაერეოდა ევროპულ კულტურის ფერხულში.

ს ა რ ჩ ე ვ ი:

I.

- დიდებული მესხეთი გვ. 5
ეურნალი „მოამბე“, 1912 წ., № III.

II.

ნახული და გაგონილი.

1. მიხეილ მეფის შვილის გარდაცვალება, გვ. 41
„ივერია“, 1902 წ. № 15.
2. მაჰმადიან ქართველების გადასახლება, გვ. 44
„ივერია“, 1903 წ., № 97.
3. მთავარ-დიაკონი ჯვარიძე, გვ. 52
„ივერია“, 1903 წ., № 107.
4. შოთა რუსთველი, გვ. 59
„ივერია“, 1903 წ., № 187.
5. ვარძია, გვ. 67
„ივერია“, 1904 წ. №№ 134, 141, 146,
150 და 159.

III.

სამშობლო ქვეყანა.

1. სამცხე-საათაბაგო, გვ. 114
ეურნალი „ნაკადული“, 1908 წ., №№ 2, 3,
4 და 6.
2. ჯავახეთი, გვ. 143
ეურნალი „ნაკადული“, 1908 წ., №№ 8, 10,
11, 12, და 1909 წ. № 1.
3. ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, ჩულურეთი,
კოლა, გვ. 174
ეურნალი „ნაკადული“, 1909 წ., № 4, 5, 6.